

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства та соціально-правових
дисциплін

Ревуцька С. К., Удовіченко Г. М., Зінченко В. М.

Курс лекцій з дисципліни

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Ступінь: магістр

Кривий Ріг
2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра іноземної філології, українознавства
та соціально-правових дисциплін

Ревуцька С. К., Удовіченко Г. М., Зінченко В. М.

Курс лекцій з дисципліни

**МЕТОДОЛОГІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В
ЦИФРОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Ступінь: магістр

Затверджено на засіданні
кафедри іноземної філології,
українознавства та соціально-
правових дисциплін
Протокол № 17
від «15» червня 2023 р.

Схвалено навчально-методичною
радою ДонНУЕТ
Протокол №10
від «22» червня 2023 р.

Кривий Ріг
2023

УДК 81:001.11(072)

Р 44

Ревуцька С. К., Удовіченко Г. М., Зінченко В. М.

Р 44 Курс лекцій з дисципліни «Загальне мовознавство», ступінь магістр.
Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2023. 153 с.

Курс лекцій з «Загальне мовознавство» укладено відповідно до розробленої робочої програми для студентів першого курсу магістратури спеціальності 035 «Філологія». У курсі лекцій основна увага спрямована на формування лінгво-теоретичної основи; визначення специфіки співвідношення мовленнєвої діяльності і мислення, утвердження мовознавства як науки, специфіки різноманітних лінгвістичних напрямів и шкіл.

Курс лекцій відповідає сучасним методичним вимогам до навчальної літератури.

© Ревуцька С. К., Зінченко В. М.,

Удовіченко Г. М., 2023

© Донецький національний університет
економіки і торгівлі імені Михайла

Туган-Барановського, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	5
Модуль 1. Змістовий модуль I. Теоретико-методологічні засади мовознавства	
Лекція 1. Мовознавство як наука.....	6
Лекція 2. Мова і суспільство	16
Лекція 3. Мова та історія (розвиток мови).	27
Лекція 4. Знакова теорія мови.....	37
Лекція 5. Мова, мислення і свідомість.....	45
Лекція 6. Системно-структурна організація мови.	57
Лекція 7. Фонологічна система мови. Граматична система мови.....	67
Лекція 8. Лексико-семантична система мови. Проміжні рівні мови.....	77
Змістовий модуль II. Історія лінгвістичної думки	
Лекція 9. Розвиток лінгвістики від давніх часів до XVIII ст	89
Лекція 10. Історія мовознавства XVIII-друга половина XIX ст... ..	103
Лекція 11. Мовознавство кінця XIX – початку XX ст.....	123
Лекція 12. Сучасне мовознавство	138
Список рекомендованих джерел	151
Список використаних джерел	154

ВСТУП

Курс «Загальне мовознавство» є підсумковим у циклі лінгвістичних дисциплін, які вивчають студенти-філологи. Він поєднує у собі блок історії і теорії мовознавства, узагальнює мовні факти й явища, з якими студенти до цього ознайомилися в різних нормативних і спеціальних курсах, зокрема «Вступ до мовознавства».

Предметом вивчення навчальної дисципліни є: природа і сутність мови (в науці немає єдиного розуміння цієї проблеми, різні напрями та школи по-різному її трактують); структура мови; походження мови та закономірності розвитку мов; виникнення і розвиток письма; класифікація мов світу за походженням і за будовою; шляхи й методи вивчення мовного матеріалу; зв'язок мовознавства з іншими науками.

Метою курсу є засвоєння студентами основних мовознавчих понять і термінів; відомостей про мовознавство як науку, сутність мови, її функції і структуру, універсальні мовні явища; основних прийомів аналізу фонетичних, лексичних, граматичних явищ; найважливіших напрямів, ідей сучасного мовознавства.

Завдання дисципліни полягає в теоретичній і практичній підготовці здобувачів ВО у сфері загального мовознавства; в розширенні загальнолінгвістичної підготовки словесника, а також у поглибленому вивченні проблем, ознайомленні з основними напрямками, ідеями і проблемами сучасного мовознавства, озброєнні майбутнього спеціаліста методами наукового дослідження мови.

Курс лекцій із «Загального мовознавства» складається із двох змістових модулів, кожен з яких передбачає вивчення базових частин курсу. На початку курсу студенти систематизують набуті знання, висвітлюються фундаментальні загальнотеоретичні питання сучасного мовознавства, розглядається пізнавально-комунікативна сутність мови і мовлення як об'єктів лінгвістичних досліджень, а також характеризуються методи, прийоми, принципи та методики лінгвістичного аналізу. Друга частина курсу знайомить студентів з основними етапами розвитку світової лінгвістичної думки, розглядає розвиток теоретичних ідей і принципів та методів аналізу від античних часів до наших днів. Велика увага приділена зокрема вітчизняним лінгвістам та їх досягненням у світовому мовознавстві.

Курс сприяє глибокому осмисленню всього циклу мовознавчих дисциплін як чіткої системи, складові якої взаємопов'язані і взаємозумовлюють існування одна одної.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОВОЗНАВСТВА

Лекція 1. Мовознавства як наука

ПЛАН

1. Зміст і основні завдання загального мовознавства.
2. Місце мовознавства в системі наук
3. Прикладне мовознавство
4. Методологічні основи дослідження мови.

Література: 3, 4, 5

Поняття і терміни: загальне мовознавство, конкретне, теоретичне, прикладне, предмет мовознавства, об'єкт мовознавства, порівняльно-історичне мовознавство, типологічне мовознавство, прикладна лінгвістика, синтагматичне членування фрази, машинний переклад, функціональна лінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика, соціолінгвістика, когнітивна лінгвістика, спостереження, експеримент, моделювання, описовий метод, порівняльно-історичний, зіставний, структурний; експериментальної фонетики, лінгвістичну географію, математичні прийоми дослідження мови, статистичні методи.

1. Зміст і основні завдання загального мовознавства.

Мовознавство це наукова дисципліна, що займається дослідженням природи мови, її структури, функціонування та розвитку, його предметом є мова у всіх формах її прояву.

Мова на сучасному етапі розвитку науки розглядається як складна багаторівнева знакова система, що використовується людьми в цілях спілкування (обмін інформацією, волевиявлення), фіксації та збереження інформації.

Мовознавство є однією з найдавніших і найрозгалуженіших наук. Усі мовознавчі дослідження розподіляють між двома підрозділами цієї науки – конкретним (частковим) і загальним мовознавством.

Конкретне мовознавство вивчає окремі мови (україністика, полоністика, богемістика, русистика) або групи споріднених мов (славістика, германістика, романістика тощо).

Загальне мовознавство вивчає загальні особливості мови як людського засобу спілкування, а також структуру й закономірності функціонування всіх мов світу. Деякі вчені пропонують розбити коло питань, що вивчають у курсі загального мовознавства, на дві групи, розподіливши їх між власне загальним (у вузькому значенні) і теоретичним мовознавством. У такому разі загальне мовознавство – лінгвістична дисципліна, яка вивчає всі мови світу і є ніби узагальненням конкретних лінгвістик (загальна фонетика, загальна граматики, структура всіх мов світу, типологія мов тощо). На відміну від власне загального мовознавства до теоретичного мовознавства можуть бути віднесені лише лінгвістичні проблеми, що стосуються найсуттєвіших ознак мови як суспільного явища в її відношенні до інших явищ дійсності. Цю науку можна назвати наукою

про мову взагалі, наукою про природу й сутність мови. Уся проблематика теоретичного мовознавства може бути зведена до трьох проблем: 1) природа й сутність мови, її організація; 2) відношення мови до позамовних явищ; 3) методологія мовознавства.

Традиційно курс загального мовознавства охоплює історію мовознавства, теорію мови і методологію мовознавства (під останньою розуміють науку про методи лінгвістичного аналізу). Уведення історії мовознавства до структури курсу загального мовознавства зумовлене тим, що історія мовознавства – це нагромадження знань про мову, розвиток внутрішньої логіки науки, поглиблення лінгвістичної теорії і вдосконалення методології мовознавства. Мовознавство розвивається спіралеподібно, спираючись на знання, здобуті людством на всіх попередніх етапах його розвитку.

Курс загального мовознавства має підсумковий характер. Він узагальнює дані попередньо вивчених лінгвістичних дисциплін і дає їм теоретичне обґрунтування.

Головне завдання курсу загального мовознавства – розширення загальнолінгвістичної підготовки словесника, а також поглиблене вивчення проблем, які не могли бути висвітлені в попередніх курсах, ознайомлення з основними напрямками, ідеями і проблемами сучасного мовознавства, озброєння майбутнього спеціаліста методами наукового дослідження мови. Іншими словами, мета курсу загального мовознавства – поглиблення теоретичного і професійного рівня як майбутнього дослідника мови, так і майбутнього вчителя.

Серед основних питань, які ставить і розв'язує загальне мовознавство, – питання про природу і сутність мови, її структуру, функціонування та розвиток, її зв'язок з позамовними явищами, а також про методи дослідження мови та межі їх найдоцільнішого і найефективнішого застосування.¹

Періодизація історії загального мовознавства:

1. Мовознавство стародавніх часів (античне мовознавство).
2. Європейське мовознавство Середньовіччя, епохи Відродження та періоду XVII – XVIII століть.
3. Виникнення порівняльно-історичного мовознавства й філософії мови (I пол. XIX ст.).
4. Логічне, натуралістичне та психологічне мовознавство (серед. XIX ст.).
5. Розвиток порівняльно-історичного мовознавства і молодогограматизм (II пол. XIX – поч. XX ст.).
6. Соціологія мови, структуралізм, радянське мовознавство та інші напрями загального мовознавства XX ст.
7. Новітнє мовознавство кін. XX – поч. XXI ст.²

2. Місце мовознавства в системі наук

¹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

² Загальне мовознавство: навч. посібник / уклад. Н. Демченко, Т.Крехно, А. Чала; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2020. 192 с.

Об'єктивна дійсність вивчається різними науками, з різних сторін, у різних аспектах, на різних рівнях, тому всі науки взаємопов'язані. Мовознавство — наука багатоаспектна, і як наука суспільна пов'язана перш за все з науками суспільними, і в першу чергу з **філософією**, на яку спирається в галузі методології, а також з історією народів та іншими історичними науками (історією техніки, мистецтв, церкви тощо). Мовознавство пов'язане з **етнографією**, що вивчає побут, культуру та звичаї народів, з **археологією**, що займається вивченням культури стародавніх народів та пам'ятками матеріальної культури.

Мова виконує ще й естетичні функції, тому що є засобом створення художніх творів, отже мовознавство пов'язане ще й з **літературознавством**, з **естетикою**. Тісний зв'язок має мовознавство і з **логікою** — наукою про форми мислення, з **психологією**, що займається вивченням функцій людського мозку та закономірностей психічних процесів.

Але зв'язки мовознавства не обмежуються суспільними науками. Воно пов'язане з природознавчими науками, і передусім із **фізикою**, зокрема акустикою. Звуки — природна матерія мови. З іншого боку, звуки мови — результат роботи органів мовлення, чим обумовлений зв'язок мовознавства з **анатомією та фізіологією** людини, з **антропологією**, що вивчає походження людини та еволюцію будови органів мовлення протягом історії людства.

Матеріальні одиниці мови (звуки, морфеми, слова та ін.) допускають різні обчислення, моделювання, тому наука про мову має зв'язок із **математикою, інформатикою, кібернетикою**. Мова постає як знакова система, а це поєднує її з семіотикою — наукою про знакові системи.³

На стику мовознавства й кібернетики виникла **кібернетична лінгвістика**, яка розглядає мову як одну з керувальних і керованих систем. Мова є природною і надзвичайно потужною кібернетичною системою. Алгоритми автоматичного (машинного) перекладу — результат співпраці мовознавців й інженерів. Виникнення обчислювальної (комп'ютерної, інженерної) лінгвістики, предметом якої є вивчення мови, пов'язане з можливостями машинної обробки та переробки інформації, що міститься в одиницях мови, й інформації про саму мову, її будову, функціонування, є наслідком контактування мовознавства і кібернетики.

Алгоритми автоматичного (машинного) перекладу — результат співпраці мовознавців й інженерів. Виникнення обчислювальної (комп'ютерної, інженерної) лінгвістики, предметом якої є вивчення мови, пов'язане з можливостями машинної обробки та переробки інформації, що міститься в одиницях мови, й інформації про саму мову, її будову, функціонування, є наслідком контактування мовознавства і **кібернетики**.

Теорія інформації, або **інформатика** (її розглядають то як самостійну науку, то як складову частину кібернетики), вивчає проблеми передавання, приймання, берігання, перетворення і обчислення інформації. Її власний об'єкт —

³ Кириченко, Г. С. Нариси загального мовознавства : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. : у 2 ч. / Г. С. Кириченко, С. В. Кириченко, А. П. Супрун ; за ред. А. П. Супрун. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. Ч. I : Мова, її будова та функції в суспільстві. 2008. 168 с.

функціонування інформації в системах «людина – людина» і «людина – машина — людина». Водночас одним із об'єктів вивчення теорії інформації є мова як засіб зберігання, переробки і видачі інформації. Крім того, теорія інформації змикається з лінгвістичним забезпеченням інформаційних систем. Зв'язок мовознавства з теорією інформації позначився на використанні її понять у лінгвістичних дослідженнях. Зокрема, такі поняття, як код (спосіб запису повідомлення), біт (одиниця виміру інформації), надлишковість (різниця між граничною можливістю коду і середнім обсягом передаваної інформації), ентропія (міра невизначеності обсягу недостатньої інформації, яка залежить від кількості знаків у коді й імовірності їх появи в тексті) та багато інших стали лінгвістичними термінами.

Останніми роками позв'язалися зв'язки мовознавства з *медициною*. Медики використовують мовні факти для діагностики захворювань, а мовознавці користуються медичними даними для прогнозування мовленнєвої поведінки. На стику медицини і мовознавства виникла *нейролінгвістика* – наука, яка на основі лінгвістичних даних вивчає функції і зони центральної нервової системи, пов'язані з мовою (в нормі патології). На межі мовознавства і психіатрії знаходяться дослідження особливостей мовлення при різних видах психічних захворювань. Для розуміння особливостей фізіології людини мова відіграє особливу роль, що нині враховується у психотерапевтичній практиці (тексти для самонавіювання тощо)⁴.

3. Прикладне мовознавство

Стрімкий науково-технічний розвиток, який став особливо помітним у другій половині ХХ ст., характеризувався тим, що наука і техніка входили в усі сфери людської діяльності. Лінгвістика з периферійної науки стала однією з найвагоміших.

Суттєвою особливістю сучасної науки загалом і мовознавства зокрема є прагнення до фундаментальних теоретичних досліджень. Водночас з теоретичним поглибленням пізнання свого об'єкта наука розширює сферу практичного застосування своїх результатів. Так, саме в другій половині ХХ ст. виникають такі нові галузі мовознавства, як лінгводидактика, інтерлінгвістика, обчислювальна, інженерна лінгвістика тощо, які належать до галузі прикладної лінгвістики.

Прикладна лінгвістика – напрям у мовознавстві, який опрацьовує методи розв'язання практичних завдань, пов'язаних із використанням мови, і зорієнтований на задоволення суспільних потреб.

До традиційних проблем прикладної лінгвістики належать укладання словників, розробка алфавітів і систем письма, транскрипції усного мовлення та транслітерації іншомовних слів, лінгвістичне обґрунтування викладання рідної та іноземних мов, переклад з однієї мови на іншу, стандартизація й уніфікація науково-технічної термінології, укладання спеціальних лінгвістичних довідників,

⁴ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

створення штучних мов, удосконалення орфографії і пунктуації, мовна культура тощо.

До нових проблем прикладної лінгвістики належать автоматичний (машинний) переклад, створення інформаційних мов, автоматичне анотування та індексування документів, лінгвістичне забезпечення роботи інформаційних систем, автоматична переробка текстової інформації, лінгвістичне забезпечення автоматичних систем управління (АСУ), автоматичний аналіз (розпізнавання) й автоматичний синтез тексту та ін. Прикладна лінгвістика тісно пов'язана з математикою, кібернетикою та інформатикою.

Найважливіші проблеми прикладного мовознавства – машинний переклад та інформаційна служба.

Проблемі машинного перекладу вже майже 50 років. Першого робота-перекладача демонстрували в 1954 р. у Нью-Йорку. Він перекладав окремі фрази з російської мови на англійську. Однак оптимістичні заявки вчених щодо можливостей автоматичного перекладу не справдилися. Поки що результати в цій галузі скромні. Пояснюється це багатьма труднощами, які на сучасному етапі важко подолати. Головні з них пов'язані з тим, що машина зовсім по-іншому, ніж мозок людини, сприймає мову і не може так, як людина, здійснювати аналіз і синтез тексту. Це зумовлено, по-перше, асиметрією мовних знаків і мовлення загалом (неоднозначність слів і фраз, невідповідність між смисловим і формальним членуванням речень тощо). Людина за кожною фразою бачить ситуацію, машина – ні. По-друге, машина поки що не вміє визначати зв'язки слів, особливо у разі вільного порядку слів, і синтагматично членувати фрази, які поза ширшим контекстом допускають варіативність. Нині машинний переклад залишається проблемою, хоча створено чимало програм перекладу нескладних текстів у США, Великобританії, Франції, Чехії, Росії, Україні та інших країнах. Створені також синтезатори мовлення, але й вони не досконалі. Існує думка, що з часом машини зможуть перекладати ділові й наукові тексти. Що ж стосується художніх, особливо поетичних, текстів, то і в далекому майбутньому їх переклад буде непідвладний машині.

Однією з актуальних проблем прикладної лінгвістики є проблема інформаційної служби, точніше проблема лінгвістичного забезпечення інформаційно-пошукових систем машинного типу, метою яких є зберігання, пошук і видача інформації. З проблемою пошуку інформації пов'язані питання компресії тексту й автоматичного реферування. Тут велике значення має статистика.

«Читаючи» текст, машина відбирає найчастотніші слова і, комбінуючи їх за певними правилами, складає анотацію.

Незважаючи на нерозв'язані питання і недосконалість сучасних програм, машина і нині полегшує працю лінгвіста. Вона зберігає в пам'яті текстові ілюстрації значень слів, може розташувати слова за алфавітом, дати оточення кожного слова, підрахувати частоту вживання слова тощо. Так, за допомогою машини був створений «Частотний словник російської мови» за редакцією

Л. М. Засоріної. Машина опрацювала мільйон слововживань, що не під силу й великому колективу науковців.

У нашій країні створено Український мовно-інформаційний фонд Національної академії наук, завданням якого є організація автоматизованої системи для укладання дномовних українських та двомовних (перекладних українсько-іншомовних й іншомовно-українських) словників. У цьому фонді готується фундаментальна кадемична електронна лексична картотека, яку невдовзі зможуть використовувати мовознавці для своїх теоретичних досліджень.

Дані лінгвістики застосовують також у військовій справі. Зокрема, створюється особлива командна мова, яка за широкого використання технічних засобів дає можливість у складних умовах ведення бойових дій ефективно здійснювати зв'язок з підрозділами. Лінгвістичні знання стають у пригоді й фахівцям, які займаються кодуванням і дешифруванням. Встановлені лінгвістикою факти використовують і в такій, здавалось би, далекій від неї сфері, як медицина. Йдеться передусім про лікування порушень роботи ділянок головного мозку, які керують мовленням.

Окреслені міждисциплінарні зв'язки мовознавства і деякі аспекти прикладної лінгвістики засвідчують значне зростання питомої ваги мовознавства в системі сучасних наук і надзвичайно широкий спектр його практичного застосування. Існує думка, що ХХІ ст. буде віком кібернетики і лінгвістики⁵.

4. Методологічні основи дослідження мови.

Наука про мову має спадкоємний характер. Спадкоємницькі зв'язки науки про мову зумовлені взаємозв'язками і взаємовпливом різних лінгвістичних традицій, що по-різному склалися у різних народів у різних країнах як на Заході, так і на Сході, залежно від їхньої конкретної історії, політичних, культурних, релігійних, торговельних та інших взаємозв'язків. Нерівномірний розвиток науки про мову зумовлювався ще й багатьма іншими факторами – різними філософськими концепціями та поглядами тих чи інших наукових шкіл, окремих учених, потребами того чи іншого суспільства, а також логікою розвитку самої науки про мову. Пояснення та оцінка тих чи інших лінгвістичних поглядів та теорій можуть бути правильними лише тоді, коли ці погляди та теорії розглядаються не тільки з точки зору сучасного нам рівня наукових знань, але й з урахуванням значення їх для свого часу, їх ролі в поступальному русі науки, в її розвитку, як зміна трьох наукових парадигм: історичної, системно-структурної, комунікативнопрагматичної.

Отже, сучасне мовознавство – це результат багатовікового історичного розвитку лінгвістичної думки, що сягає сивої давнини.

Мовознавство, подібно іншим наукам, виробило свою систему спеціально-наукових методів дослідження мови, що сформувалися об'єктивно в процесі розвитку науки залежно від рівня наукових знань в ту чи іншу епоху, від досліджуваного матеріалу, нових аспектів вивчення і нових точок зору, від

⁵ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

завдань і мети досліджень, а також від розуміння самої сутності мови. Лінгвістичний метод – це сукупність прийомів, методик і процедур аналізу мови, об'єднаних теоретичними принципами і завданнями дослідження.

Лінгвістичні методи відкривають закони і категорії мови, визначають основні типи зв'язків між мовними елементами і категоріями. Застосування того чи іншого методу передбачає дотримання загальнообов'язкових способів дослідження (спостереження, експеримент, моделювання, що завершуються теоретичними узагальненнями, тлумаченням результатів). Сукупність лінгвістичних методів складає лінгвістичну методологію.

У сучасному мовознавстві використовуються декілька основних, що історично склалися, лінгвістичних методів: **описовий, порівняльно-історичний, типологічного дослідження і структурний**, що характеризуються своїми прийомами та методиками. У різні історичні епохи і періоди той чи інший метод може актуалізуватися, висуватися на перший план, ставати домінуючим, що обумовлюється як самим рівнем розвитку лінгвістики, так і актуальними завданнями суспільного розвитку.

Так, упродовж усього XIX ст., домінуючим був **порівняльно-історичний метод**, виникнення, широке застосування і розвиток якого були обумовлені поглядом на мову як на явище історичне, змінне, що відображає розвиток «духу народу». Цьому сприяв ріст національної самосвідомості народів, підвищений у зв'язку з цим їх інтерес до свого історичного минулого в процесі становлення та укріплення своєї духовної єдності. Порівнюються мови, встановлюється їх генетична спорідненість. Реконструюються не зафіксовані писемністю мовні факти романтичного минулого, що розвинулися в сучасні форми, встановлюються закономірні звукові відповідності між спорідненими мовами та між фактами однієї і тієї ж мови в різні періоди історії, які дають можливість не лише окреслити випадковий звуковий збіг у словах, але й побачити генетичну тотожність форм, і там, де звукового збігу немає, відмежувати запозичення. У поєднанні з використанням даних історії та археології, етнографії порівняльно-історичний метод давав можливість більш широкої постановки і вирішення різноманітних завдань лінгвістики, етнографії (походження мови, історичний взаємозв'язок у мові, специфічні і загальні риси у розвитку мов та ін.).

Початок XIX ст. позначився виникненням **типологічного вивчення мови**. Порівняння, зіставлення мов привело до побудови типологічної (морфологічної) класифікації мов, яка, не зважаючи на її спочатку антиісторичне тлумачення, була важливим кроком у розвиткові лінгвістичної думки. Порівняльно-типологічне вивчення мов мало велике теоретичне значення, що давало можливість виявити структурні особливості різних конкретних мов, спільні закономірності, універсали зіставлюваних мов у синхронії та діахронії. Типологічне та історико-типологічне дослідження різноструктурних мов набуло особливо широкого розвитку з 20-х років минулого століття. Лінгвістичні методи в різний час по-різному і з різною метою використовувалися. Так, **описовий метод** в епоху Відродження використовувався при укладанні логічних граматики.

Інакше він використовувався у психологічних школах ХХ ст. Ще інакше – в ареальній (географічній) лінгвістиці. Формувалися окремі лінгвістичні дисципліни. Опис молодограматиками діалектів привів до виникнення нової лінгвістичної дисципліни – діалектології і розвитку **експериментальної фонетики** з використанням різних приладів і ще більш досконалої апаратури, що записує живу мову (палатографія, дзеркало, фотографія, мікрофотозйомка, спектрографія, рентген, томографи, кімографи, осцілографи, рентгенокінозйомка, магнітофон та ін.), що надало можливість наочно представити живу мову, аналізувати її. Експеримент проводився і без приладів та апаратів, шляхом самоспостереження власної мови на слух і від інформантів. На початку ХХ ст. представники ареальної (географічної) лінгвістики почали розглядати окрему мову як «пучок ізоглос», і це покликала до життя **лінгвістичну географію**, що характеризувалася сукупністю прийомів збору, обробки та інтерпретації діалектного матеріалу того чи іншого говору з урахуванням поширення діалектних рис на окремій території (бесіда з інформантом, анкетування, картографування, укладання лінгвістичних карт і діалектологічних атласів тощо).

Дані лінгвістичної географії широко використовуються і сучасним порівняльно-історичним мовознавством. Поглиблюється діалектологічна теорія, удосконалюються методика лінгвогеографії, автоматизація лінгвістичного картографування. Подальша діалектологічна робота пов'язана з іменами Р. І. Аванесова, В. М. Жирмунського, Б. О. Ларіна, Ф. П. Філій та й ін. У працях цих дослідників викладені загальні поняття лінгвістичної географії. Мова розглядається не як проста сума діалектів, а як складна система, що включає як загальні для всієї мови елементи, так і часткові.

У період прискореного науково-технічного прогресу, коли роль мови та її теорії незмірно зросла як однієї з рушійних сил суспільного розвитку, коли проблема мови постала в центрі уваги науки про людину і є об'єктом дослідження не лише мовознавства, але й багатьох інших наук, **описовий метод** із його різноманітними методиками та прийомами набув широкого використання. Він забезпечує аналіз внутрішнього аспекту мови, її одиниць у їх взаємозв'язку і взаємодії у конкретний період їх функціонування.

Глибоко вивчаються елементи мови (фонема, морфема, словосполучення, речення, тексти), їх взаємозв'язок, синтаксичні, парадигматичні та ієрархічні залежності, мовна структура.

Описуються також діалектні особливості мови. Продукція описового методу – численні описові граматики різних мов, словники, в тому числі і шкільні, діалектографічні атласи. Опис мови створює базу для теоретичного мовознавства, її висновків та узагальнень. Ці висновки й узагальнення можуть бути різними залежно від стану мовознавчої науки, від лінгвістичної школи чи напряму, до яких належить той чи інший дослідник, від того, що дослідник вважає у мові головним, суттєвим і визначальним, як він визначає мову, з якої точки зору.

У першій половині ХХ ст. сформувалося структурне мовознавство з його **структурним методом**, спрямоване на опис мови як системи і структури, з'ясування характеру відношень, зв'язків і залежностей, що існують у мові між її

складовими частинами (підсистемами) та одиницями. Структурне дослідження мови сприяло ще більш глибокому розумінню мови як явища, як функціонуючої системи, застосовуються логіко-математичні прийоми аналізу мови. Відображаючи об'єктивний світ у всій його різноманітності, науки взаємодіють. Взаємодіють і їх дослідницькі методи, що використовуються у вивченні різних аспектів тієї чи іншої науки зокрема і в мовознавстві, дають змогу їх застосування.

За останні десятиріччя минулого століття з'явилося багато лінгвістичних праць, у яких використовуються **математичні прийоми дослідження мови**. Частіше звертаються до математичного опису мови з практичних потреб телекомунікації, побудови інформаційних машин, алгоритмізації, машинного перекладу мови, розвитку електронної теорії, автоматизації, телемеханіки, інформатики, кібернетики.

Використовуються закони математичної логіки, теорії множин, теорії ймовірності та теорії інформації. Мова формалізується та зводиться до певних структурних і логіко-математичних обчислень. Конструюються абстрактні моделі мови.

У мовознавстві давно використовуються також **статистичні методи**, що часто зараховують до математичних, наприклад, визначення абсолютної дати часу диференціації споріднених ов від єдиної прамови методом глотохронології та ін.

Деякі мовознавці вважають, що використання статистичних прийомів дають можливість пізнання таких закономірностей, які іншими методами описати важко, а то й зовсім неможливо.

Статистичні прийоми використані навіть у спробах визначити стиль письменника. Вивчаючи окремих творів письменника чи всі твори в цілому, дослідник встановлює співвідношення частоти вживання слів у творі (чи у творах), що, на думку стилостатистів, може характеризувати стиль твору, письменника. Стیلостатисти дійшли висновку, що у письменника існує стабільність відносної частоти найбільш вживаних слів.

Захоплення математичним аналізом мови привело деяких лінгвістів до спроб математичного визначення самої мови. У праці американського лінгвіста Хердана «Мова, як вибір і ймовірність» встановлюється основний закон «мови» – стабільність відносної частоти мовних елементів, яка нібито характеризує кожен конкретну мову в той чи інший період її розвитку.

Але мова – явище складне, багатоаспектне і багатофункціональне, і щоб пізнати його, необхідне вивчення не лише одного якогось аспекту, а багатьох, у їх сукупності і взаємообумовленості. Лише таке вивчення забезпечить глибоке і всебічне пізнання мови як цілого.

Багатоаспектність мови, виключна складність її самої та її об'єктивно існуючих одиниць вимагають використання різноманітних методів, принципів, методик. Та головне в теорії того чи іншого методу – це теоретико-філософські принципи дослідника. Метод пізнання як важлива категорія суб'єктивної діалектики існує у свідомості дослідника і спрямовує його дослідницькі дії. Отже, вибираючи той чи інший метод, лінгвіст (свідомо чи несвідомо) неминує спиратися на певну філософію. Всі конкретні науки, їх методи, зокрема і методи

науки про мову, так чи інакше залежать від методу загальнофілософського, філософського бачення світу дослідника у «парадигмі» наукового напрямку чи школи своєї епохи. Можна сказати, що будь-який лінгвістичний метод, вироблений історично наукою про мову, є плідний, якщо теорія знання предмета дослідження правильна, якщо ця теорія правильно відображає об'єктивні властивості мови, а не навмисне чи помилково їй приписується, коли ця теорія дає можливість глибше проникнути у структуру мови, її сутність, у закономірності її функціонування й історичного розвитку. Ні один метод не може бути монопольним і універсальним. Жодна часткова теорія, жоден конкретний метод дослідження не можуть претендувати на роль загальної теорії певної галузі науки, тому що вони допомагають пізнавати об'єкт дослідження лише в якомусь одному плані.

Багатоаспектний і складний характер мови зумовлює використання різних методів та прийомів, що історично сформувалися. Кожний аспект мови вимагає відповідного підходу та методу дослідження із застосуванням певної методики, технічних правил і процедур. Кожний метод має межі свого застосування і не може перетворюватися у світогляд, філософію.⁶

Питання для самоконтролю:

1. Що вивчає загальне мовознавство? Визначте зміст і завдання курсу загального мовознавства.
2. Чим різняться конкретне і загальне, теоретичне і прикладне мовознавство?
3. У чому полягає різниця між курсами загального мовознавства і вступу до мовознавства?
4. Охарактеризуйте зв'язки мовознавства з іншими суспільними і природничими науками. Наведіть приклади.
5. Що вивчає прикладна лінгвістика?
6. Які є основні проблеми прикладної лінгвістики?
7. Охарактеризуйте основні методи дослідження мови. В чому їх суть?

⁶ Кириченко, Г. С. Нариси загального мовознавства : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. : у 2 ч. / Г. С. Кириченко, С. В. Кириченко, А. П. Супрун ; за ред. А. П. Супрун. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. Ч. I : Мова, її будова та функції в суспільстві. 2008. 168 с.

Лекція 2. Мова і суспільство

ПЛАН

5. Суспільна природа мови. Суспільні функції мови
 6. Соціальна зумовленість мовних явищ.
 7. Суспільний характер мовної норми
 8. Мова як символ соціальної солідарності.
 9. Залежність стану мови від стану суспільства
 10. Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація і держава.
 11. Мова і культура
 12. Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми. Інтерлінгвістика
- Література:** 1, 2, 3, 4

Поняття і терміни: *функції мови, соціолінгвістика, когнітивна лінгвістика, описовий метод, порівняльно-історичний, зіставний, структурний; функції мови: комунікативна, когнітивна, мислеоформлювальна, репрезентативна, емоційна, експресивна, імпресивна, акумулятивна, естетична, фатична, суспільна та інші, основні (базові) функції мови, факультативні функції мови, кількісна і якісна характеристика мовних функцій, мовна норма, вибірковість, стійкість (усталеність) і обов'язковість, соціальна солідарність, невербальний і вербальний символізм, соціолект, державна окремішність, етнічна самосвідомість, національною свідомість, екзотизм, соціолінгвістика, психолінгвістика, етнолінгвістика, інтерлінгвістика, мовна ситуація, ендоглосна та екзоглосна мовна ситуація, збалансовані і незбалансовані мовні ситуації, мовна політика*

1. Суспільна природа мови. Суспільні функції мови

Проблема «мова і суспільство» належить до однієї з найскладніших у загальному мовознавстві, що значною мірою зумовлено її багатоаспектністю. Найважливішими питаннями цієї проблеми є: а) соціальна природа мови; б) соціальна зумовленість мовних явищ; в) залежність стану мови від стану суспільства; г) соціальні спільноти людей і соціальні типи мов; г) можливість свідомого впливу суспільства на мову; д) взаємовідношення мов у багатомовному суспільстві; е) залежність суспільства від мови; є) мова і суспільно-технічний прогрес та ін.

Розуміння природи мови передбачає відповідь на питання, чи потрібно вважати мову явищем біологічним, психічним або соціальним. На них наука давала різні відповіді. Погляди вчених на природу мови змінювалися залежно від загальних тенденцій розвитку науки в певний період і накопиченого лінгвістичного фактичного матеріалу та рівня його інтерпретації. Одні вчені (А. Шлейхер, М. Мюллер) вважали мову явищем біологічним, інші (Г. Штейнталь, В. Гумбольдт, О. Потебня) – явищем психічним. У сучасному мовознавстві домінує думка про мову як суспільне явище.

Визначення мови як суспільного явища спирається на тверезий аналіз фактів розвитку і застосування мови. Мова не успадковується і не закладена в

біологічній суті людини. Дитина говорить мовою оточення, а не обов'язково мовою батьків. В умовах ізоляції від суспільства діти не говорять зовсім, як про це свідчить описана англійським психологом Р. Сінгом історія виявлених у лігві вовчиці двох дівчаток.

Мова також не є явищем психічним, бо в такому разі вона виникала б і розвивалася б у кожної людини окремо незалежно від мовленнєвого впливу навколишнього оточення.

До розуміння мови як суспільного явища вчені дійшли у середині ХІХ ст. Одним із перших був Я. Грім, який заявив, що «мова за своїм походженням і розвитком – це людське надбання, витворене цілком природним чином». В. фон Гумбольдт, який, по суті, став основоположником психологізму в мовознавстві, стверджував однак, що мова розвивається тільки в суспільстві і «людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі й іншим». Ф. де Соссюр убачав соціальний характер мови в її примусовості щодо індивідів.

Характеризуючи мову як соціальне явище, не слід упускати з поля зору й те, що в мові також наявні ознаки, які співвідносять її з біологічними і психологічними явищами.

Про те, що мова є суспільним явищем, свідчать її функції, які виявляють її сутність, призначення, дію. Вони є тими характеристиками, без яких мова не була б сама собою. Найголовніші (базові) функції – **комунікативна** (засіб спілкування) і **когнітивна** (засіб мислення і пізнання). Другу функцію ще називають пізнавальною, гносеологічною, мислетворчою. Інколи до базових відносять ще **емотивну** (засіб вираження почуттів і емоцій) і **метамовну** (засіб дослідження й опису мови в термінах самої мови). З основними функціями співвідносяться похідні (вторинні). Так, зокрема, з комунікативною пов'язана **фатична** (засіб встановлення контакту), **конативна** (засвоєння), **волюнтативна** (волевиявлення, впливу) і **кумулятивна**, або історико-культурна (зберігання всього того, що виробила нація за всю свою історію в духовній сфері – національної самосвідомості, культури, історії тощо).

Із когнітивною співвідноситься **репрезентативна, або номінативна, референтна функція** (засіб позначення предметів та явищ зовнішнього світу і свідомості), а з емотивною – **поетична, або естетична** (засіб вираження і виховання прекрасного).⁷

Увага до основних і похідних функцій має надзвичайно велике практичне значення для вивчення і опису мови. Так, К. Бюлер, вивчаючи емотивну функцію, виявив спеціальні мовні засоби (**емотиви**), які передають емоційний стан мовця: порядок слів, еліпсис, інтонація, протяжне вимовляння звуків (*чуд-о-о-во; негі-д-д-ник*) тощо. Словацький мовознавець О. Ісаченко вказав на своєрідність засобів, які реалізують **волюнтативну функцію**, а український учений Г. Г. Почепцов виявив велику кількість засобів вираження **фатичної функції**, як-от: *Увага! Алло! для встановлення контакту; Ось воно що! Здорово! Невже? для підтримання контакту; Дякую за увагу! На все добре! Закінчую* тощо

⁷ Гайдаєнко І.В. Загальне мовознавство: навчально-методичний комплекс. Херсон: Айлант. 2018. 100с.

для «розмикання» контакту. Французький мовознавець Е. Бенвеніст виділив ще *перформативну функцію* і вказав на її засоби вираження: цю функцію виконують слова й вирази, вимовляння яких одночасно є їх словесною дією: *обіцяю, поздоровляю, бажаю щастя, прошу вибачення, оголошую засідання закритим* тощо.

Кількісна і якісна характеристика мовних функцій у сучасній мовознавчій літературі не збігаються. Р. О. Якобсон називає шість функцій: емотивну, конотативну, референтну, метамовну, фатичну і поетичну [Якобсон 1975: 193—230]. О. О. Леонтьєв вважає, що під функціями треба розуміти лише ті, які виявляються в будь-якій мовленнєвій ситуації. До таких, на його думку, належать комунікативна, мисленнєва, номінативна (пізнавальна) й історико-культурна.

У підручнику із загального мовознавства за редакцією А. Є. Супруна називають три основні функції: 1) засіб спілкування; 2) засіб зберігання і передачі історичного досвіду людей; 3) основний засіб мислення. За такого неоднозначного підходу до визначення й інтерпретації мовних функцій усі дослідники солідарні в одному: мовні функції мають суспільний характер, через що нерідко їх називають суспільними функціями мови. Щоправда, є й вужче розуміння терміна суспільні функції мови – сфера використання мови в суспільстві: мови з обмеженим обсягом суспільних функцій (одноаульні мови; мови, що функціонують лише в усно-розмовній формі тощо) і мови з максимальним обсягом функцій (мови міжнародного і міжнаціонального спілкування).

Отже, мова виникла в суспільстві, обслуговує суспільство і поза суспільством неможлива, як і неможливе суспільство без мови. Своєрідність мови як суспільного явища полягає в тому, що:

1) на відміну від минутих явищ суспільного життя мова споконвічна і буде існувати доти, доки існує суспільство. Так, скажімо, не завжди існували такі суспільні явища, як сім'я, держава, класи, гроші, наука, релігія, право, а мова існує стільки, скільки існує суспільство;

2) мова обслуговує всі сфери людської діяльності, вона невіддільна від будь-яких явищ суспільного життя: організації праці, управління суспільним виробництвом, діяльності наукових закладів і організацій культури, здійснення процесу освіти і виховання, розвитку художньої літератури, науки, зміни соціальної і особистої психології. Виходячи з цього, Б. М. Головін говорить про організуючу, управлінську, освітньо-виховну, естетичну, дослідницьку, інформаційну, соціально-прагматичну та індивідуально-прагматичну мовні функції [Березин, Головін 1979: 65];

3) мова відображає суспільну свідомість – ідеологію, політику, право, мораль, науку, мистецтво, релігію тощо.⁸

⁸ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

2. Соціальна зумовленість мовних явищ. Суспільний характер мовної норми

Соціальною є не тільки мова як система взаємопов'язаних і взаємозумовлених одиниць, що має чітку ієрархічну структуру, соціальним є й мовлення. Мовлення – це передусім акт спілкування людей, тобто комунікативний акт, соціальний за своєю суттю. Люди говорять не для того, щоб відтворити мову й демонструвати свої мовленнєві здібності, а для того, щоб передати позамовну інформацію чи вплинути на інших учасників комунікативного акту.

Соціальна природа мовлення виявляється і в тому, що мовці намагаються дотримуватися наявних у суспільстві вимог щодо вимови, слововживання тощо. Зрештою, соціальна природа мовлення підтверджується тим, що воно є частиною соціальної діяльності людини і всього суспільства.

Будь-яка мова має конкретно-історичну соціальну норму.

Мовна норма – сукупність найбільш стійких, традиційних елементів системи мови, історично відібраних і закріплених суспільною мовною практикою; сукупність колективних реалізацій мовної системи, прийнятих суспільством на певному етапі його розвитку й усвідомлених ним як правильні, зразкові.

Мовна норма існує в будь-якому колективі, оскільки в кожному колективі є свій мовний еталон, зразок, і люди не є байдужими до того, як вони говорять. Таким еталоном чи «мовним ідеалом» (термін О. М. Пешковського) можуть бути найрізноманітніші категорії: «як у школі», «як по радіо», «як усі», «як наші», «як пан Іван», «як доярка Дуся» тощо. Психологічно мовні норми є обов'язковими для всіх членів колективу, при цьому такі норми можуть не збігатися з літературними. Наприклад, в одному з населених пунктів Львівщини, де порядковий числівник від семи звучить як сёмий, сема, семе, предметом насмішки стала вимова цих числівників жителями сусіднього села (сьомий, сьома, сьоме), хоч саме така вимова відповідає літературній нормі: усіх мешканців цього села стали обзивати сьомами (Пішов (пішла) сьома). Порушення традиційних для певної спільноти мовних норм може викликати психологічні труднощі, стати сигналом відокремлення від свого колективу. Люди, яким доводиться спілкуватися у двох колективах із різною нормативною чи мовною орієнтацією, змушені постійно «переключатися» з однієї мовної норми на іншу.

Мовна норма характеризується трьома властивостями: **вибірковістю**, **стійкістю** (усталеністю) і **обов'язковістю**.

Вибірковість виявляється в тому, що кожна мовна норма по-своєму реалізує можливості мови.

Стойкість (синоніми: усталеність, традиційність) – це збереження мовних традицій («так у Шевченка», «так говорять усі»), обмеження хитань і варіантів, посилення на авторитетні джерела вживання.

Обов'язковість полягає в тому, що все визнане суспільством вважається правильним і його повинні дотримуватися мовці.

Між нормою літературної мови і нормою нелітературних варіантів мови є відмінності. Літературні норми стійкіші та диференційованіші (тенденція до усунення нефункціональних варіантів, дублетів, їх стилістичне розмежування). Вони кодифіковані (викладені в словниках, підручниках, довідниках з культури мови). Часто в лінгвістичній літературі під мовною нормою розуміють лише норми літературної мови, що визначаються як стабільність форми мовних одиниць, яка ґрунтується на авторитеті зразкової літератури і закріплена законодавчими актами. Таким чином, мовна норма, особливо літературна, є одночасно і власне лінгвістичною, і соціальною категорією. Соціальність норми виявляється як у відборі і фіксації мовних явищ, так і в оцінюванні мовних фактів як нормативні чи ненормативні.

Мовна норма як соціально-історична категорія входить до загальних норм і звичаїв суспільства. Усталеність і обов'язковість літературної норми не заперечує диференційованого комплексу мовних засобів, їх варіативності та синонімічних способів вираження.

Це забезпечує функціонально-стилістичну диференціацію літературних мов. Між літературною нормою і реальним вживанням мови можуть бути розходження, що залежить від багатьох суспільних і мовних чинників (рівень розвитку літературної мови, соціальна структура суспільства, особливості мовної ситуації тощо). Особливо ці розходження помітні між писемною й усною мовами.⁹

3. Мова як символ соціальної солідарності. Соціальна солідарність – поняття, яке служить для позначення соціальної згуртованості. Уперше його застосував французький філософ і соціолог Огюст Конт (1798–1857). Використовувалось воно далі головним чином у французькій соціології. Особливу увагу приділив дослідженню соціальної солідарності засновник французької соціологічної школи Еміль Дюркгейм (1858–1917). У його концепції – це одне з центральних понять, якому була присвячена, по суті, вся його наукова творчість. Для Дюркгейма соціальна солідарність рівнозначна суспільному стану, а її відсутність – соціальній патології. Термін соціальна солідарність має синоніми соціальна згуртованість і соціальна згода.

Соціальний символізм визначається як один із виявів взаємозв'язку між соціальною структурою суспільства і його культурою, як регуляція соціальних стосунків за допомогою культурних засобів. Розрізняють *невербальний і вербальний символізм*. Прикладами невербального символізму можуть служити одяг (військова і шкільна форми, одяг священиків і монахів, одяг льотчиків, залізничників; китель-сталінка, який носили в сталінську епоху ті, хто демонстрував своє захоплення «вождем усіх часів і народів» та його політикою; будьонівка як символ революційності в часи громадянської війни), а також різні види колекціонування, комплектація певних книг, музичних записів, спосіб

⁹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

проведення відпустки тощо. Вербальний символізм. – це мовний словесний символізм.

Певні слова, звороти, особливості вимови можуть набувати властивостей символу належності мовця до певної соціальної групи. Це пов'язано з одним із мотивів, яким керується мовець у своїй внутрішньогруповій поведінці: показати своїм мовленням, що він належить до цієї групи, що він «свій». Як переконливо показав американський соціолінгвіст В. Лабов, люди, які не оволоділи символами належності до групи, не можуть претендувати на місце цій групі, стають ізгоями.

Соціальний символізм у мовленні виявляється в різних за обсягом соціальних групах: від сім'ї до цілого етносу. Кожна така група характеризується притаманним їй особливим варіантом мови – *соціолектом*. Ідеться про соціальне й психологічне розшарування суспільства. Сім'ї, як і будь-якому іншому малому соціальному об'єднанню, можуть бути властиві й особливі риси поведінки та мовлення, які мають для її членів спільну символічну функцію: вказують на належність мовців до однієї соціальної групи, маніфестують відношення «ми – свої».

Правда, своєрідність мови може сприйматися по-різному залежно від характеру стосунків між спільнотами – байдуже або акцентовано, з гордістю або як тавро. Якщо етнічна група усвідомлює свою мовну єдність та своєрідність і пов'язує з тим усвідомленням позитивні емоції, мова буде прищеплювати її носіям почуття патріотизму. Вона стає недоторканою сутністю, що протиставляється іншим мовам, займає високе становище на шкалі цінностей. «У відповідь на загрози мові зрушення це почуття вірності мові приводить дію сили, спрямовані на збереження мови, яка опинилася під загрозою; [...] воно перетворює мову на символ віри і святиню». В аналогічних випадках, але якщо своєрідність сприймається негативно, часто спостерігається явище «мовного нігілізму» – небажання оволодіти «рідною» мовою через її неprestижність.¹⁰

4. Залежність стану мови від стану суспільства

Розвиток і стан мови значною мірою залежать від стану суспільства. Мова відображає зміни в усіх сферах суспільства, що суттєво різнить мову від інших суспільних явищ.

Як суспільні зміни позначаються на мові? Зупинимось на найголовніших із них.

1. Мова відображає особливості соціальної організації суспільства.

Стан мови залежить від характеру економічних формацій і форми держави. Спільний ринок вимагає єдиної мови для держави. Усе це зумовлює нівеляцію діалектів і формування національної мови. Дві тенденції в національному питанні (інтернаціоналізм і націоналізм) призвели до двох тенденцій у мовній практиці: з одного боку, стимулюються пошуки світових мов (живі міжнародні

¹⁰ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

мови – французька, німецька, англійська, штучні міжнародні мови типу есперанто, піджини та ін.), з іншого – пуристичні тенденції (прагнення очистити літературну мову від іншомовних запозичень).

2. У мові відображається соціальна диференціація суспільства. Суспільство диференціюється за класовою, становою, майновою і професійною ознаками.

3. У мові відображаються демографічні зміни. Збільшення чи зменшення населення, зміни в його складі, чисельності етносів, зрушення у співвідношенні між міським і сільським населенням – все це певною мірою впливає на мову. (наплив російськомовних у великі міста України)

4. У мові відображені відмінності в рівнях економічного розвитку. Так, наприклад, національна чи державна мова складається, як правило, на основі діалекту тієї території, яка є найрозвиненішою в культурному й економічному аспектах.

5. У мові знаходять відображення явища надбудовного характеру. Наприклад, прийняття християнства в Київській Русі призвело до поширення тут старослов'янської мови як мови богослужіння та й загалом релігійної літератури і проникнення старослов'янізмів у давньоруську мову. Незаперечний вплив на розвиток мови має творчість письменників, діячів культури та мистецтва.

6. У мові відображений розвиток культури суспільства. Саме з розвитком культури пов'язане збагачення словника, розширення сфери вживання літературної мови, її стилістична диференціація.

5. Мова як найважливіша етнічна ознака. Мова, нація і держава

Саме мова об'єднує народ і відрізняє його від інших народів. Таким чином, етнічний і мовний розподіл людей взаємопов'язані і, як правило, збігаються. Спільність мови, культури і самосвідомості є суттєвими ознаками нації.

Проблема співвідношення мови й етносу охоплює безліч складних питань, серед яких передусім – мова самосвідомість, доцільність функціонування багатьох мов тощо. У питанні співвідношення мови й етносу в науці немає одностайної думки. Деякі вчені без спільної мови не мислять собі етносу, інші заперечують обов'язковість спільної (єдиної) мови як необхідну основу виникнення етнічної спільності. Аргументом для них є мовні ситуації Швейцарії, де одна швейцарська нація користується чотирма мовами (німецькою, французькою, італійською і ретороманською).

Розглядаючи це дискусійне питання, потрібно врахувати всі чинники, що впливають на формування етносу – мову, культуру, спільність історії, психічного складу, спільність території, наявність державності, самосвідомості.

Найголовнішим чинником є *самосвідомість*: людина усвідомлює, що вона належить до певного етносу, і всі члени цього етносу усвідомлюють, що вони становлять етнічну спільність, відмінну від інших етнічних спільнот. Для усвідомлення окремішності народу найголовнішу роль відіграє мова.

Спільноти, утворені на основі *єдності мови*, виявились історично витривалішими, ніж державні утворення з їхньою політичною й економічною єдністю, про що свідчить розпад Австро-Угорської та Російської імперій. Отже,

після самосвідомості (генетичного коду, генної пам'яті) дуже важливе значення для утворення етносу має мовний код (соціальна пам'ять). І чим вища форма організації спільноти, тим вагоміша роль мови в консолідації членів спільноти.

Важливим чинником є і *державна окремішність*, самостійність, яка інколи перебиває мовний фактор. Чуття рідного слова є яскравим прикладом етнічного характеру мови. У всіх народів мова тісно пов'язана з національним почуттям і *національною свідомістю*. Надзвичайна прихильність людини до рідної мови зумовлена тим, що кожному народові властиві неповторні асоціації образного мислення, які закріплюються в мовній системі і становлять її національну специфіку.

Етнічна самосвідомість ґрунтується передусім а рідній мові. Якщо інтерпретувати літературу як самовираження народу, то справжнім самовираженням народу вона може бути лише тоді, коли створена рідною мовою.

Отже, чим вища етнічна організація, тим вагоміша роль мови в її життєдіяльності. Народність ще може розпастися на різні етноси, нація – ніколи. І тут найміцнішим цементуючим чинником є мова. Нація – найвища природна форма об'єднання людей¹¹.

7. Мова і культура

Культура – сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва та в інших сферах духовного життя. Мова і культура взаємопов'язані. Загально визнаним є твердження, що культурні процеси впливають на мову, а мова на культуру.

Культура визначає план змісту знакової системи мови. У семантиці мови відображаються загальні, універсальні компоненти загальнолюдської культури і своєрідність культури конкретного народу.

Відмінності мов, зумовлені своєрідністю культури, зводяться:

1) до відмінностей у лексиці й фразеології. У кожній мові наявна безеквівалентна лексика, до якої належать слова, що позначають специфічні явища культури і не мають однослівного перекладу на іншу мову. При перекладі вони передаються описово або запозичуються. Запозичені безеквівалентні слова називають *екзотизмами*.¹²

Наприклад: конклав, сентимо, спагеті, тарантела – пов'язані з італійською матеріальною і духовною культурою.

2) до відмінностей у лексичних фонах слів з тотожним денотативним значенням. Такі слова можуть мати різні конотації (емоційні й оцінні відтінки), а також різні асоціативні зв'язки.

3) до типологічних особливостей літературних мов. Культурою зумовлена форма літературної мови, її зв'язок з народно-розмовною мовою. Очевидним є вплив культури на стилістичну диференціацію мовних засобів (історія

¹¹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

¹² Там само

писемності, літератури, школи, народного світогляду, різних суспільних ідеологічних течій тощо). Цей вплив не так помітний, як у лексичній системі, він прихований, але має значно глибший характер.

Старослов'янізми, яких в українській мові дуже мало, часто використовуються як засіб комічного, насмішки тощо

4) до своєрідності самого процесу спілкування в різних культурах. Мовний етикет, тобто мовна поведінка в певних ситуаціях, у різних культурах різна. Йдеться про правила мовного спілкування дітей з батьками, чоловіка з дружиною, господаря і гостя тощо. Так, англійським і американським мовними етикетами передбачається, о в магазині чи будь-якій іншій установі першим вітається господар, а в нас – навпаки.

8. Соціолінгвістика, її предмет, завдання і проблеми. Інтерлінгвістика

Зв'язок мови і суспільства не одразу став предметом спеціального наукового дослідження.

Певний внесок у вивчення цього питання зробили українські вчені О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, Ю. О. Жлуктенко та ін. У 60-х роках ХХ ст. до питання зв'язку мови і суспільства повертаються американські мовознавці В. Лабов, Д. Хаймс, присвятивши свої дослідження вивченню мовної ситуації в багатомовних країнах. Так сформувалася соціолінгвістика.

Соціолінгвістика – наука, яка вивчає проблеми, пов'язані із соціальною природою мови, її суспільними функціями, механізмом впливу соціальних чинників на мову і роллю мови в житті суспільства.

Увесь комплекс соціолінгвістичних проблем у загальному вигляді можна звести до таких питань:

- 1) як соціальний чинник впливає на функціонування мов;
- 2) як він відображається в мовній структурі;
- 3) як мови взаємодіють.

Традиційно в соціолінгвістиці виділяли *три розділи*: психолінгвістику, етнолінгвістику й інтерлінгвістику. На сучасному етапі розвитку мовознавства намітилась тенденція до виокремлення цих розділів у самостійні науки.

Соціолінгвістика розглядає такі поняття, як мовна ситуація і мовна політика.

Мовна ситуація – сукупність форм існування однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні і функціональній взаємодії в межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень. Використовуваних на певній території різних мов чи різних мовних варіантів. Мовна ситуація охоплює соціальні умови функціонування мови, сферу і середовище вживання мови, форми її існування.

Мовну ситуацію описують за кількісними, якісними й оцінними критеріями.

До кількісних критеріїв належать:

- а) кількість мов у певній мовній ситуації;
- б) кількість мовців, що говорять певною мовою;
- в) кількість комунікативних сфер, які обслуговує кожна мова.

Якісними критеріями є:

- а) характер мовних форм: різновиди однієї мови чи різні мови (одномовність і багатомовність);
- б) структурно-генетичні відношення між мовами (споріднені і неспоріднені, морфологічний тип мови);
- в) функціональна рівнозначність — нерівнозначність мов;
- г) характер панівної мови (місцева чи іноземна).

Під оцінними критеріями розуміють внутрішню і зовнішню оцінку мов. *Внутрішня оцінка* – це оцінка споконвічними носіями мови її комунікативної придатності, естетичної престижності тощо, тобто ступінь прихильності мовців до рідної мови. *Зовнішня оцінка* – це характеристика названих параметрів мови носіями інших мов. На основі цих критеріїв будуються типологія мовних ситуацій.

Усі мовні ситуації поділяють на прості (одномовні) і складні (багатомовні). Одномовні ситуації ще називають *ендогlossenними*, а багатомовні – *екзогlossenними*. У випадку ендогლოსної ситуації мовець залежно від середовища користується то літературною мовою, то говіркою, а в разі екзогლოსної – різними мовами.

Із екзогლოსних ситуацій найпоширенішою є двомовність, або *білінгвізм*. Залежно від того, як співвідносяться між собою функції окремих мов чи варіантів мови, розрізняють *збалансовані* і *незбалансовані мовні ситуації*. У разі збалансованої ситуації мови виконують однакові суспільні функції, а в незбалансованих мовних ситуаціях суспільні функції мов не збігаються. Збалансовані ситуації трапляються дуже рідко, а можливо, їх зовсім не існує.

Одним із конкретних випадків незбалансованого білінгвізму є диглосія. *Диглосія* – це одночасне існування в суспільстві двох мов або двох форм (варіантів) однієї мови з функціональним їх розподілом. Вибір мови диктує комунікативна ситуація, і він не залежить від етно-мовної належності мовців. На відміну від білінгвізму диглосія передбачав свідому оцінку мовцями певної мови за шкалою «високий = низький».

Вивчення мовної ситуації дуже важливе для вироблення правильної мовної політики.

Мовна політика – свідомий і цілеспрямований вплив, який має на меті сприяти ефективному функціонуванню мови в різних сферах її застосування; сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв'язання мовних проблем у соціумі, державі; сукупність політичних і адміністративних заходів, спрямованих на надання мовному розвитку бажаного спрямування.

1) мовна політика як сукупність заходів, спрямованих на певний мовний розвиток (уведення нових або збереження старих мовних норм, уніфікація і стандартизація літературних форм, реформи в галузі орфографії пунктуації тощо);

2) мовна політика як частина національної політики певної держави (зміна чи збереження наявного функціонального розподілу мови у багатомовному суспільстві).

Щодо другого значення в мовознавстві і політології вживають термін національно-мовна політика. Національно-мовна політика спирається на певне теоретичне й ідеологічне обґрунтування, на вироблені в суспільстві концепції з національного питання.

Із соціолінгвістикою тісно пов'язана **інтерлінгвістика**.

Інтерлінгвістика – особлива лінгвістична дисципліна, яка вивчає міжнародні мови як засіб комунікації в багатомовному світі.

Термін інтерлінгвістика ввів у 1911 р. Ж. Мейсанс. До того часу інтерлінгвістика існувала як теорія лінгвопроектування, започаткована працями Р. Декарта і розвинена Г.-В. Лейбніцом. У XVII—XIX ст. стали опрацьовувати філософські мови для заміни природних мов, які начебто є недосконалими. Згодом були спроби спростити й удосконалити природну мову. Переважна більшість проектів створення штучної мови була позбавлена матеріальної подібності з природними (такі мови називають апріорними). Лише з другої половини XIX ст. спеціалісти в галузі лінгвопроектування починають орієнтуватися на створення штучних мов на зразок природних (апостеріорних) мов як допоміжного засобу спілкування поряд з національними мовами.

Першою відомою штучною мовою був *волапюк* (термін штучно утворений від world, «світ» і speak «розмовляти»), створений у 1879 р. в Німеччині І. Шлейером.

На сучасному етапі інтерлінгвістика значно розширила коло проблем. До кола її зацікавлень, крім створення допоміжних міжнародних мов, належать опрацювання принципів і методів створення штучних мов, дослідження закономірностей їх функціонування і розвитку, вивчення процесів взаємодії національних мов, розв'язання проблеми мовних інтернаціоналізмів та міжнародної стандартизації наукової і технічної номенклатури. Останнім часом предметом інтерлінгвістики стало опрацювання лінгвосу – мови для можливих контактів з інопланетянами, яка спеціалізується на передачі математичних знань і основ механіки¹³.

Питання для самоконтролю:

1. Чи є мовна норма лише лінгвістичним явищем?
2. Які властивості має мовна норма? Що таке соціолект?
3. Чому мова є суспільним явищем?
4. Що включає в себе поняття соціального символізму?
5. Що означає мовний нігілізм?
6. Як суспільні зміни позначаються на мові?
7. Чому мова є найважливішою етнічною ознакою?
8. Які чинники впливають на формування етносу?
9. У чому полягає відмінність мов, зумовлена своєрідністю культури?
10. Чим займається соціолінгвістика?
11. На розділі поділяється соціолінгвістика?

¹³ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с

12. Що означає поняття мовна ситуація, якими критеріями вона описується?
13. Яке коло питань розглядає мовна політика?
14. Чим займається інтерлінгвістика?

Лекція 3. Мова та історія (розвиток мови)

ПЛАН

1. Мова як явище, що історично розвивається. Синхронія і діахронія.
2. Зовнішні причини мовних змін. Внутрішні причини мовних змін.
3. Темпи мовних змін.
4. Питання про прогрес у розвитку мов. Взаємодія мов.

Література: 4, 5, 6.

Поняття і терміни: *синхронія, діахронія субстрат, суперстрат, адстрат, інстрат, казуальними мовні контакти, перманентні мовні контакти, антиномія.*

1. Мова як явище, що історично розвивається. Синхронія і діахронія.

Люди давно зрозуміли, що мова якою вони користуються, постійно перебуває в русі, змінюється. На цьому ґрунтувалися колишні хибні уявлення про мову попередніх часів як досконалу і про мову сьогоденного дня як зіпсовану. Але якби мова постійно й дуже швидко змінювалася, різні покоління людей, що співживуть разом, не могли б між собою порозумітися. Для того щоб виконувати свою основну функцію – функцію спілкування, мова повинна прагнути до незмінності, до усунення всього, що заважає і перешкоджає взаєморозумінню.

От чому мова одночасно поєднує в собі дві протилежні риси: незмінність і змінність, статичність і динамічність. Невідповідність між наявним на певний момент станом мови, що прагне бути збереженим, і необхідністю пристосування мови до вираження нових думок та їх відтінків і до постійно змінюваних умов спілкування є найбільш загальною суперечністю, яка зумовлює весь розвиток мови.¹⁴

Як зазначав О. О. Шахматов, у цей момент мова не є такою, як вона була 10 хвилин тому. Змінність мови забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Однак людина за своє життя не помічає змін у мові. Очевидно, тим можна пояснити факт, що вчені дійшли висновку про змінність мови аж у ХІХ ст. Це настільки захопило їх, що вони майже протягом ста років вивчали тільки історичний аспект мови.

Як наголошував В. Гумбольдт, а пізніше О. О. Потебня та Г. Пауль, мова є діяльністю і продуктом цієї діяльності. Так було започатковано розрізнення статичного і динамічного аспектів мови. В. Гумбольдт, зокрема, розрізняв «вивчення мов у стані їхнього розвитку» і «вивчення організмів мов» [Гумбольдт

¹⁴Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

1960: 77]. Згодом це розрізнення вилилося в сосюрівську дихотомію синхронії і діахронії.

Синхронія (від грец. *synchronas* «одночасний») – стан мови в певний момент її розвитку; сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів мови, які наявні й функціонують у певний умовно виділений період.

Цей термін вживається і в іншому значенні: синхронія – це вивчення мови як системи в абстрагуванні від її змін і часового чинника.

Діахронія (від грец. *сіа* «через» і *сhronas* «час») – історичний розвиток мови, а також дослідження мови у процесі її історичного розвитку

Ф. де Сосюр протиставляв синхронію як вісь одночасовості і діахронію як вісь послідовності і вважав, що це протиставлення відповідає протиставленню статичності і динаміки, системності і безсистемності. На його думку, є дві абсолютно різні лінгвістики – синхронічна і діахронічна. Дескриптивні словники і граматики містять інформацію про функціонування мови в певний час.¹⁵

Тлумачні словники показують семантичну структуру слів, описують значення слів, антонімію, синонімію і фразеологію, подають відомості про сполучуваність лексичних елементів. Описові граматики детально інформують про граматичні форми та їх значення, про синтаксичні функції частин мови, про побудову речень. Проте велику різноманітність живих мов дуже важко охопити в усьому її багатстві. Але не тільки широкі обсяги функціонування мови викликають труднощі її послідовного і повного опису. Функціонуючи, мова водночас розвивається, в ній відбуваються зміни, причому змінюються не лише елементи мови та їхні структурні відношення й функції, але й самі правила функціонування. Функціонування мови нероздільно зв'язане і зумовлене її розвитком. Так само як і функціонування, розвиток формою існування кожної живої природної мови.

Розвиток мови можливий завдяки тому, що мова ніколи не завершеною, закритою системою. Вона завжди змінюється відповідно до змінних потреб спілкування. Будь-яка частина мовної системи не є замкненою і незмінною в часі, вона може, як і система мови в цілому, вдосконалюватися, щоб відповідати на зростаючі вимоги суспільства. Динамічні тенденції мови проявляються в зіткненнях писемної й усної форми літературної мови, літературної норми з місцевими діалектами, різних внутрішніх систем і різних сторін мови, в специфічних обставинах взаємодії мови з життям суспільства.

Дехто розуміє розвиток мови тільки як постійну її зміну і оновлення мовних засобів. Але таке тлумачення мовного розвитку хибує на односторонність. Не можна вважати будь-які зміни в мові свідченням її розвитку. Розвиток мови передбачає її збагачення новими лексичними і граматичними елементами, вдосконалення її структури. Тому мають рацію ті мовознавці, які пропонують розмежовувати

¹⁵ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

процеси змін мови і її розвитку, розуміючи процес розвитку мови як її прогресивну еволюцію.¹⁶

На сучасному етапі загально визнаним стало твердження, що синхронічний і діяхронічний підходи до вичення мови доповнюють і збагачують один одного, хоч трапляються випадки, коли неврахування діяхронії, тобто один синхронічний аспект, є самодостатнім. І водночас, на думку багатьох мовознавців, поняття синхронії і статичності не є тотожними. Оскільки мова є нестатечною за своєю природою, то динаміка є її невід'ємною рисою в будь-який момент її існування, тобто і в синхронії.

Отже, кожна мова на будь-якому синхронічному зрізі – це єдність стійкого і змінного. Кожен стан мови є її динамічною рівновагою. Якщо б мова змінювалася швидко і в усіх ділянках одночасно, вона б стала комунікативно непридатною. Стійкість мови необхідна для того, щоб вона була зрозумілою мовцям, зберігала і передавала досвід попередніх поколінь, а змінність – щоб фіксувати і позначати нові явища зовнішнього і внутрішнього світу людини, тобто виражати нові думки.

Складним і остаточно не з'ясованим є питання, яким чином змінюється мова, як відбуваються зміни, які сили впливають на цей процес. В. фон Гумбольдт убачав ці сили в народному дусі, молодограматикі і неолінгвісти – в індивідах. Ф. де Соссюр прямо це питання не порушував, але оскільки вважав, що мова є системою, підпорядкованою своєму власному порядку, то, очевидно, він бачив ці зміни потенційно закладеними в самій мові. Немає сумніву, що всі мовні зміни дійснюються самими носіями мови. Однак вони не залежать від волі людей, а мають об'єктивний характер.

Переважає більшість мовних змін починається з варіювання. У мові на кожному історичному етапі поряд зі старими елементами існують їх нові варіанти, наприклад, укр. префікси *од-* і *від-*, форми *кОрисний* і *корІсний*, ім'я *й імення*, словосполучення типу *чекати на брата* і *чекати брата*, *дійти до висновку* і *дійти висновку*

Нові варіанти конкурують зі старими і з часом замінюють їх. Постійне варіювання як у плані вираження, так і в плані змісту — це спосіб існування мови як івої, функціональної комунікативної системи. Саме через те навіть за суто синхронічного підходу в дослідженні мовної системи необхідно виявити в ній сталі й змінні, статичні й динамічні, сильні й слабкі, продуктивні й непродуктивні ланки, те, що втрачається, і те, що зароджується, тобто визначити тенденції розвитку цієї системи.

Розвиток, як правило, починається з індивідуального новотвору, який потім стає територіальним або стилістичним варіантом. Цей варіант з часом може витіснити основний, і таким чином індивідуальна зміна перетворюється на соціальний факт. Необхідно зазначити, що не всі новотвори стають соціальним фактом, тобто належать до мови, а лише ті, що відповідають потребам суспільства. Такі новотвори виникають нерідко в декількох індивідів.

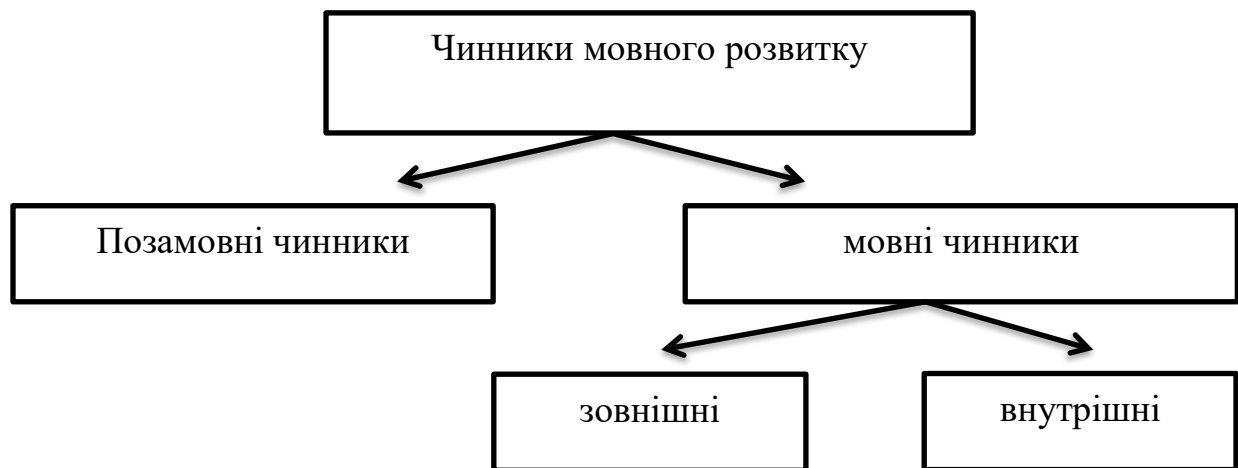
¹⁶ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

Мовні зміни не відбуваються спонтанно, довільно. Вони завжди мають причину. Розрізняють зовнішні і внутрішні причини мовного розвитку. До зовнішніх належать ті імпульси, що надходять із зовнішнього середовища, а до внутрішніх – тенденції розвитку, які закладені в самій мові. Не всі вчені визнають паралельний вплив на мову зовнішніх і внутрішніх причин. Так, А. Мартіне, Є. Курилович та інші визнають тільки внутрішні, а А. Мейє, А. Sommerfel't, Б. Головін – тільки зовнішні причини. Очевидно, не варто абсолютизувати якісь з них, хоч потрібно пам'ятати, що всі мовні зміни в підсумку визначаються суспільними потребами.¹⁷

2. Зовнішні причини мовних змін. Внутрішні причини мовних змін.

Вище було сказано, що основним чинником, який визначає розвиток будь-якої мови, є потреби людей, які розмовляють нею. Але це – занадто загальне формулювання, і мовознавці прагнуть уточнити фактори, які зумовлюють розвиток мовної системи. Безперечно, потреби мовців є найважливішим чинником не тільки окремих мовних явищ, а й самого існування мови. Та зводити будь-які мовні явища до дії такого загального фактору ще не означає, що ми з'ясували походження цих явищ, бо в мові кінець кінцем абсолютно все підпорядковане потребам людей, які розмовляють цієї мовою.

Мовні фактори і причини змін і розвитку мови теж не є однорідними. Одні з них пов'язані з тиском системи, в якій ці зміни відбуваються, а інші пов'язані причинним зв'язком з тиском інших мовних систем, з якими певна система перебуває в контакті. Тому серед власне мовних причин можна і слід розрізнити внутрішньомовні і зовнішньомовні стимули або чинники. Чинники мовного розвитку можна представити такою схемою:

Малюнок 3.1. Чинники мовного розвитку

¹⁷ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

До *позамовних чинників* належить розвиток людського суспільства, його матеріальної й духовної культури, розвиток родуктивних сил, науки, техніки і т. д. До *зовнішніх мовних чинників* відносять ті, які внаслідок тиску однієї мовної системи на іншу приводять до різних структурних і неструктурних зрушень і змін у різних підсистемах другої мовної системи. При цьому масштаби змін залежать, всупереч поширеній думці, передусім не від соціальних чи політичних умов здійснення мовного контакту (хоча таку залежність не слід повністю відкидати), як від ступеня його інтенсивності.¹⁸

Зовнішні причини змін у мові зумовлені різними суспільними чинниками. Найпотужнішими з них є розвиток матеріальної і духовної культури, продуктивних сил, науки, техніки тощо.

Мовні контакти мають місце в разі загарбання території і поневолення корінного етносу; за мирного співіснування різномовного населення на одній території; коли різномовне населення живе на сусідніх територіях; коли населення вступає в різноманітні (економічні, торговельні, культурні та ін.) стосунки з населенням іншої країни; коли засвоюється інша мова в процесі шкільного навчання. Розрізняють такі типи мовних контактів: безпосередні й опосередковані; між спорідненими і неспорідненими мовами; з одnobічним і обопільним впливом; маргінальні (на суміжних територіях) і внутрішньорегіональні (на одній і тій самій території); казуальні (випадкові) і ерманентні (постійні); природні (безпосереднє спілкування), штучні (навчання в школі) і змішані (природно-штучні).

Контактування мов може зумовити такі процеси:

1) запозичення лексики і фразеології. Так, тільки за останніх декілька років українська мова запозичила численну кількість іншомовних слів, переважно з англійської мови: *дисплей, дискета, файл, інтерфейс...* Нерідко фразеологічні кальки поширюються на різні мови. Наприклад, за німецьким зразком (*danke schön*) будуються фраземи зі значенням вдячності в багатьох європейських мовах: укр. *красно дякую*.

2) засвоєння артикуляційних особливостей іншої мови.

3) зміну наголосу. У латиській мові раніше наголос був нефіксований, вільний, не закріплений за певним складом слова. Під впливом фінно-угорських мов характер наголосу змінився: тепер наголошеним є перший склад у всіх формах усіх слів;

4) зміни у граматичній будові мови. У всіх тюркських мовах є шість відмінків. У якутській мові, яка належить до тюркської сім'ї, їх дев'ять. Помітним є вплив мовних контактів на зміни в синтаксисі. У французькій мові зворотний порядок слів у питальному реченні виник під впливом німецької мови;

5) зміни у словотворі. Поширеним явищем є запозичення суфіксів та префіксів. Скажімо, в українській мові широко вживаються запозичені префікси *а-*, *анти-*, *інтер-* (*аполітичний, антинародний, антихудожній, інтервокальний, інтерполювати*), суфікси *-ир-*, *-ізм-*, *-ант-*, *-аж-*, *-ат-*, *-ар-* та багато інших

¹⁸ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

(бригадир, марширувати, українізм, квартирант, тренаж, тупаж, аркуш, актор, фактор)¹⁹.

Мовні контакти можуть бути казуальними (від лат. casus — випадок) і перманентними (від лат. permanens — постійний). Перші відбивають тимчасові або випадкові з в'язки, для яких характерна дуже слабка інтенсивність мовної взаємодії. Другі свідчать про тісні міжмовні зв'язки, засновані на постійному і тривалому спілкуванні носіїв різних мов.

Взаємодія мов – один із найважливіших чинників мовного розвитку, бо в цьому процесі найактивнішу участь беруть народи-носії мов. Різні ідношення між взаємодіючими народами розрізняють за допомогою термінів *субстрат, суперстрат, адстрат та інстрат*.²⁰

Субстрат (термін Дж. Асколі) – *мова-підоснова, елементи якої розчинилися в мові, що нашарувалася на неї; сліди мови корінних жителів у мові-переможниці чужинців; сліди витісненої місцевої мови.*

Наприклад, кельтський (галльський) субстрат для французької мови, фракійський субстрат для румунської мови, іберійський субстрат для іспанської мови, дравідський субстрат для індійських мов.

Суперстрат (термін В. Вартбурга) – *мова-надоснова, елементи якої розчинилися в мові, над якою вона нашарувалася; сліди мови чужинців у мові-переможниці корінних жителів.*

Так, скажімо, латинська мова стала суперстратом для мов Західної Європи, німецька для чеської, мова норманських завойовників для англійської, германська мова франків для французької, тюркська мова волзько-камських болгар для слов'янської болгарської та ін.

Близьким до перелічених є термін адстрат.

Адстрат (термін М. Бартолі) — *сукупність рис мовної системи, які з'явилися внаслідок впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів сусідніх народів.*

На відміну від субстрату і суперстрату цей тип мовної взаємодії є нейтральним: при ньому не відбувається асиміляції етносу і розчинення однієї мови в іншій; це своєрідний прошарок між двома мовами. Як приклад можна навести білорусько-литовський, словенсько-італійський та інші адстрати.

Сучасний стан будь-якої мови – це результат її довговічної історії, де різноманітні мовні впливи відбилися в ній у вигляді субстратних, суперстратних та адстратних нашарувань. Так, скажімо, в англійській мові можна виявити сліди неіндоєвропейської іберійської мови перших поселенців на Британських островах, кельтської мови бритів і гаелів, латинської мови поселенців перших століть нашої ери, західногерманської мови англів, саксів, фризів, ютів, які завоювали Британію в V–VI ст., північногерманської мови скандинавських вікінгів, які

¹⁹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

²⁰ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с

владарювали в Англії в X ст., французької мови норманських феодалів, які підкорили Британію в XI ст.²¹

Внутрішні причини мовних змін закладені в мові. Це протилежні начала, суперечності, боротьба між якими призводить до змін. Серед цих суперечностей (антиномій) основними є такі:

1) **антиномія позначувального і позначуваного**. План вираження (позначувальне) і план змісту (позначуване) мовного знака перебувають у стані нестійкої рівноваги, що зумовлює розвиток багатозначності й омонімії, з одного боку, і синонімії – з іншого;

2) **антиномія норми і системи**. Не все потенційно закладене в структурі мови дозволяє норма. Наприклад, у мовленні дітей, які утворюють похідні слова за продуктивними словотвірними моделями, трапляються такі okazіоналізми, як малюваю, випру, доту, що приведені у відповідність до їх твірних основ малювати, випрати, догнати. Норма таких форм не допускає, як не допускає змінювання запозичених слів типу кіно, піаніно. Боротьба між нормою і системою призводить до змін, які полягають у тому, що заборонена форма стає нормативною. Ще недавно в українській мові слово *пальто* належало до невідмінюваних іменників, однак у мовленні пересічних носіїв мови воно змінювалося. Нині відмінювання іменника *пальто* є кодифікованою нормою.

3) **антиномія мовця і слухача**. Мовець намагається скоротити і спростити мовлення (усічує слова, вживає еліптичні конструкції тощо), то і як слухач потребує якомога повнішого вираження думки, інколи й надлишкової інформації. Внаслідок такої антиномії змінюється форма слів, їх категоріальне значення (спаси бо(і)г – спасибі, автомобіль – авто);

4) **антиномія інформаційної та експресивної функцій мови**. Багато нових слів і виразів з'являються внаслідок суперечності між стандартним і експресивним началами в мовленнєвій діяльності. Так, наприклад, слово *автомобіль* з часом звузило своє вживання за рахунок експресивнішого синоніма *машина*, а в наш час набуло поширення ще експресивніше *тачка* (*Сідай у мою тачку, підвезу*).

5) **антиномія коду і тексту (мови і мовлення)**. Суперечність між кодом і текстом полягає в тому, що збільшення кодкових одиниць зумовлює скорочення тексту, а зменшення – подовження (збільшення обсягу) тексту. Код не може нескінченно збільшуватися, бо людський мозок не зміг би його запам'ятати, а дуже довгий текст ускладнив би спілкування. Тому ці дві протилежні тенденції постійно діють у мові і таким чином збагачують мовні виражальні засоби.

Усі названі антиномії є конкретним виявом загального закону розвитку – суперечності між потребами спілкування і мовними можливостями. Отже, мова – це вічно живий конфлікт.

Внутрішні причини мовних змін виявляються в таких тенденціях мовного розвитку:

²¹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

1) тенденція до економії мовних засобів і зусиль мовців. Вона простежується на всіх рівнях мови.

2) тенденція до вираження різних значень різними формами. Ця тенденція є протилежною попередній – економії мовних засобів. Яскравим прикладом вияву її є відштовхування від омонімії. Так, в українській мові є омонімічна пара *лічити* «називати числа в послідовному порядку» і *лічити* «вживати заходи для припинення якогось захворювання». Нині помітна тенденція до формального розмежування цих значень: у другому випадку стала вживатися форма *лікувати*.

3) тенденція до обмеження складності мовних одиниць. Обсяг сприйняття довжини слова дорівнює оперативній пам'яті (7+2 склади).

4) тенденція до абстрагування мовних елементів. Конкретні мовні одиниці стають абстрактними: на основі конкретних значень розвиваються абстрактні значення в лексиці, на основі повнозначних слів – абстрактніші службові, на основі семантико-граматичних іменних класів – формалізована (абстрактна) категорія роду тощо²².

3. Темпи мовних змін.

Не все в мові змінюється з однаковою швидкістю. Мовлення змінюється швидше від мови, лексика від граматики, синтаксис від морфології. Та й не вся лексика змінюється в однаковому темпі. Словниковий фонд, особливо його ядро, змінюється дуже повільно порівняно з периферійною лексикою. Як довів автор методу глотохронології М. Сводеш, найнеобхідніші і найважливіші слова основного словникового фонду, що позначають речі, явища і поняття, які обов'язкові для будь-якої культури і в будь-який історичний відтинок часу, обновлюються за 1000 років на 20 відсотків.

Темпи змін залежать від багатьох причин. Фонетичні зміни, які є дуже повільними, відбуваються швидше за сприятливих умов. Так, наприклад, у XII ст, зникають у давньоруській мові зредуковані голосні [ъ] і [ь] за умови, коли вони знаходилися у слабкій позиції (в кінці слова, перед складом із голосним повного творення та перед складом із [ъ], [ь] у сильній позиції).

Звуки, які знаходилися у сильній позиції (лід наголосом, перед складом із слабкими [ъ], перейшли в голосні повного творення [о], [е] (сънь – сон, съна – сна, днь – день). Процес занепаду зредукованих не проходив одночасно на всій території поширення давньоруської мови. Він ніби пересувався з півдня на північ.

Отже, в різних говірках темп змін звуків неоднаковий.

У різні історичні періоди темп фонетичних (як і мовних загалом) змін також неоднаковий. Так, занепад зредукованих призвів до інтенсивної перебудови всієї фонологічної системи давньоруської мови: перестав діяти закон відкритого складу і закон складового сингармонізму; набули широкого розповсюдження односкладові слова, з'явилися нові чергування голосних (чергування [о], [е] з нулем звука, а згодом в українській мові чергування етимологічних [о], [е] з [і],

²² Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с

що стало специфічною рисою української фонетики); почали діяти процеси асиміляції, дисиміляції, спрощення голосних; оформляється співвідносність приголосних за дзвінкістю – глухістю і за твердістю – м'якістю.

Як бачимо, період XII—XIII ст. відзначався бурхливими фонетичними змінами в нашій мові, поштовхом до якого став занепад зредукованих [ь], [ь]. Саме цей період відділяє давньоруську фонетико-фонологічну систему від сучасної української. Пізніше якихось суттєвих змін в українській фонетико-фонологічній системі не сталося.

Дуже повільно змінюється й граматична, особливо морфологічна система. Однак спостерігалися періоди, коли ці зміни відбувалися інтенсивніше. Для всіх східнослов'янських мов такими були XIII—XIV ст. Саме в той час замість чотирьох форм минулого часу (аориста, імперфекта, перфекта і плюсквамперфекта) встановилася одна, що походить від перфекта. У той же приблизно період з коротких активних дієприкметників теперішнього й минулого часу виникли дієприслівники, відбувся перерозподіл й уніфікація типів відмін іменників, занепад двоїни, розвиток категорії істот тощо.

Хоч у розвитку мови бувають більш інтенсивні і менш інтенсивні періоди, однак мова ніколи не змінюється різко. В іншому разі різні покоління людей не розуміли б одне одного. Повільність і неодноразовість змін різних підсистем забезпечують надійне функціонування мови як засобу спілкування.

Темпи мовних змін залежать також від соціальних умов функціонування мови, від мовних контактів, від писемної традиції тощо. У доісторичні часи мови змінювалися швидше. З появою писемності темпи мовних змін уповільнилися. Вважають, що при інтерпретації цього питання не можна не враховувати й типологічні властивості мови. Аглютинативні мови, скажімо, змінюються повільніше від флективних.²³

4. Питання про прогрес у розвитку мов. Взаємодія мов.

Поняття прогресу в мові в різні періоди трактувалося неоднаково. Ученими античності, середніх віків та епохи Відродження ця проблема взагалі не порушувалася, оскільки тоді питання історичного підходу до вивчення мови не було відомим. Уперше зробили спробу пояснити розвиток мови представники порівняльно-історичного мовознавства, оскільки вони вважали, що історичний розвиток мови — це спосіб її існування. Ідея про походження всіх індоєвропейських мов із однієї прамови і еволюційна теорія Ч. Дарвіна породили натуралістичний напрям у мовознавстві. Його представники – А. Шлейхер, Ф.-М. Мюллер та інші – твердили, що мова як живий організм у своєму розвитку переживає два періоди: період розвитку, який належить до доісторичних часів, і період розкладу, деградації (історичний період). Причина цього — відкриті ними факти багатства форм давньоіндійської мови (санскриту) і бідності форм (порівняно із санскритом) у сучасних індоєвропейських мовах.

²³ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с

Однак уже Р. Раск зауважив, що простота мовної структури має деякі переваги порівняно із складною мовною структурою. Пізніше лінгвісти простежили в деяких мовах тенденції, які засвідчують прогрес у їх розвитку. Так, зокрема, В. Гумбольдт стверджував, що для мови характерне постійне вдосконалення, яке пов'язане з прогресивним рухом суспільства, з духовним удосконаленням народу. На його думку, три типи мов — кореневі, аглютинативні і флективні — засвідчують поступальний рух людського духа від примітивних форм розвитку до більш досконалих.

Прогрес у мовних змінах вбачали І. О. Бодуен де Куртене та О. Єсперсен. На підтвердження своєї думки Бодуен де Куртене наводив такі факти: 1) пересунення вперед більш задніх артикуляцій, що робить мовлення членороздільнішим, чіткішим; 2) скорочення довжини слів, як це сталося в більшості мов, особливо англійській; 3) спрощення граматичних систем. Єсперсен, як і Гумбольдт, пов'язував прогрес із морфологічними іпами мов. Найдосконалишими вважали аналітичні мови. Переваги аналітичних мов вбачали в тому, що форми стали коротшими (їх легше вимовляти), їх стало менше (їх легше запам'ятати), утворення норм стало регулярнішим (не потрібно запам'ятовувати аномалії, винятки), аналітичний спосіб вираження граматичних значень є зручнішим від синтетичного (легше виразити значення), відсутність узгодження полегшило користування мовою (не стало повторень у вираженні того самого граматичного значення).

Нині у мовознавстві прийнято розрізняти *абсолютний і відносний прогрес*. У мові переважає *відносний прогрес*. Його передусім пов'язують із мовною технікою. Мають рацію ті вчені, які вважають, що поява аналітичної будови в різних мовах світу є вдосконаленням, однак це всього лише вдосконалення мовної техніки, що ні в якому разі не-відображає вище абстрактне мислення, як це стверджували Єсперсен, Жирмунський та ін.

Абсолютний прогрес пов'язаний не зі змінами в техніці, а з розвитком можливостей виразити мовний зміст. Він виявляється передусім у розширенні словникового складу, у збільшенні значень слів, у вдосконаленні стилістичних можливостей мови (стилістичній спеціалізації мовних засобів), а також у впорядкуванні синтаксису, який у давніх мовах не мав такої багатой і чіткої системи засобів.

Отже, прогрес у мові не можна пов'язувати з типом граматичної будови. Немає єдиного напрямку типологічного розвитку мов. Усі мови здатні однаковою мірою виконувати свої суспільні функції, однак різні можливості розвитку мов залежать від соціальних чинників. У мові одночасно діє відносний і абсолютний прогрес, через що вона, вдосконалюючись, ніколи не досягає довершеності.

Від мовного розвитку треба відрізнити мовне функціонування (реалізацію мови в мовленні). Функціонування мови і її розвиток взаємопов'язані: розвивається тільки та мова, яка функціонує, а функціонує та, яка розвивається²⁴.

²⁴ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте зовнішні причини мовних змін.
2. Які зміни в мові можуть бути спричинені контактуванням мов?
3. Що розуміють під внутрішніми причинами мовних змін? У яких антиноміях і тенденціях мовного розвитку вони виявляються?
4. Від чого залежать темпи мовних змін? Обґрунтуйте відповідь.
5. Які думки існують у мовознавстві щодо прогресу в розвитку мов?
6. Яким чином функціонування мови і її розвиток взаємопов'язані?
7. З чим пов'язаний абсолютний і відносний прогрес?

Лекція 4. Знакова теорія мови

ПЛАН

1. Поняття знака, його ознаки, типологія знаків.
2. Унілатеральна і білатеральні теорія мовного знака.
3. Специфіка мовного знака. Знаковість і одиниці мови.
4. Невербальні засоби комунікації. Паралінгвістика і паракінесика.

Література: 1, 2, 3, 4.

Поняття і терміни: лінгвосеміотика, семіотика, знак, асиметричного дуалізму мовного знака, мовний знак, довільні знаки, вмотивовані знаки, білатеральною теорія знака, унілатеральна теорія знака, паракінесика, паралінгвістика, довільність, змінність, лінійність, знаки-прикмети, знаки-сигнали, знаки-копії, знаки-символи, синтаксичний аспект, прагматичний аспект, семантичний аспект.

1. Поняття знака, його ознаки, типологія знаків.

Людина відрізняється від тварин тим, що вона створила засіб спілкування, який складають знаки для передачі інформації. Мовні знаки не тільки передають інформацію, а й беруть безпосередньо участь у її формуванні. Ось чому дуже важливо з'ясувати знакові властивості мови. Розділ мовознавства, який вивчає цю сторону мови, називається *лінгвосеміотикою*. **Семіотика** – це наука про різні знакові системи, використовувані в людському суспільстві для передачі інформації, і про закономірності їх функціонування.

Знак – це не властивість предмета, а функція, якої предмет може набути. Знакова функція полягає у можливості предмета представляти собою (заміщувати) щось для когось. Сам знак – це певний матеріальний об'єкт, який може бути сприйнятий органами чуття. Але знак дозволяє людині перейти межу чуттєвого сприймання, бо він є матеріальною опорою мислення. Об'єкт, представлений знаком, називають *денотатом* або *референтом*. Знаки, пов'язані спільною функцією чи метою, утворюють знакові системи. За іншими концепціями розрізняють референт як одиничний предмет, денотат як клас ідентичних предметів, і сигніфікат – як сукупність ознак класу предметів.

В межах семіотики розрізняють *три аспекти дослідження знаків*:

1) **синтаксичний аспект** досліджує відношення між знаками в межах даної системи;

2) **семантичний аспект** вивчає відношення знаків до позначуваних ними явищ і предметів;

3) **прагматичний аспект** досліджує ставлення до знаків тих, хто ними користується.

Німецький філософ-марксист Г. Клаус до цих трьох аспектів додав ще один, але в його концепції семантичний аспект досліджує відношення знака не до позначуваного об'єкта, а до розумового відображення об'єкта, у той час як сигматичний аспект вивчає відношення знака до об'єкта. Таким чином, у семіотиці виділяються синтактика, сигматика, семантика і прагматика. У лінгвістиці синтактиці семіотики відповідають одночасно синтагматика і парадигматика.²⁵

Знак — матеріальний, чуттєво сприйманий предмет, який виступає в процесі пізнання і спілкування в ролі замітника (представника) іншого предмета і використовується для одержання, зберігання, перетворення і передачі інформації.

Основними ознаками знака є:

- 1) матеріальність, тобто чуттєва сприйманість;
- 2) позначення чогось, що перебуває поза ним (об'єкт, позначений знаком, називається денотатом або референтом);
- 3) непов'язаність із позначуванним природним (причиновим) зв'язком;
- 4) інформативність (здатність нести якусь інформацію і використовуватися з комунікативною метою);
- 5) системність. Що стосується системності, то її слід розуміти так: знак отримує своє значення лише за умови входження в певну знакову систему²⁶.

Один із засновників семіотики американський філософ Ч. С. Пірс вважав, що теоретично можливе існування 59049 класів знаків, які зводяться до трьох сновних типів: 1) *знаки-копії*, або іконічні знаки, 2) *знаки-індекси*, або знаки-прикмети, 3) *знаки-символи*.

Однак ця класифікація не може бути задовільною, оскільки розширює об'єкт семіотики за межі знакової ситуації (що є частиною комунікативної ситуації), включаючи до нього не лише знаки, якими користуються в людському суспільстві, а й крім природні явища, витлумачені як знаки. *Наприклад*, тінь, що падає на землю в сонячний день від дерева, теж оголошують знаком. При цьому забувають, що важлива не лише матеріальна форма знака, а і його змістова сторона, яка виступає як його значення.

Тому передусім слід розрізняти **мовні знаки і немовні знаки**. Серед останніх можна розглядати: **знаки-копії**, наприклад муляж сиру чи ковбаси у вітрині гастрономічного магазину; **знаки-прикмети**, наприклад слід якоїсь тварини; **знаки-сигнали**, наприклад сокотання квочки, яка скликає курчат до пшона;

²⁵ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

²⁶ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с

знаки-символи, наприклад графічне зображення надкушеного яблука. **Мовні знаки** мають мішаний характер, в них можуть поєднуватися іконічні, індексальні та символічні ознаки. Вони виникли із знаків-сигналів у процесі суспільної праці первісних людей.

У тварин існують певні способи спілкування і навіть окремі способи передачі інформації, але тварини не знають основного комунікативного акту – діалога. Бджола, яка прилетіла з взятком, інформує своїм «танцем» інших бджіл, де вона його брала, але не вступає з ними у діалог. Бджоли, які сприймають таку інформацію, лише відтворюють (повторюють) танець «розвідниці». Подібне спілкування є не знаковим, а сигнальним. Сигнали не дозволяють тваринам вийти за рамки природи, конкретних життєвих ситуацій тощо, це спроможна зробити лише людина за допомогою мовних знаків.

Серед комунікаційних знаків окремо виділяються як їх основний вид мовні знаки – особливі двосторонні величини, які складаються з єдності позначення і значення.

В багатьох мовознавчих працях мовний знак визначається за Ф. де Соссюром як єдність «позначаючого» і «позначуваного». Однак подібне визначення суперечить самій дефініції знака: позначуване включається в поняття знака, незалежно від того, чи під «позначуваним» розуміємо об'єкт реальної дійсності чи його відображення в нашій свідомості.

Ф. де Соссюр у своїй концепції вивів матеріальну субстанцію «позначаючого» за межі мови, і таким чином його розуміння мовного знака стало цілком ідеалістичним, оскільки і форма, і зміст мовного знака тлумачилися як ідеальні (психічні) утворення. Подібні погляди ведуть до відриву мови і мислення від дійсності і не узгоджуються з матеріалістичним їх розумінням.

Включення «позначуваного» в мовний знак як його змістової сторони може вести і до іншої плутанини, оскільки під «позначуваним» можна розуміти і сам денотат, і його відображення в людській свідомості. Треба чітко розрізняти об'єктивний предмет чи явище дійсності (денотат), його відображення в людській свідомості і мовний знак, завдяки якому людська свідомість стає безпосередньою дійсністю. Мовний знак має дві сторони: матеріальну (позначення, або експонент) та ідеальну (значення), яка тісно пов'язана з відображенням денотата в свідомості²⁷.

2. Унілатеральна і білатеральні теорія мовного знака.

Існує дві протилежні думки щодо структури знака. Одні дослідники вважають знак односторонньою одиницею, тобто стверджують, що знак має тільки план вираження. Цю групу вчених репрезентують такі філософи і мовознавці, як Р. Карнап, Л. Блумфільд, Л. Резников, А. Ветров, В. Панфілов, А. Зінов'єв, О. Лосев, О. Мельничук, Т. Ломтєв, В. Солнцев та ін. На їхню думку, знак завжди пов'язаний із значенням, але значення до нього не входить. Знак – це тільки «частинка матерії» (В. М. Солнцев), тоді як значення – факт

²⁷ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

свідомості, ідеальне відображення явища дійсності. Ця теорія знака відома в науці як *унілатеральна* (від лат. unus «один» і latus «сторона»).

Інші дослідники (Ф. де Соссюр, Л. Абрамян, Л. Нарський, В. Кодухов та ін.) розглядають знак як двосторонню одиницю, яка має план вираження і план змісту, тобто значення. На думку цих учених, поняття знака без значення втрачає сенс: знак без значення не знак. Знак – це органічна єдність двох сторін, це «союз значення і його носія» (І. С. Нарський), тобто поняття й акустичного образу. Це, як зазначав Ф. де Соссюр, все одно, що дві сторони аркуша паперу: ніколи не можна розрізати тільки одну з них. Розглянуту теорію знака називають *білатеральною* (від лат. bis «двічі» і latus «сторона»).

Значення і значеннєвість знака можна встановити, коли він (знак) буде розглянутий у знаковій ситуації, тобто в таких відношеннях, як знак – референт (поняття і предмет), знак – знак і знак – людина. Відповідно до знакової ситуації, за Ч. Моррісом, розрізняють три аспекти знаків: семантику, синтактику і прагматику.

Німецький філософ Г. Клаус з першого аспекту в окремий виділив сигматику, і, таким чином, за його теорією, в плані змісту знаків маємо чотири аспекти: сигматику (відношення знака до відображуваного об'єкта), семантику (внутрішньомовні відношення, значеннєвість знака), синтактику (текст) і прагматику (відношення, що виявляються у вживанні; оцінка знака носієм мови, якщо йдеться про мовні знаки)²⁸.

3. Специфіка мовного знака. Знаковість і одиниці мови.

Розглядати мову як знакову систему є сенс у тому разі, коли враховується специфіка мовного знака. Ф. де Соссюр вважав, що мовні знаки характеризуються такими рисами, як *довільність* (умовність), тобто відсутність між позначувальним і позначуваним якогось природного зв'язку (ця риса зближує мовні знаки з немовними), *лінійність* (звуки в слові вимовляють один за одним у часовій протяжності, а передані письмом характеризуються і просторовою лінійністю), *змінність*.

Що стосується першої ознаки, то вона не є беззаперечною. Якщо немовним знакам властива абсолютна довільність (умовність, конвенціональність), то в мові є й абсолютно *довільні знаки, і вмотивовані*. Про довільність мовних знаків свідчить той факт, що одні й ті ж поняття в різних мовах передаються різними словами (укр. стіл, англ. table) і, навпаки, однаковими експонентами позначають різні поняття (укр. магазин «крамниця», англ. magazine «журнал»). До вмотивованих мовних знаків передусім належать звуконаслідувальні слова типу *бух, ляп, хлоп, хіхікати*. Це зовнішня мотивація. Не можна стверджувати, що Ф. де Соссюр не помічав цих фактів. Він розглядав їх як другорядні й суперечливі щодо їх символічного походження. На його думку, вони не заперечують основної тези про умовність, довільність мовного знака.

²⁸ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

Останнім часом думка про вмотивованість мовних знаків широко пропагується представниками теорії звуко символізму. Справді, якщо провести психолінгвістичний експеримент на визначення розміру, віку, внутрішніх якостей невідомих істот, позначених неіснуючими словами харарапа і зілюля, то в першому слові реципієнти знайдуть такі ознаки, як велике, старе, недобре, а в другому – мале, молоде, приємне, добре. Різні звуки викликають неоднакові асоціації (так, зокрема, як «погані» звуки опитувані назвали [х], [ш], [ж], [ц], [ф], як грубі – [д], [б], [г], [ж], як гарний, ніжний – [л]) [Супрун 1978: 47]. Однак у цілому звукова мотивація має неосновний, фоновий характер.

Крім зовнішньої мотивації, у мові має місце і внутрішня мотивація, до якої належить морфемна вмотивованість похідних, особливо складних слів (укр. сімдесят, перекотиполе та ін.). У цьому випадку йдеться не про знаки і позначувані ними предмети, а про мотивування одних знаків іншими. Говорячи про вмотивованість чи невмотивованість як ознаку мовного знака, слід погодитися з висновком шведського лінгвіста Б. Мальберга, що «жоден мовний знак не є абсолютно довільним, але й не є абсолютно вмотивованим». Специфічною ознакою мовного знака є непаралельність плану вираження і плану змісту, яка полягає в тому, що:

а) *план вираження* (експонент, позначувальне) є лінійним і дискретним, а план змісту має кумулятивну властивість, тобто характеризується структурною глобальністю і часовою безперервністю;

б) *один експонент* (позначувальне) може мати декілька позначуваних, тобто тут існують відношення одне – декілька і декілька – одне (явища полісемії, омонімії, синонімії, синкретизму й аналітизму);

в) позначувальне і позначуване характеризуються *автономністю розвитку*. План вираження може змінюватися при незмінності плану змісту (б'юла бджола) і навпаки (міщанин «житель міста» – «назва соціального стану людей» – «людина з обмеженими інтересами і вузьким кругозором; обиватель»).

Непаралельність плану вираження і плану змісту отримала в мовознавстві назву *асиметричного дуалізму мовного знака* (термін С. Карцевського), суть якого полягає в тому, що позначувальне (позначення) прагне мати інші функції, а позначуване (значення) прагне виразитися іншими засобами. Будучи парними, вони перебувають у стані нестійкої рівноваги. Саме завдяки цьому асиметричному дуалізові структури знаків лінгвальна система може еволюціонувати. Саме завдяки цьому асиметричному дуалізові структури знаків лінгвальна система може еволюціонувати.

Інші особливості мовних знаків зумовлені специфікою мовної системи. При зовнішній подібності мови й інших систем знаків між ними існують кардинальні відмінності. Своєрідність мови як знакової системи полягає в тому, що:

1. Мова виникає природним шляхом, постійно розвивається, удосконалюється, тобто має динамічний характер. Вона здатна до саморегулювання, тоді як інші знакові системи є штучними, конвенціональними (виникають за домовленістю) і статичними. Саме цією специфічною ознакою зумовлена така особливість мовних знаків, як продуктивність. Знаки нерідко

змінюють свої значення не під впливом екстралінгвальних чинників, а під впливом пов'язаних з ними інших мовних знаків. Так, зокрема, синоніми й антоніми часто орієнтуються у своєму семантичному розвитку на своїх партнерів. Наприклад, слово південь спочатку мало значення «полудень», а північ – антонімічне значення «час на межі двох діб, який відповідає 12 годині ночі». Коли ж слово південь набуло значення «південна сторона світу», бо саме о 12 годині дня сонце знаходиться на півдні, то антонімічне північ набуло значення «протилежна півдню сторона світу», і це зумовлено не якимись позамовними чинниками (о 12 годині ночі на північній частині неба ні сонця, ні місяця немає), а тільки впливом антоніма південь (див. тему «Лексико-семантична система мови») ²⁹.

2. Мова, на відміну від інших знакових систем, є універсальним засобом спілкування, вона здатна маніфестувати будь-яку ділянку людського досвіду. Усі інші знакові системи в генетичному плані вторинні стосовно мови і мають обмежені виражальні можливості й обмежену сферу застосування.

3. Мова є поліфункціональною знаковою системою. Крім комунікативної функції, що є єдиною для інших знакових систем, їй притаманні репрезентативна, гносеологічна, прагматична, фатична, метамовна й інші функції. Мова передає не тільки інформацію про якісь факти, а й ставлення мовця до повідомлення, його оцінку дійсності. Мова – знаряддя мислення, засіб пізнання об'єктивного світу.

4. Мова багаторівнева і складна ієрархічна система, яка має два способи організації – парадигматичний (відбір) і синтагматичний (сполучуваність). На відміну від інших знаків мовним знакам притаманна розмитість меж (пор. нормативне лінгвістика тексту і невідмічене * мовознавство тексту).

Характерними рисами мовних знаків є також абстрактність значення деяких з них і конкретизація їх у висловленні, а також можливість їх використання у відриві від безпосередніх подій і ситуацій ³⁰.

Викладені вище властивості мовних знаків дозволяють твердити, що мова – це не звичайна знакова система, а особлива знакова система, оскільки мовні знаки відрізняються рядом специфічних рис від знаків інших знакових систем. Своєрідність мови як особливої знакової системи визначається різноманітністю форм і функцій її складових частин. Одні форми, наприклад, характеризують фонemi, інші – морфemi і лексеми, треті – синтаксичні схеми мови. Так само і функції у фонем одні, у морфем і лексем – Другі, у словосполучень і речень – треті, хоч всі разом мовні елементи виконують передусім загальномовні комунікативну і пізнавальну функції. Отже, мова є багатомірною знаковою системою.

Якщо взяти окремі компоненти певного повідомлення, то ньому вони теж виконуватимуть особливі функції: одні елементи класифікують явища

²⁹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с

³⁰ Там само

об'єктивного світу, інші використовуються для конструкції складних схем з простих елементів, треті – орієнтують учасників комунікативного акту в часі і просторі, причому іноді ці функції можуть виражатися не окремо, не осібними елементами, а в їх складній сукупності. Такої різноманітності функцій, яка властива мові та її складовим частинам, не знайти в інших знакових системах.

Мова є первинною знаковою системою людини, а інші знакові системи є похідними від мови і багато в чому спираються на неї. Будь-яка інша знакова система, якою користуються люди для передачі інформації, обмежена у своєму застосуванні або ж передає інформацію, що вже сформувалася і зберігається за допомогою мови. Різноманітні вторинні знакові системи утворені спеціально тільки для передачі інформації певного виду. Система сигналізації морськими прапорцями має цілком обмежений зміст інформації, яку вона може передати. Подібним чином характеризуються й інші знакові системи. Мова ж практично не має ніяких обмежень, більше того, вона бере участь у формуванні людської думки і у вираженні емоційно-психічного стану людини та її волевиявлення. Саме тому жодна знакова система, крім мови, не має універсального характеру, і лише мова може обслуговувати людське суспільство у всіх галузях його діяльності.³¹

4. Невербальні засоби комунікації. Паралінгвістика і паракінесика.

Людське мовлення супроводжують невербальні (несловесні) системи знаків. Саме невербальні знаки зумовлюють найбільшою мірою відмінність між усним і писемним мовленням. Якщо в писемному мовленні є лише один канал інформації (текст), то усне мовлення має два канали інформації: текст (висловлювані слова) та інтонація, міміка, жести тощо. Другий канал є надзвичайно вагомим при спілкуванні.

Дехто вважає, що несловесний канал дає слухачеві інформації більше, ніж словесний. На доказ цього наводиться зауваження Р.-М. дю Гара про своїх героїв із його твору «Сім'я Тібо»: *«Слова були для них порожнім звуком. Проте погляди, усмішки, тембр голосу, найнезначніші порухи вели між собою безугавну розмову»*.

Несловесну інформацію вивчають паралінгвістика і паракінесика. До **паралінгвістики** належать усі ті способи передачі інформації, які пов'язані зі звучанням мови: акустичні характеристики голосу (тембр, висота, гучність), паузи, інтонація тощо. До **паракінесики** належать жести і міміка.

Тембр голосу впливає на сприймання інформації. Деренчливий чи писклявий голос втомлює слухача, а голос приємного тембру привертає увагу. Крім того, уміння володіти тембром може вносити додаткові відтінки до інформації: одна річ, коли щось буде сказано ніжним, оксамитовим тембром, а інша, коли щось вимовляється з металом у голосі.

Надзвичайно важливу роль у спілкуванні відіграє інтонація. Недаремно кажуть: важливо не те, що говорять, а як говорять. Англійський письменник Бернارد Шоу зауважив, що існує п'ятдесят способів сказати так і п'ятсот – ні.

³¹ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

Розповідають, що один італійський актор, перебуваючи на гастролях у Польщі, де мав незрівнянний успіх, поза програмою, викликаний на біс, прочитав якийсь монолог. Слухачам здалося, що це був монолог страшного злочинця, який зараз розкаюється у скоєному і щиро просить прощення. Зал перейнявся таким співчуттям до «героя», що в багатьох із слухачів на очах з'явилися сльози. Потім з'ясувалося, що, не підготувавши запасного номера, артист вимовляв по-італійському цифри від одиниці до сотні. За допомогою інтонації можна до протилежного змінити зміст фрази. Саме від інтонації найбільшою мірою залежить те, що одна й та сама дійова особа в певній п'єсі, яку раніше в театрах інтерпретували як негативну, тепер по-новому «прочитана» як позитивна³².

Що стосується паракінесики, то варто назвати такий факт: антропологи виявили, що людське тіло може приймати до тисячі найрізноманітніших стійких поз, значна частина яких має чітко виражене комунікативне призначення. Міміка і жести підсилюють інформацію, а іноді створюють певний підтекст, навіть антонімічно переосмислюють сказані слова, таким чином ілюструючи відому сентенцію, що мова дана для того, щоб приховувати думки. Не треба упускати з уваги й те, що у спонтанному мовленні, коли важко підшукати потрібне слово, його замінюють жестом. Якщо, наприклад, запитати, що таке кручені сходи або брижі, будь-яка людина, навіть дуже обдарована в мовному плані, мимовільно починає рукою зображати спіраль або кистю руки в горизонтальному положенні похитувати пальцями.

Мовознавці зрозуміли важливість міміки і жестів у спілкуванні, особливо якщо врахувати, що вони мають і національну специфіку; це засвідчує створення останнім часом словників жестів і міміки.

Отже, мова як своєрідна семіотична система є поліфункціональною, багаторівневою і глобальною за значенням. Це вторинна природна багатовимірна динамічна система, яку супроводжують невербальні системи знаків³³.

Питання для самоконтролю:

1. Сформулюйте визначення знака. Назвіть його основні властивості.
2. У працях яких філософів і мовознавців започатковано вчення
3. про знакову природу мови?
4. Які існують аспекти дослідження знаків?
5. Назвіть основні ознаки знака й охарактеризуйте їх.
6. Розкрийте сутність найвідоміших класифікацій знаків.
7. Які концепції структури знака вам відомі?
8. Якою є специфіка мовного знака?
9. У чому подібність і відмінність паралінгвістики й паракінесики?
10. Наведіть приклади використання в комунікації невербальних знаків.

³² Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

³³ Там само

Лекція 5. Мова, мислення і свідомість

ПЛАН

1. Розуміння мови як практичної свідомості
2. Загальні передумови виникнення людської мови
3. Мова і мислення
4. Взаємозв'язок мови і мислення в системі мовних значень
5. Теорія мовної відносності та її критика

Література: 3, 4, 6, 7

Поняття і терміни: мислення, свідомість, типи мислення, абстрагування, практична свідомість, суспільна свідомість, індивідуальна свідомість, одиниця мислення, суспільна трудова діяльність, уявлення, домовне мислення, предметне або образне мислення, трудова діяльність, стадії процесу історико-еволюційного формування фізичного типу людини, менталінгвістика, когнітивна, лінгвістична концептологія, контенсивна лінгвістика, логічна форма, мовний релятивізм, сигніфікативне і денотативне значення, формальні і змістові мовні значення, «значення» і «смисл», мовна відносність

1. Розуміння мови як практичної свідомості

Проблема взаємозв'язку мови, мислення і свідомості відзначається особливою складністю. Досі не з'ясовані в усіх деталях комплексні механізми мислительної й мовної діяльності. Ще являє собою таємницю таке явище, як пам'ять. Недостатньо досліджені різні типи мислення. Ці питання пов'язані з більш загальною проблемою – чи є людська психіка продуктом соціального розвитку людини і, отже, має свої власні закони, чи її слід розглядати лише як вищий етап розвитку психіки тварин і, отже, вона розвивається за одними і тими самими біологічними законами.

Складність вказаної проблеми подекуди пояснюється й нечітким розумінням специфіки кожного із названих явищ, а також багатозначністю термінів *мова, мислення, свідомість*. Про багатозначність слова *мова* вже йшлося вище. Слово *мислення* теж уживається в різних значеннях. Щоправда, «Словник української мови» виділяє в ньому лише два значення: 1. «Дія за значенням мислити» (тобто «міркувати, зіставляючи явища об'єктивної дійсності і роблячи висновки») і 2. «Здатність людини мислити». Але в даному разі словник не відбиває вживання слова *мислення* у невласному його значенні – «свідомість». Щодо слова *свідомість*, то словник у ньому визначає три значення і ряд відтінків. Наводимо лише тлумачення значень: 1. «Процес відображення дійсності мозком людини, який охоплює всі форми психічної діяльності й зумовлює цілеспрямовану діяльність людини»; 2. «Сприйняття, розуміння навколишнього, властиві людині; розум»; 3. «Ясне розуміння, усвідомлення чого-небудь». Серед різних відтінків цього слова відзначимо той, який формулюється як «думка про що-небудь».

І мислення, і свідомість передбачають існування розуму, думок. На цій основі досить часто ототожнюють мислення з свідомістю, про що можуть свідчити численні праці лінгвістів, у яких переважно розглядається лише питання «мова й мислення». Насправді ж, поняття *мислення і свідомість* не тотожні, їхні стосунки ще слід встановити. Одні вважають, що ці поняття перебувають у стосунках перетину, мовляв, є такі ділянки свідомості, які не належать до мислення. Та з цих же міркувань при відношеннях перетину треба визнати існування таких ділянок мислення, які не належать до свідомості, але з цим погодитися важко. Інші вважають, що мислення і свідомість характеризуються стосунками включення – одне з них поняття більш широке (свідомість) і включає до свого складу інше (мислення). Відзначимо, що існує й протилежне розуміння стосунків мислення і свідомості, згідно з яким мислення – це більш широке поняття, а свідомість – вужче. За такими поглядами свідомість – це вищий етап мислення і включається ним³⁴.

Чуттєве сприйняття не може дати справжнього образу дійсності абсолютно в усіх випадках, бо відчуття і уявлення мають свої межі. Мислення дозволяє людині вийти за ці межі й оперувати абстракціями вищого порядку, які не мають безпосереднього відповідника в чуттєвому сприйнятті. Дані, одержані від сприйняття, про різні індивідуальні предмети та явища узагальнюються мисленням і фіксуються у вигляді понять. У процесі мислення поняття пов'язуються між собою, утворюючи судження, ланцюг яких, у свою чергу, породжує умовиводи. Елементарне мислення, зародки розумової діяльності властиві й вищим тваринам, це – засіб їхнього пристосування до змінних умов існування. Але в процесі спільної праці людей сформувався і розвинулось якісно нове, людське мислення, істотно відмінне від елементарного. Людське мислення нерозривно зв'язане з мовою, яка закріплює в своїх одиницях засоби класифікації дійсності, абстрактні еталони ототожнень.

Свідомість – це сукупність всіх психічних процесів, що беруть активну участь в осмисленні людиною навколишнього світу і свого власного буття. Отже, свідомість включає до свого складу не тільки мислення, а й інші форми відображення дійсності – емоційні, естетичні, вольові, конкретно-чуттєві. Свідомість теж виникає в процесі праці, суспільно-виробничої діяльності людей і теж нерозривно зв'язана з людською мовою. Адже в мові знаходять відображення не тільки логічні значення, а й емоційні, естетичні, вольові. Саме тому класики назвали мову практичною дійсною свідомістю.

Зв'язок мови і свідомості доводиться сучасними дослідженнями змінених станів свідомості (стани стресу і перевтоми, тривоги, страху, глибокого хвилювання, які виникають внаслідок порушення звичайних життєвих стереотипів або при різкій зміні життєвих умов). Встановлено, що при пробудженні після природного сну або після гіпнозу кількість зареєстрованих у мовленні досліджуваної особи простих непоширених речень перебуває у залежності від її переходу до нормального стану. Про це ж свідчать і явища так

³⁴ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с

званої розривної пам'яті: мовні структури, засвоєні досліджуваною особою в зміненому стані свідомості, практично не відтворюються або породжуються дуже важко в нормальному стані. Але якщо таку особу повернути в змінений стан, весь засвоєний нею мовний матеріал відтворюється безпомилково. Отже, пам'ять ніби спеціалізується для нормального і для зміненого стану свідомості.

Отож, у мовознавстві проблема «мова і свідомість» не може бути підмінена проблемою «мова і мислення», незважаючи на величезне значення останньої, оскільки вона є частиною першої, більш загальної проблеми. Безперечно, мислення є одним із найважливіших компонентів свідомості. Однак мислення не може існувати поза живою, чуттєво-вольовою активною діяльністю всієї сфери психічного. У свідомості присутній і немовний компонент. Саме він забезпечує взаєморозуміння і єдність свідомості різних людей.

Разом з тим варто підкреслити, що така постановка питання не може принизити значення мислення в людській свідомості. Вже сама етимологія терміна свідомість (зв'язок із дієсловом відати, знати тощо) показує, що він називає специфіку ставлення людини до об'єктивного світу саме тому, що людина завдяки свідомості розуміє, знає, відає щось про цей світ.

Мислення пов'язане з абстрагуванням. Тварина у своїй поведінці не може вийти за межі свого безпосереднього досвіду і реагувати на певний абстрактний принцип. Людина ж здатна виробити і засвоїти абстрактний принцип та реагувати відповідно до нього. «Властивість людини переходити за межі наочного, безпосереднього досвіду і є фундаментальною особливістю її свідомості». Більше того, людина може розглядати властивості предмета або його дії як самостійно існуючі явища, завдяки чому в її мові з'являються такі абстрактні іменники, як *блакить*, *доброта*, *біг* і т. п.

Спосіб ставлення людини до дійсності визначається не тільки її біологічною організацією, як це характерно для тварин, а набутими нею лише через спілкування з іншими людьми навиками. Будь-яка людина стає людиною лише за умови оволодіння історично виробленими способами предметної діяльності та мовою. Мова зберігає в собі суспільні знання людей про навколишню дійсність, які визначають і розрізняють чуття людини, її волю, увагу та інші психічні акти, об'єднані в єдину свідомість, яка є явищем, властивим лише суспільним істотам. Свідомість, так само як і мова, не дається людині від народження, вона не запрограмована біологічно. Вона є продуктом виховання, навчання і життєвого досвіду. Мову називають практичною свідомістю тому, що людина, оволодіваючи нею, одночасно засвоює вироблену суспільством систему знань, навчається мислити, а свою діяльність підпорядковує певним суспільним нормам. При цьому мислення є активним оперуванням елементами свідомості при розв'язуванні життєвих задач. Людина здатна виразити одну й ту саму думку різними способами. Скажімо, зміст думки, що виражається реченнями «Петро позичив у брата гроші», «Брат позичив гроші Петру», «Гроші були взяті в борг Петром у брата», ідентичний, але тут зору, під яким подається ця думка, у кожному з цих речень інший.

Розрізняють *суспільну та індивідуальну свідомість*. Індивідуальна свідомість – це психічна діяльність окремо взятої особи, внаслідок якої виникає суб'єктивне відображення об'єктивної реальності. Це відображення об'єктивізується за допомогою мови, яка дає змогу особі пов'язати нову одержану інформацію з її попереднім досвідом, передбачати наступні дії та їх наслідки, розуміти, що відбувається в навколишній дійсності і у власному духовному світі. *Суспільна свідомість* – це не арифметична сума індивідуальних свідомостей, а специфічна система, яка відбиває духовний розвиток суспільства на певному етапі і здійснює вплив на кожного члена суспільства.³⁵

Отже, мова виражає і формує свідомість, тому вона і є практичною дійсною свідомістю. Свідомість стає дійсною лише завдяки мові, яка виражає її зміст своїми структурними компонентами. Свідомість окремого індивіда стає доступною для інших людей і для нього самого якраз через мову. Мова є тим засобом, який дав змогу людині узагальнити чуттєві відображення і на їх основі будувати логічні відображення.

Зв'язки між мовою і свідомістю не однонаправлені, а обопільні. Не тільки мова як засіб і умова моделювання процесів діяльності свідомості впливає на свідомість, а й свідомість впливає на мову та на її функціонування в суспільстві. Розвиток свідомості є передумовою розвитку і змін у мовній системі. Все усвідомлене людиною відбивається в її мові – в значеннях мовних одиниць і протиставлень та в сполученнях мовних одиниць.³⁶

2. Загальні передумови виникнення людської мови

Сучасна наука вважає відображенням будь-який акт взаємодії в об'єктивному світі. Наприклад, одне тіло взаємодіє з іншим, передаючи йому певну кількість своєї енергії, скажімо, більярдна куля починає рухатися, зазнавши удару кия, в такому разі куля відображає стан предмета, який на неї подіяв.

«Для тіл неживої природи характерні механічна, фізична та хімічна форми відображення. Виникнення живого білка породжує якісно нову форму відображення – подразнення, па основі якого в розвитку природних організмів виникають ще складніші форми – відчуття, сприйняття, уявлення, мислення. Природні організми постійно взаємодіють з навколишнім середовищем, і ця взаємодія визначає реакції їхнього пристосування до середовища. Якщо організм починає розрізнявати подразники не лише за інтенсивністю, а й за їх якістю, у нього виникає відчуття, з якого починається розвиток психіки як вищої, ніж подразливість, форми відображення. Найвища форма психічної діяльності – свідомість – народжується в процесі суспільної трудової діяльності.

Вчені відзначають, що виникнення свідомості зумовлене також рядом інших властивостей людини, зокрема її здатністю до аналізу і синтезу. Аналіз і синтез можуть характеризувати діяльність будь-якого живого організму. Але на своїй нижчій формі аналіз і синтез мають мимовільний і нецілеспрямований

³⁵ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с

³⁶ Там само

характер, що визначається генетичною програмою організму. На вищій формі аналіз і синтез, здійснювані шляхом різних логічних операцій, набувають свідомого, цілеспрямованого характеру.

Пізнання навколишнього світу починається з відчуття — розрізнення окремих якостей предмета, яке здійснюється як аналіз окремих його сторін за допомогою рецепторів-аналізаторів органів чуття. Одночасно в акті відчуття наявний і синтез, бо саме завдяки йому окремі подразники втрачають самостійне значення і стають невід'ємною частиною цілого комплексного подразника. Цілісне відображення предмета якраз і відзначає той ступінь чуттєвого відображення об'єктивного світу, який називається сприйняттям. Наступний, вищий щабель пізнання – уявлення. Він виникає тоді, коли з розвитком психічної діяльності образ починає зберігатися в пам'яті і відтворюватися за відсутності предмета, який його породив. Уявлення фіксує ті властивості і сторони предмета, які найбільш яскраво в ньому виділяються. Усвідомлення спільного в предметах стає основою для розвитку поняття (концептуального образу), що складає одиницю мислення.

Одним із дискусійних питань у науці є питання про існування домовного мислення. Переважна більшість учених вважає, що мова і мислення виникли одночасно, що не може існувати мова без мислення так само, як і мислення без мови.

Однак є й такі дослідники, які, спираючись на те, що праця передувала мові, а процес праці неодмінно передбачає мислення, доводять, що «люди почали говорити один з одним, володіючи вже порівняно розвинутим мисленням». Безперечно, мислення виникло не на порожньому місці, і у тварин є зародки всіх видів розумової діяльності. Однак слід розрізнявати елементарне, «ручне» мислення і розвинуте людське мислення, яке являє собою найвищу форму відображення навколишньої дійсності.

При розв'язанні цього питання слід зважати на дослідження психологів, які дозволяють твердити, що навіть у сучасної людини існують різні типи мислення. Зокрема розрізняють абстрактно-теоретичне і наочне мислення, які тісно між собою пов'язані. Видатний психолог Л. С. Виготський вважав, що «мовне мислення не вичерпує ні всіх форм думки, ні всіх форм мовлення. Існує велика ділянка мислення, яка не має безпосереднього стосунку до мовного мислення» Отже, можна припустити, що до виникнення мови міг існувати інший тип мислення – предметне або образне мислення.

Важливою передумовою виникнення людської мови був стадний спосіб життя первісної людини. Саме такий спосіб життя сприяв формуванню людського суспільства і суспільної свідомості. А наявність у первісної людини звукових сигналів зумовила звуковий характер людської мови. В цілому ж виникненню людської мови передували значні зміни фізіологічної організації тваринних предків людини.

Часто говорять про те, ніби і для тварин характерна трудова діяльність, мовляв, хіба не трудяться бджоли, хіба не працює павук? Насправді ж «трудова діяльність» тварин – це результат пристосування особини або виду до

середовища. Причому, якщо йдеться про «працю» всього виду тварин, то йдеться про безумовний рефлекс або інстинкт. Коли ж спостерігають «трудова діяльність» окремих представників виду (наприклад, якийсь австралійський фермер навчив мавпу водити трактор), – вона є результатом виробленого умовного рефлексу. Справжня праця – це цілеспрямована діяльність людини для впливу на природу, причім, впливаючи на природу, людина змінює не лише її, а й саму себе.³⁷

Сучасна антропологія поділяє процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини на чотири стадії:

I – стадія безпосереднього антропоїдного предка людини, яка почалася близько 4 млн. років тому;

II – стадія архантропів, яка почалася близько 1 млн. років тому;

III – стадія палеоантропів, яка розпочалася близько 300 тис. років тому;

IV – стадія неоантропів, людей сучасного типу, яка розпочалася 40–50 тис. років тому. Серед антропологів немає єдності щодо віднесення істот

I стадії до роду Номо. Але архантропи і палеоантропи, безперечно, вже належать до роду людей, їх ще називають «людина вміла» на відміну від представників IV стадії, яких називають Ношо *sapiens* «людина розумна». Остання назва не повинна породжувати уявлення, що лише в цю стадію з'явилася свідомість. Слід гадати, що вже стадії архантропів і палеоантропів являли собою початковий етап первіснообщинного ладу, коли спільна праця, полювання і збиральництво стимулювали розвиток елементів мови і свідомості.

Слід відзначити, що мислення первісних людей було менш абстрактним, ніж мислення сучасних людей. Можна навести чимало прикладів того, що в давніх мовах засвідчено менше таких граматичних категорій, які представляють складні типи абстракції. Не можна сумніватися в тому, що мислення сучасної людини відрізняється від мислення первісної людини, але відмінності між мисленням первісної людини і психічною діяльністю тварин набагато більші, бо людське мислення – це якісно нове явище в розвитку природи³⁸.

3. Мова і мислення

Незважаючи на те що проблему взаємозв'язку мови і мислення досліджують від найдавніших часів до наших днів, вона далека від свого розв'язання. У сучасній літературі дають різні, інколи взаємозаперечні відповіді на питання про співвідношення цих феноменів. Це зумовлене кількома причинами. У мові й мисленні переплітаються соціальні й індивідуально-біологічні чинники. Процес мислення прихований від безпосереднього спостереження, це той «чорний ящик», про роботу якого ми можемо судити дедуктивно і перевіряти висунуті гіпотези на основі того, що маємо на вході і виході цього ящика, тобто на основі мовленнєвих фактів. Не сприяє розв'язанню проблеми й термінологічна неусталеність. Так, зокрема, в сучасній науці немає однозначного розуміння термінів мислення і свідомість. Це призвело до того, що нерідко говорили про

³⁷ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с

³⁸ Там само

співвідношення мови і свідомості, а малося на увазі співвідношення мови та мислення, і навпаки³⁹.

Люди порівняно пізно усвідомили, що мова – це не лише найважливіший засіб їхнього спілкування, а й найважливіший засіб пізнання. Д ля того щоб дізнатися про назву речі, дитина запитує: «Що це таке?», а не «Як це називається?» Назва речі цілком задовольняє дитину, бо вона їй допомагає усвідомити цю річ. Око будь-якої здорової людини сприймає світлові промені з довжиною електромагнітної хвилі від 360 до 790 нм. Але в природі немає ніяких фізичних кордонів для довжини хвилі від 590 до 640 нм, і все ж україномовний виділяє хвилі саме цієї довжини, називаючи відповідний колір жовтогарячим або оранжевим. Мова допомагає усвідомити цей колір на відміну від інших. У тих мовах, де немає відповідних слів, люди теж сприймають оранжевий колір і спроможні відрізнити його від інших кольорів, але в їх свідомості він зливається з червоним або жовтим або розподіляється між ними.

Розділ загального мовознавства, який вивчає стосунки мови і мислення, називають *менталінгвістикою* (від лат. Mens – розум, мислення). Саме в його рамках намагаються не тільки розкрити зв'язок мови з мисленням, а й побудувати теорію мовних значень. Мислення людини відображає навколишню дійсність. Одна з його основних форм, яка спирається на загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, – це поняття. Відображення суті предметів і явищ у понятті не може бути дзеркальним копіюванням, саме тому зміст поняття змінюється в процесі розвитку людського пізнання.

Одним із складних питань науки є співвідношення між поняттям як елементом мислення і словом як елементом мови. Так само, як не можна ототожнювати мислення і мову, не можна ототожнювати поняття і слово. Дуже поширеною є думка, що поняття може виникнути лише на базі слова, що слово є засобом утворення поняття. Однак причина виникнення поняття перебуває не в мові, а у відображенні свідомістю людини навколишньої дійсності⁴⁰.

Іншим дискусійним питанням є таке: чи може мова, подібно до мислення, відображати навколишню дійсність. Одні вчені категорично заперечують наявність у мові функції відображення, яку визнають лише у мислення. Інші беруть під сумнів твердження, ніби мова лише виражає мислення і нічого не відображає. Адже мова через семантику своїх одиниць теж відображає об'єктивну дійсність. Безперечно, у мовах зустрічаються такі семантичні категорії, яким немає прямих відповідників у навколишній дійсності. *Наприклад*, в довколишньому світі немає такого явища, як означеність чи неозначеність предмета, яке в окремих мовах виражається означеними і неозначеними артиклями. Немає в реальній дійсності і явища, яке б зумовлювало правило послідовності часів, що існує в деяких мовах і визначає, в якому часі слід

³⁹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.

⁴⁰ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

поставити дієслово-присудок підрядного речення в залежності від часу дієслова-присудка головного речення. Але в основному семантика мовних одиниць відображає об'єктивну реальність. Навіть категорія означеності/неозначеності відбиває об'єктивну реальність, що виникає у свідомості людини.

Відображення об'єктивної реальності в кожній мові може набувати специфічних форм. Саме про це свідчить брак єдиної внутрішньої форми слів у різних мовах. Скажімо, назва вушка голки в багатьох слов'янських народів пов'язується з вухом, а у деяких романських, германських і тюркських мовах – з оком. Українське слово дім етимологічно пов'язане з грецьким *бецсо* «будувати», а французьке *таізоп* «дім» – з латинським *шапзіо* «зупинка, перебування». Хоч походження слова вікно в сучасній мові уже приховане різними фонетичними змінами, все ж можна встановити, що воно пов'язане з словом *око*, в іспанській мові *уепіапа* «вікно» походить від лат. «вітер». Укр. *ринок* пов'язане за походженням з нім. *Кіпф* «кільце», а його грецький відповідник *ауора*, що спочатку означало «місце зборів», утворений від дієслова *аусо* «гнати». Список подібних прикладів можна продовжувати до безкінечності. Причину цього явища Б. О. Серебренников пояснював так: спочатку виникає уявлення про якийсь предмет або явище, одержане внаслідок практичного з ним знайомства, потім — необхідність дати йому назву. При цьому новий предмет чи явище асоціюється з якимось іншим предметом чи явищем, оскільки людина знаходить у них спільну властивість.

Напрямок асоціації не визначений від самого початку в предметі чи явищі, що підлягає називанню, він буває наслідком чистої випадковості.

4. Взаємозв'язок мови і мислення в системі мовних значень

Мовні значення вивчаються в межах менталінгвістики напрямком, який ще не здобув одностайно визнаного найменування. В літературі можна зустріти назви когнітивна (від лат. *conginitus* – пізнаний) лінгвістика, понятійна лінгвістика або лінгвістична концептологія, контенсивна (від фр. *contenu* – зміст) лінгвістика. Предметом цього напрямку є дослідження мовних значень та їх відношення до логічних і психологічних категорій, їх універсальних та специфічних в окремих етнічних мовах властивостей, встановлення типів і видів мовних значень.

Очевидно, заслуговує на увагу думка П. В. Чеснокова про важливість розрізнення у сфері мислення *логічних* форм, зумовлених потребами практичної діяльності і процесу пізнання (через що вони і є загальнолюдськими), і *семантичних* форм, зумовлених особливостями граматичної будови мови і здатних характеризуватися етнічними відмінностями. Логістичний напрям у мовознавстві зводив всі форми мислення до логічних. Мовний релятивізм зводив всі форми мислення до семантичних. Тим часом логічні й семантичні форми існують у тісній єдності як дві сторони єдиного процесу організації думки

Значенням слова називають нервово-мозковий психофізіологічний зв'язок між відображенням фізичної сторони слова та відображенням позначуваної цим словом реальності, зв'язок, який встановлюється в людській психіці. Поряд з цим існує і функціональне визначення лексичного значення як сукупності

потенціальних типових сполучень, в яких фіксується ділянка використання даного слова. Та подібне визначення викликає й чимало заперечень.

Деякі філософи-ідеалісти дуже часто відхрещуються від мови, вважаючи, що «справжнє мислення» відбувається без її допомоги. Тут варто згадати критику Енгельсом Дюрінга, який вважав, що абстрактне мислення не спирається на мову. З глибокою іронією Енгельс зауважив, що в такому разі тварини – найабстрактніші і найсправжніші мислителі. Серед філософів-неопозитивістів тепер поширена протилежна точка зору, за якою завдання філософії – аналіз повсякденної мови. До таких, наприклад, належав Л. Вітгенштейн, чий слова «Значення слова – це його використання» часто беруться на озброєння вченими неопозитивістських напрямів.

Мовним значенням також вважають відношення мовного знака до позначуваних об'єктів або до їх відображення в свідомості. Якщо виходити із так званого семантичного трикутника, то під значенням мовного знака розуміють існуючий у свідомості зв'язок між фонетичним звучанням і денотатом (референтом) та смислом (сигніфікатом). Розрізняють *сигніфікативне* і *денотативне* значення. *Сигніфікативне значення* – це відношення знака до відображення предмета в свідомості. *Денотативне значення* – це відношення між знаком і сигніфікатом, взятими разом, до денотата. «Сигніфікативне значення – це вищий ступінь відображення дійсності в свідомості людини, той же ступінь, що й поняття. Значення слова відбиває загальні і водночас істотні ознаки предмета, пізнані в суспільній практиці людей. Значення слова тяжіє до поняття як до своєї границі»⁴¹

За іншими поглядами, розрізняються структурні та інформативні мовні значення, Структурні значення в загальних рисах збігаються з сигніфікативними, а інформативні – з денотативними. Структурні мовні значення – це значення самих мовних одиниць, які поділяються на лексичні і граматичні значення.

Елементарне граматичне значення в спеціальній літературі інколи називають грамею. Розрізнення лексичного і граматичного значень зумовлене семантичним аналізом мови, однак у слові, у висловлюванні ці значення існують не окремо, а лише у вигляді єдиного мовного значення тієї чи іншої мовної одиниці.

Інформативні (денотативні) мовні значення спрямовані на структуру повідомлення. Серед них виділяють логіко-мовні значення (наприклад, значення при актуальному членуванні речень), предметно-понятійні значення (наприклад, значення лексичних одиниць, зафіксовані як конкретні знання про предмети і явища об'єктивної дійсності), емоційно-оцінкові значення (існують і серед лексичних, і серед граматичних значень), стилістичні значення (виникають на основі того, що мова об'єднує в своїй структурі різні функціональні стилі).

Мовні значення називають «відчуженим мисленням», оскільки вони перетворилися в типові знання, відомі всім мовлянам даного колективу і використовувані ними як засіб оформлення і передачі думки. Різниця між

⁴¹ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

мовними значеннями і значеннями логічних форм полягає в тому, що мислення спрямоване на пізнання об'єктивної дійсності і досягнення істини, а мовна діяльність передусім спрямована на формування думки та її передачу іншим учасникам мовного спілкування.

Інколи протиставляють *формальні і змістові мовні значення*, різниця між ними полягає в тому, що одні пов'язані безпосередньо з потребами спілкування, а інші — з відображенням об'єктивної дійсності. *Формальні* значення беруть участь в організації форми думки і структури висловлювання, а *змістові значення* організовують саму думку для вираження й передачі нового знання. При цьому одне й те саме значення може бути формальним і змістовим у різних випадках. Наприклад, значення чоловічого роду дієслів (в минулому часі), прикметників, а також іменників, які не називають статево розрізняваних істот, є формальним; але значення чоловічого роду іменників, які називають істоти чоловічої статі, стає змістовим.

Дослідження мовних значень має певні досягнення на лексичному рівні. Саме в слові перш за все розділили його лексичне граматичне значення. Відома типологія лексичних значень, розроблена В.Виноградовим, за концепцією якого існують: 1) основні, або первинні, і похідні, або вторинні, номінативні значення; 2) прямі і переносні значення; 3) прямі номінативні і експресивно-синонімічні значення; 4) синтаксично вільні і з в'язані (фразеологічно з в'язані, функціонально-синтаксично обмежені та конструктивно зумовлені) значення*.

Ця класифікація продовжує розроблятися і уточнюватися учнями вченого. Висувалися пропозиції розрізнявати у багатозначного слова «загальне» значення на відміну від конкретних його значень. Але ці погляди були піддані критиці як недостатньо обґрунтовані.

Заслугове рішення засудження (на думку Семчинського) погляд, поширений серед зарубіжних лінгвістів, за яким значення не можна розглядати як компонент мови, бо воно, мовляв, належить до позамовної дійсності. Подібні твердження характеризують передусім американських дескриптивістів. Так, Г. Глісон писав: «Зміст, поза його структурою, не піддається якомусь узагальненню. Субстанція змісту складається, безперечно, з усієї сукупності юдського досвіду. Тисячі вчених, кожний у своїй галузі, працювали, щоб пролити світло на цю величезну масу матеріалу. Однак єдиного підходу, який дозволив би охопити весь матеріал в цілому і таким чином послужив би відправним пунктом для порівняння різних мовних структур, ще немає» Подібна позиція виявляється агностичною і тому неприйнятною. Мовознавство має всі можливості власними силами й засобами вивчити семантичний аспект мови. Навіть американські лінгвісти самі почали в останній час підкреслювати важливість вивчення семантичних проблем.

В наші дні все голоснішими стають вимоги розрізнення у мовознавстві понять «значення» і «смысл». Таке розрізнення було започатковане Л. С. Виготським. Під «значенням» розуміють систему зв'язків, що стоять за словом і відбивають загальний людський досвід. «Смыслом» слова називають індивідуальне значення слова, виділене з об'єктивної системи зв'язків слова у

мовленні окремої особи. У психолінгвістиці відповідно до цього протиставляють «референтне значення» і «соціально- комунікативне значення» слова. Перше виникає об'єктивно, друге має завжди ситуативне і афективне забарвлення, пов'язане з його суб'єктивним використанням. Інші лінгвісти визнають «сміслом» тільки значення речення як комунікативної одиниці, а терміном «значення» позначають ідеальну сторону одиниць семантичної системи мови. За такими поглядами, смисл можна розчленувати на значення слів, які співвідносяться з денотатами і референтами і, отже, мають предметно- дискретний характер.

Є й інші розуміння смислу. Так, Т. П. Ломтєв вважає смислом спосіб представлення денотата (предмета) в назві. Наприклад, денотат слова дядько може бути виражений словосполученням батьків брат, мамин брат, тітчин чоловік. За Ломтєвим, у кожному такому випадку об'єкт виражається різними смислами 1. В. А. Звегінцев вважає смисл немовною категорією, завдяки якій реалізується мовне явище значення. Представники інженерної лінгвістики дійшли висновку, що будь-яке реальне повідомлення містить у собі три смисли: 1) незалежний від тих, хто спілкується, універсальний смисл, 2) авторський (адресантський) смисл і 3) перцептивний смисл, який добуває з повідомлення адресат. У сучасному мовознавстві лише тільки починається розробка методів і прийомів дослідження, заснованих на розмежуванні і співвідношенні мовного і смислового змісту»⁴².

5. Теорія мовної відносності та її критика

«Ідеалістичні перекинуття стосунків між мовою і мисленням не раз спотворювали справжню картину відношення цих членів діалектичної єдності. Ще в минулому сторіччі В. Гумбольдт висунув тезу про повну залежність ставлення людини до навколишньої дійсності від її мови. Якщо Кант, проповідуючи агностицизм, вважав, що людина орієнтується в хаотичному сплетінні окремих чуттєвих даних за допомогою апріорних категорій розуму, то Гумбольдт оголосив мову вічним посередником між духом і природою.

Якщо робити послідовні висновки з теорії мовної відносності, то треба відмовитися від положення про пізнаваність об'єктивної реальності, оскільки ця реальність по-різному відбивається різними мовами. Якщо у ескімосів є кілька десятків слів для позначення різних видів снігу, а в нашій мові тільки одне, то це не означає, що ми не можемо відрізнити сніг сухий від снігу мокрого, сніг мерзлий від снігу талого і т. д. пізнавально чи мовно. Якщо у мові хопі «метелик», «літак» і «льотчик» позначаються одним словом, абсурдно вважати, що носій цієї мови не може відрізнити літак від метелика чи від льотчика.

Прибічники теорії мовної відносності підкреслюють, що категорії мови впливають на мислення, але мислення вони оцінюють, виходячи з мовних даних. Психологи підкреслюють необхідність використання незалежних від мови даних

⁴² Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с

для оцінки процесів пізнання і заперечують довільний характер зв'язку між мовою і досвідом, а також суворі обмеження мовою процесів пізнання.

Слід мати на увазі, що стосунки людини з об'єктивною реальністю здійснюються не лише за допомогою мови. Мова, незважаючи на її величезну роль в аналізі й класифікації фактів і явищ реальної дійсності, не може відгородити людину від безпосереднього існування в цій дійсності і постійного до неї пристосування. Теорія мовної відносності ігнорує практичну діяльність людини як джерело, рушійну силу і критерій в процесі пізнання. Мова не є екраном, що відгороджує людину від природи, екраном, на якому людина (або «національний дух») вимальовує певні форми, за якими важко розгледіти справжні контури дійсності. Мова – це прожектор, за допомогою якого людина освітлює свій процес пізнання дійсності у своїй практичній діяльності. Мова – не стіна, яка загороджує свідомість людини від об'єктивного світу, а міст, по якому людина підходить до пізнання цього світу.

Оцінюючи теорію мовної відносності в цілому, слід сказати, що вона явно переоцінює роль мови, виводячи її безпосередньо з реальної дійсності й ігноруючи те, що зміст, який виражається мовою, не є арифметичною сумою мовних значень, використовуваних для передачі змісту. Свідомість завжди має можливість вийти за межі змісту мовних одиниць, завдяки чому семантика мови ніколи не залишається нерухомою, а постійно розвивається.

Можна додати, що й інші спроби переоцінити значення мови в процесі пізнання, здійснені філософами-ідеалістами, не можуть претендувати на визнання. Такими, наприклад, були намагання загальної семантики (течія американської філософії) та лінгвістичної філософії вважати аналіз мови єдиною метою філософської науки. Мова, на думку цих філософів-ідеалістів, – це єдиний предмет філософських досліджень. Американські філософи школи загальної семантики, замість того щоб шукати реальні економічні, соціальні й політичні причини розходжень між світом соціалізму і світом капіталізму, намагалися підмінити їх семантичним розходженням мов. Суспільні стосунки вони перетворюють на функцію відношень між мовними знаками і мовними значеннями. Представники лінгвістичної філософії ототожнюють мовний зміст з об'єктивною дійсністю. Та аналіз мови не може підмінити собою теорії пізнання. Мовознавство може дати в розпорядження філософів цінний матеріал, якщо воно осмислить і вивчить у всіх аспектах мовні значення, їх перетворення у смисл мовних повідомлень»⁴³

Питання для самоконтролю:

1. У чому полягає складність проблеми взаємозв'язку мова, мислення, свідомість?
2. Чому мову називають практичною свідомістю?
3. Що складає одиницю мислення?
4. Що є важливою передумовою виникнення людської мови?

⁴³ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с

5. Які стадії процесу історико-еволюційного формування фізичного типу людини виділяє сучасна антропологія?
6. Як називається розділ загального мовознавства, який вивчає стосунки мови і мислення?
7. Що вивчають когнітивна, лінгвістична концептологія, контенсивна лінгвістика?
8. Які є дискусійні питання у лінгвістиці щодо свідомості, мови і мислення?
9. В чому суть сигніфікативне і денотативне значення?
10. Які є типи лексичних значень, за концепцією В. Виноградова?
11. Чи тотожні поняття «значення» і «смысл»?

Лекція 6. Системно-структурна організація мови.

ПЛАН

1. Парадигматичні, синтагматичні, таксономічні й епідигматичні відношення між мовними одиницями.
2. Структура мови. Основні й проміжні рівні мови.
3. Теорія ізоморфізму і ієрархії рівнів мови.

Література: 1, 3, 4, 5, 7

Поняття і терміни: *структура, система, системонабуті та системоутворюючі властивості мови, риси мовної системи, парадигматичні, синтагматичні та ієрархічні відношення між одиницями мови, гомогенні (однорідні) і гетерогенні (різномірні) типи систем, основні й проміжні рівні мови, матеріальні й ідеальні, відкриті й закриті, статичні й динамічні, гомогенні й гетерогенні, словотвірний рівень, фразеологічний рівень, морфологічний рівень, лексико-семантичний рівень, морфологічний рівень, синтаксичний рівень, рівень диференційних ознак.*

1. Парадигматичні, синтагматичні, таксономічні й епідигматичні відношення між мовними одиницями.

«Мова не є простим нагромадженням її одиниць – фонем, морфем, лексем, конструкцій. Це складний, багатоплановий механізм, який має свою внутрішню організацію – структуру. Поняття структури мови введене в науку вченими Празької лінгвістичної школи. Згодом воно отримало своєрідну інтерпретацію в глосематиці, де зв'язки і відношення всередині мови абстрагувалися від її елементів. У сучасному мовознавстві в термін структура мови нерідко вкладають різний зміст. Інколи його вживають як синонім терміна система мови, хоча більшість мовознавців ці терміни диференціюють»⁴⁴.

⁴⁴ Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.

«Структура мови не відірвана від реальності, а визначається досвідом пізнання самої реальності. Система – це завжди певна цілісність множини елементів та їх відношень. Потрібно щонайменше два елементи для існування системи. Система, яка складається з одного елемента, неможлива. В дійсності в системах завжди присутня досить велика кількість елементів.

«Мовні елементи вступають у різноманітні зв'язки і породжують різні відношення. Ідеалістичні концепції намагаються викривити сутність мовної структури і звести останню лише до сукупності зв'язків і чистих відношень. Діалектичний матеріалізм вчить, що відношення між речами мають похідний характер. Розвиток явища зумовлює зміну його відношень до інших явищ, до зникнення одних і виникнення інших відношень. Відношення не існує взагалі, бо воно завжди є відношенням між речами, проявом якостей і властивостей самих речей. Таким чином, система і структура мови – це сукупність мовних елементів та їх відношень. Системою можна вважати будь-яку складну єдність, у якій можуть бути виділені складові частини (елементи) і схема зв'язків або відношень між елементами (структура).

І мовна структура, і мовна система не можуть спостерігатися у всій своїй повності. Мовознавець може спостерігати конкретні мовні акти, а в останніх проявляються лише окремі частини і сторони мовної системи і мовної структури. Проте це не означає, що можна піддати сумніву об'єктивне існування мовної системи і мовної структури, які знаходять свій вияв у мовній практиці, в актах мовної діяльності, що постійно творяться й відтворюються в людському суспільстві.

Наукове дослідження мови дозволяє описати в тій чи іншій формі мовну систему і мовну структуру.

Система – це завжди певна цілісність множини елементів та їх відношень. Потрібно щонайменше два елементи для існування системи. Система, яка складається з одного елемента, неможлива. В дійсності в системах завжди присутня досить велика кількість елементів.

Існує два типи систем: *гомогенні (однорідні) і гетерогенні різнорідні*). В гомогенних системах елементи однорідні, система функціонує в основному за рахунок їх різних комбінацій (пор. систему сигналізації морськими прапорцями). В гетерогенних системах поєднуються взаємозумовлені елементи різного характеру, які утворюють підсистеми, що можуть перебувати в різних ієрархічних стосунках. Гетерогенна система функціонує лише завдяки тісній взаємодії своїх складових частин. З цього погляду мову можна назвати гетерогенною системою.

Система завжди відзначається певною упорядкованістю елементів, що її складають. Однак впорядкованість не слід розуміти механічно.

Елементи системи відзначаються різного виду властивостями: системоутворюючими, системонабутими і системонейтральними. Системоутворюючі властивості породжують системні зв'язки і відношення. Системонабуті властивості зумовлені входженням елементів до системи. Системонейтральні властивості, як видно з їх назви, не істотні для відношень елементів у системі. Наприклад, форми *пишу, пишеш, пише* є

системоутворюючими, вони (разом з іншими подібними) утворюють систему особових дієслівних форм в однині теперішнього часу. Форма ж *писав* відзначається системонабутою властивістю виражати то першу, то другу, то третю особи однини чоловічого роду в минулому часі.

Кожна система існує для виконання певної *функції*. Мовна система існує як знаряддя спілкування і пізнання. Успішне функціонування мови забезпечується її складною, але надійною структурою. Будь-яка сучасна людська мова є складним утворенням, до якого входять різні системи. З цього погляду справедливим буде твердження, що мова – це система систем. цього погляду справедливим буде твердження, що мова — це система систем. В кожній мові можна виділити фонетичну, семантичну і синтаксичну системи, в кожній з яких свої одиниці, до того ж системи ці можуть бути й неоднорідними, бо вони, в свою чергу, можуть складатися із взаємопов'язаних і взаємодіючих підсистем.

У мові існують ще проміжні системи, які начебто об'єднують різні системи однієї мови. У кожній мовній системі і підсистемі є своя власна структура, яка формується відношеннями і з в'язками величин, що складають основу цієї системи чи підсистемі, а також відношеннями і з в'язками підсистем і систем..⁴⁵

Системи бувають *матеріальні й ідеальні, відкриті й закриті, статичні й динамічні, гомогенні й гетерогенні*. Так, маємо таку класифікацію систем:

Матеріальні системи складаються з елементів, які мають матеріальну субстанцію. Розрізняють первинні і вторинні матеріальні системи. Первинні матеріальні системи — це системи, елементи яких значеннєві самі собою, тобто представляють у системі самих себе. Матеріальні системи, в яких матеріальні елементи мають значення для системи не стільки завдяки своїм субстанціональним властивостям, скільки завдяки приписаним їм властивостям, називаються вторинними матеріальними системами.

Малюнок 6.1 Мовна система

Ідеальні системи – це системи, елементами яких є ідеальні об'єкти – поняття або ідеї, пов'язані з певними взаємовідношеннями. Так, наприклад, якщо взяти систему понять будь-якої науки, то там зафіксовані ідеальні об'єкти, а не власне

⁴⁵ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

субстанція. На відміну від матеріальних ідеальні системи завжди виникають тільки завдяки мисленнєвій діяльності людей. Вони не існують поза якоюсь матеріальною субстанцією, вони породжуються нею. Ідеальні системи становлять собою системи певних видів інформації. Семантична інформація закріплюється в якійсь матеріальній субстанції, яка стає її носієм.

Тут матеріальні елементи представляють не самих себе, а щось, що існує поза ними. Вони мають значення не стільки в силу своїх фізичних властивостей, скільки в силу приписаних їм властивостей вказувати на щось⁴⁶.

«Як будь-яка система, мовна система базується на відношеннях. Відношення між мовними одиницями бувають парадигматичні, синтагматичні й ієрархічні.

Парадигматичні відношення – відношення вибору, асоціації, що ґрунтуються на подібності й відмінності позначувальних і позначуваних одиниць мови.

Парадигматичними у фонетиці є відношення між дзвінками і глухими, м'якими і твердими звуками; в граматиці – між відмінковими формами слів; в лексико-семантичній системі – це синонімічні, антонімічні та інші відношення. Парадигматичні відношення називають вертикальними, оскільки будь-яку парадигму можна записати в стовпчик, вертикально.

Синтагматичні відношення – відношення одиниць, розташованих лінійно; це здатність мовних елементів поєднуватися.

Синтагматичні відношення називають горизонтальними, оскільки вони завжди реалізуються між одиницями, які розташовуються одна за одною. Так, фонема поєднуються не як-небудь, а вибірково. Синтагматичними зв'язками спричинені такі фонетичні явища, як асиміляція, акомодация, гаплогія тощо. У словотворі синтагматичні відношення виявляються в тому, що існує певна закономірність у поєднанні морфем. Так, в українській мові віддієслівні назви особи-діяча утворюються за допомогою суфіксів -тель, -ар, -ач, -ник, -ій тощо, однак кожна з дієслівних основ вибирає тільки якийсь один з цих суфіксів.

У лексиці синтагматичні відношення також виявляються у вибірковій сполучуваності. Є слова з одиничною сполучуваністю (див. укр. згайнувати (час), розтринькати (гроші).) Лексична синтагматика також є специфічною для кожної мови.

Ієрархічні відношення — відношення структурно простіших одиниць до складніших: фонема до морфеми, морфеми до лексеми, лексеми до речення.

Якщо парадигматичні й синтагматичні відношення охоплюють мовні одиниці однакового ступеня складності (одного рівня) – фонема + фонема, морфема + морфема тощо, то ієрархічні відношення об'єднують одиниці різних ступенів складності.

Протиставлення парадигматичних і синтагматичних відношень, з одного боку, та ієрархічних, з іншого, відображає особливу властивість мовної системи –

⁴⁶ Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

її різнорівневий, гетерогенний характер, що вже стосується будови мови, її структури⁴⁷.

2. Структура мови. Основні й проміжні рівні мови

Через те що системи, з яких утворюється мовна структура, перебувають немовби в різних площинах, їх називають іще рівням и або **ярусами або стратумами** (від лат. *stratum* – шар). Однак названі терміни не можна вважати вдалими, бо вони можуть породити уявлення про мову як про своєрідне нашарування однієї системи на іншу на зразок коржів торта «наполеон». Але мову аж ніяк не можна порівнювати з листковим пирогом, бо стосунки між окремими її системами дуже складні, і, хоч жодна з них не спроможна функціонувати незалежно, все ж кожна система в мові має певну структурну самостійність.

У науковій літературі немає чіткої диференціації термінів система і структура. Загальноприйнятою стала інтерпретація понять «система» і «структура» О. С. Мельничука. Він термінологічне значення виводить із загальноживаних значень цих слів. Так, наприклад, можна сказати *система міністерства і структура міністерства*, але не можна сказати замість система важелів – *структура важелів*, замість *структура ґрунту* – *система ґрунту*. Під структурою ґрунту тут розуміють його склад. Звідси О. С. Мельничук доходить висновку, що **система** – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів, а **структура** – це склад і внутрішня організація єдиного цілого.

З огляду на це було запропоновано назвати загальну мовну систему терміном «**анасистема**», в якому використано грецький префікс, що означає рух угору. Тоді всередині анасистеми можна розрізняти внутрішні системи – **ендосистеми** (від грец. префікса, що означає знаходження всередині чогось). Якщо певна ендосистема утворена підсистемами, то їх можна назвати **гіпосистемами** (від грец. префікса, що означає перебування внизу). Таким чином, гіпосистеми утворюють ендосистему, а сукупність ендосистем складає мовну анасистему.

Оскільки відношення і зв'язки між елементами ендосистем і гіпосистем, а також між ендосистемами надзвичайно різноманітні, у різних мов різні структури. Одні мови структурно близькі між собою, інші мають менше спільних рис, однак у світі немає мов з абсолютно ідентичною структурою.

Навіть якщо сукупність відношень і зв'язків усередині однієї анасистеми могла б повторитися в іншій анасистемі (що неймовірно), то елементи, з яких складаються системи (а в поняття «структури» слід включати не лише відношення, а й елементи, як і ці відношення породжують), не дозволяють ототожнити структуру цих мов. Тому можна твердити, що *у кожній мові – своя власна структура*, яка лише частково може бути подібною до структури іншої мови.

Розуміння системного устрою мови вимагає нового підходу до вивчення мови та її складових частин. Дослідник-мовознавець повинен враховувати зв'язки

⁴⁷ М Кочерган. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.

і відношення всіх типів між компонентами мови. А їх чимало. Тому системного опису (повного) ще не існує для жодної мови. Та мовознавці в різних країнах тепер краще розуміють своє завдання. Вони зважають на те, що найменший елемент мови, найдрібніша мовна категорія не існують самотійно, а перебувають у різного типу зв'язках і відношеннях: парадигматичних та синтагматичних, генетичних та функціональних, матеріальних та семантичних, односторонніх, двосторонніх і багатосторонніх, внутрішньо-системних і міжсистемних і т. д. В рахування всіх цих зв'язків дозволить створити науково об'єктивний опис мовної системи.

Серед систем розрізняють *закриті й відкриті*. *Закритою* є система, яка складається з точно визначеної кількості компонентів, і будь-яке вилучення з її складу хоча б одного елемента або додавання до її складу нового елемента порушує механізм її функціонування. *Відкритою* називається система, яка дозволяє як вилучати з її складу окремі елементи, так і включати до нього нові елементи, причому подібні зміни не заважають системі виконувати своє призначення. Мова якраз і є відкритою системою. Відкритий характер мовної системи забезпечується тим, що система охоплює не тільки реалізовані можливості, а й потенціальні факти і явища, які не суперечать її структурі. Більш е того, мова – це така система, яка поряд з системними фактами і явищами допускає використання несистемних фактів і явищ внаслідок нереалізації потенцій системи або впливу інших систем, з якими вона зв'язана. Говорячи про відкритість мовної системи, не слід забувати, що її внутрішні системи відзначаються різним ступенем відкритості. Морфологічна система мови (у мовах, що мають таку систему), наприклад, належить до найменш відкритих. До певної міри закритою є й фонетична система мови. А, скажімо, лексична система є максимально відкритою.

Існує ще протиставлення *статичних і динамічних систем*. Якщо стати на точку зору Соссюра, який вважає, що будь-яка зміна в системі — де все одно що перехід до іншої системи, тоді існування динамічних систем слід взагалі заперечити. Але цей погляд метафізичний і його прийняти не можна. Статична система подібна до механізму, вона не змінюється з плином часу, а динамічна – подібна до організмів, вона зазнає змін протягом часу внаслідок взаємодії з середовищем, в якому діє. Ця взаємодія полягає в тому, що система вибірково реагує на вплив тих систем, з якими вона зв'язана. Мова безперечно б динамічною системою, яка в процесі виконання своїх функцій може пристосовуватися до умов існування. З цією метою мова може, наприклад, виражати нові поняття старими або новими засобами або ж здійснювати перерозподіл функцій своїх внутрішніх систем, якщо в ній відбулося певне порушення рівноваги. Це дало змогу окремим лінгвістам бачити в мові риси саморегулювання. Ці риси проявляються завдяки тому, що мова ніколи не буває ідеальною системою. Вона завжди прагне до ідеалу, але цієї мети не досягає. Такий погляд дозволяє трактувати історичний розвиток мови як постійне її самовдосконалення. Проте, звичайно, жодна мова сама не регулюється і не вдосконалюється. Це роблять люди, які користуються мовою. Їхні дії можуть бути свідомими або й несвідомими, але тільки у них в устах мова

може існувати і успішно виконувати свої функції. Фактор людини ніколи не можна вилучати з мовознавства, яке є гуманітарною наукою.⁴⁸

«Мовна система не є однорідною, тобто вона має складну структуру, оскільки складається з часткових систем, які називаються рівнями, або ярусами. Ідея рівневої організації мови набула поширення в середині ХХ ст. в американській дескриптивній лінгвістиці. Вона була підготовлена традиційним виокремленням у мовознавстві фонетики, морфології, лексикології, синтаксису, які, правда, розглядалися як явища одного порядку, а не як ієрархічно організовані.

Рівні мови – деякі «ділянки» мови, підсистеми м о в н о ї системи, кожна з яких характеризують сукупність відносно однорідних одиниць і набір правил, які регулюють їх використання і групування в різні класи і підкласи.

Для розрізнення рівнів мови використовують такі принципи:

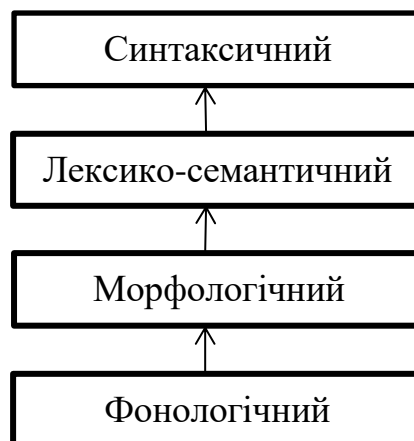
1) кожен рівень повинен мати свою одиницю; одиниці одного рівня повинні бути однорідними;

2) одиниці будь-якого рівня виділяються шляхом сегментації складніших утворень;

3) одиниці нижчого рівня входять до одиниць вищого рівня, тобто між ними існують ієрархічні відношення.

Відношення між рівнями мови в напрямку вгору — це відношення «засіб – функція», тобто функція одиниць нижчого рівня полягає в тому, щоб бути засобом побудови одиниць вищого рівня.

Розрізняють *основні й проміжні рівні*. До основних рівнів належать фонологічний, морфологічний, лексико-семантичний і синтаксичний. Кожен із рівнів має свою основну одиницю: фонологічний – фонему, морфологічний – морфему, лексико-семантичний – лексему, синтаксичний – конструкцію (синтаксему). За роллю в структурі мови виділяють нижчі та вищі рівні. Так, фонологічний рівень належить до нижчого, оскільки фонема – одностороння одиниця (не має плану змісту), яка використовується для побудови одиниць вищого рівня – морфем і лексем. Найвищий рівень синтаксичний, бо він обслуговує комунікативні потреби і підпорядковує собі одиниці всіх інших рівнів.

Малюнок 6.2 – Рівні мови 1

⁴⁸ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с

Мовні рівні не існують ізольовано. Вони взаємопов'язані: саме на стику рівнів виникають проміжні рівні. Їх одиниці мають подвійний характер: вони утворюються в одному рівні, а функціонують як одиниці іншого рівня. До проміжних рівнів належать морфологічний, словотвірний, фразеологічний.

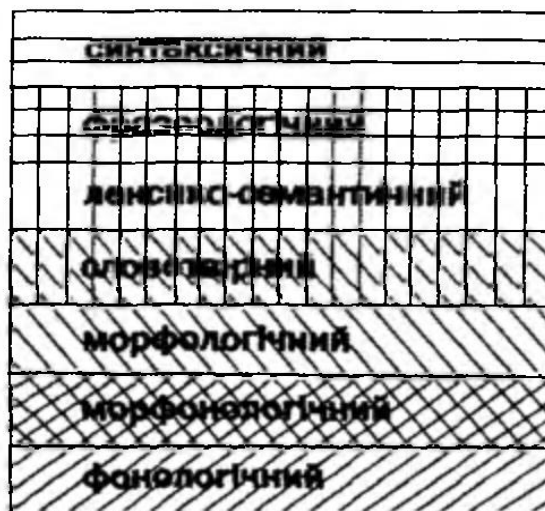
Морфологічний рівень виникає на стику фонем і морфем. Предметом морфології, є дослідження морфологічного використання фонологічних засобів мови. Морфологія вивчає чергування голосних та приголосних, наголос і сполучення фонем у складі морфеми і слова: рука – ручка, села – села, англ. foot – feet тощо.

Словотвірний рівень є проміжним між морфологічним і лексико-семантичним. Предметом словотвору є творення слів на основі морфем, твірних основ, словотвірних моделей.

Фразеологічний рівень як проміжний виникає на стику лексико-семантичного і синтаксичного. Предметом фразеології є вивчення утворення номінативних одиниць на основі поєднання двох чи декількох слів (бити байдики, брати участь, Чорне море тощо).

Дехто з мовознавців виділяє ще рівень диференційних ознак, словосполучень, надфразових єдностей, що є необґрунтованим. Як і будь-яка класифікація, наведена тут класифікація рівнів мови є огрубленням реальних мовних фактів. У мові існують більш складні відношення між її підсистемами. У цій схемі рівнів не все враховано, зокрема те, що морфеми поділяються на кореневі, словотвірні і словозмінні, які виконують зовсім різні функції; що над рівнем морфем існує не тільки рівень слів, а й рівень граматичних форм; що речення утворюється не із слів, а з певних словоформ.

Отже, враховуючи основні й проміжні рівні, структуру мови можна схематично зобразити так:

Малюнок 6.3 – Рівні мови 2

Для різних рівнів ступінь системності не є однаковим, тому говорять про **градуальність** поняття системності. Ступінь системності рівня залежить від

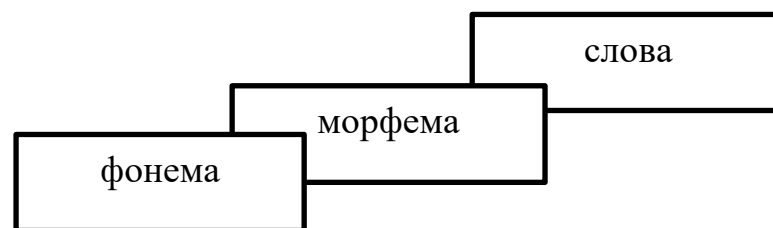
кількості одиниць, що входять до його складу. Чим менше одиниць у рівні, тим він системніший. Найменше одиниць має фонологічний рівень, найбільше – лексико-семантичний, звідки й висновок про найвищий ступінь системності фонологічного рівня і найнижчий – лексико-семантичного.

3. Теорія ізоморфізму і ієрархії рівнів мови.

Теорію ізоморфізму запропонував польський мовознавець Єжи Курилович. Згідно з цією теорією в мові існує структурний паралелізм між рівнями. Так, зокрема, структурну подібність можна побачити у складі й реченні (структурна тотожність голосного в складі і предиката в реченні). Теорія ізоморфізму має важливе практичне значення. Для прихильників цієї теорії обґрунтованим є запозичення методів та понять, які використовуються при вивченні одного рівня, для дослідження іншого, наприклад запозичення методів і понять фонології у дослідженні лексики або граматики.

Не всі вчені приймають теорію ізоморфізму. Так, наприклад, ідея ізоморфізму не пояснює всієї складності мовної структури, а зводить її до найпростіших структур з площинною будовою.

Іншу оригінальну теорію щодо структури мови – теорію ієрархії рівнів – сформулював у 1962 р. французький мовознавець Еміль Бенвеніст. Суть цієї теорії полягає в тому, що мовні одиниці планом вираження спираються на нижчий рівень, а планом змісту належать до вищого рівня. Схематично це можна зобразити так:

Малюнок 6.4 Ієрархія рівнів мови Еміля Бенвеніста

Морфема планом вираження спирається на фонему, тобто складається з фонем, але свого змісту набуває лише в складі слова. Наприклад: закінчення *-а* має значення «називний відмінок, однина, жіночий рід» тільки в складі слова (*рук а, рік-а, сестр-а*). Фонему також можна визначити лише як складову частину одиниці вищого рівня – морфеми. Формою мовної одиниці є її здатність розкладатися на складові елементи нижчого рівня, а значенням – здатність бути складовою частиною одиниці вищого рівня.⁴⁹

Отже, мовна система – це ієрархічно організована і певним чином впорядкована цілість взаємопов'язаних внутрішніх систем і підсистем. Не можна думати, що мовна система механічно утворюється із суми внутрішніх систем, вона – складна будова, властивості якої відрізняються від властивостей її

⁴⁹ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.

компонентів. Певна зміна всередині однієї внутрішньої системи може викликати нові зміни в цій системі або в інших внутрішніх системах. Структурні зв'язки, що існують між елементами мови, постійно відновлюють порушену внаслідок змін рівновагу. Структура мови – це спосіб організації мовної системи, відношення і зв'язки між елементами мови. Далі буде розглянуто внутрішні мовні системи (ендосистеми) та стосунки, які між ними встановлюються.⁵⁰

Питання для самоконтролю:

1. За яким принципом виділяються мовні рівні? У чому відмінність між основними і проміжними рівнями мови? Який зміст вкладають у поняття ізоморфізму й ієрархії рівнів мови?

2. Які типи систем розрізняє сучасна наука? До якого типу систем належить мова? Обґрунтуйте відповідь.

3. На чому ґрунтується системність мови? Які відношення існують між мовними одиницями?

4. У чому виявляється своєрідність системності мови? Як співвідносяться поняття мовної системи і норми?

5. Які рівні мови вважаються основними, а які проміжними?

⁵⁰ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

Лекція 7. Фонологічна система мови. Граматична система мови.

ПЛАН

1. Поняття фонем. Фонем в парадигматиці й синтагматиці
2. Поняття фонологічної системи
3. Фонологічні школи
4. Граматичні категорії
5. Морфологічний рівень
6. Синтаксичний рівень

Література: 1, 3, 4, 5, 7

Поняття і терміни: фонема, опозиція приголосних, сегментний і суперсегментний (просодичний) рівні мови, конститутивна функція, дистинктивна, сигніфікативна, перцептивна, делімітативна (розмежувальна) функція, кульмінативна функція, диференційні й інтегральні ознаки, сильні й слабкі позиції, варіації, фонотактика, одномірні й багатомірні опозиції, граматична система мови, граматичні категорії, класифікаційні категорії, лексико-граматичні розряди, морфологічний рівень, силабоморфема, або морфосилабема, синтаксичний рівень, речення і висловлення, логічна концепція, структурний синтаксис, прагматичний синтаксис, парадигматики речення

1. Поняття фонем. Фонем в парадигматиці й синтагматиці

Вивчення звуків мови, їх акустичних і артикуляційних особливостей по суті почалося з часу зародження науки про мову. Однак таке вивчення радше стосується фізики й фізіології. Справжнім лінгвістичним об'єктом звуки стали тоді, коли їх почали вивчати у співвіднесенні з планом змісту мови, з їхнім функціональним аспектом, тобто з виникненням фонології.

Найнижчим рівнем мовної структури, як уже зазначалося, є фонологічний. Основною одиницею фонологічного рівня є фонема. Праці Бодуена де Куртене і Щерби заклали основу для створення теорії фонем, автором якої є М. С. Трубецький.

Трубецькому належить уведення терміна фонологія і виокремлення фонології в окрему науку, яка вивчає структурні й функціональні закономірності звукової будови мови. **Фонологія** відрізняється від фонетики,

що вивчає звучне мовлення в його фізичному, акустико-артикуляційному аспекті. Фонологію ще називають функціональною фонетикою.

У фонології розрізняють два рівні — сегментний і суперсегментний (просодичний). **Сегментний рівень** складається з одиниць, які виділяються на основі сегментації. **Суперсегментний рівень** складається з одиниць, які виділяються відносно сегментних одиниць (просодія складу, слова, фрази). Основною одиницею сегментного рівня більшості мов світу є фонема, в деяких мовах Південно-Східної Азії — *силабема*.

Слова різняться між собою звучанням. Для того щоб розрізнити два слова, потрібно їх зіставити і протиставити. Протиставлення, або **опозиція**, — основне поняття фонології. Опозиції бувають **релевантні**, тобто такі, які служать для

розрізнення значеннєвих одиниць, і *нерелевантні* – які не служать для розрізнення значеннєвих одиниць мови.

Фонема (від грец. *phōnema* «звук, голос») — мінімальна одиниця звукової будови мови, яка служить для розпізнання і розрізнення значеннєвих одиниць — морфем, до складу яких вона входить як найменший сегментний компонент, а через них — і для розпізнання та розрізнення слів.

Фонема як найменша лінійно неподільна величина використовується для утворення, розпізнавання й розрізнення морфем і слів.

Функції фонем

Конститутивна функція пов'язана з творенням одиниць вищого рівня;

Дистинктивна — з розпізнаванням й ототожненням значеннєвих одиниць. Дистинктивна функція може бути розщеплена на *перцептивну* (розпізнавальну, де звукові одиниці пов'язані відношенням контрасту) і *сигніфікативну* (смыслорозрізнявальну, звукові одиниці пов'язані відношенням опозиції).

Делімітативна (розмежувальна) функція пов'язана з сигнальною вказівкою на межі слів і морфем (пограничні сигнали).

Кульмінативна функція полягає в забезпеченості цілісності та виділеності слова, що досягається завдяки наголосу і сингармонізму.

Щодо *парадигматичного* аспекту фонем, кожна фонема як постійна одиниця (інваріант) протиставляється всім іншим фонемам у фонологічній системі й характеризується певним набором диференційних та інтегральних ознак. Втрата фонемою якоїсь диференціальної ознаки називається *нейтралізацією опозиції* (одномірні й багатомірні; *привативні* (пропорційні [б] - [п] = [д] - [т] й *ізолювані* (неповторні [р] і [л] протиставлені за ознаками дрижачість (вібрантність) і плавність), *градуальні* (ступінчасті [е] й [і] різняться ступенем розкриття рота) й *еквіполентні* (кожен з членів має тільки йому притаманну ознаку (губність для [п] і передньоязиковість для [т])).

Диференційні ознаки фонем в різних мовах не збігаються:

1) за способом творення звуків: проривність ([б], [п]), фрикативність (щілинні [в], [х], [ш], [с]), зімкнено-прохідність (м), [л], [р], [н]), африкативність ([ц], [ч], [дж]);

2) за місцем творення звуків: передньоязиковість, задньоязиковість, середньоязиковість, губність (лабіальність), глотковість (фарингальність), горловість (ларингальність);

3) м'якість;

4) довгота;

5) назальність;

6) дзвінкість тощо.

Завдяки їм виявляється *дистинктивна функція* фонем, тому ми розрізняємо різні фонем артикуляційної бази конкретної мови. Завдяки інтегральним рисам проявляється *конститутивна функція фонем* – фонем однієї артикуляційної бази відрізняються від фонем артикуляційної бази іншої мови.

У мовленнєвому потоці (в *синтагматиці*) фонемі потрапляють у різні позиції, які можуть бути *сильними і слабкими*. **Сильними позиціями** називають такі відрізки звучання, в яких протиставлення і розрізнення слів досягає найбільшої міри. **Слабкими вважають** такі позиції, де протиставлення є неповним або зовсім зникає. Таким чином, у мовленні виступають уже не фонемі, а їх представники, позиційно зумовлені звуки, які називаються варіантами фонем, або алофонами. Варіанти фонем, або алофони, потрібно відрізняти від варіацій. **Варіації** – це індивідуальні, територіальні і позиційні видозміни фонем, які не впливають на смисл, не утруднюють розуміння (сприймання). Із синтагматичним аспектом фонем пов'язане поняття фонотактики, тобто закономірності сполучування фонем.

Розрізняють чотири типи фонетичних змін:

1) комбінаторні

асиміляція (уподібнення одного звука до іншого в мовленнєвому потоці в межах слова) – закінчення множини та 3 особи

сингармонізм (уподібнення всіх голосних у слові) – тюркська, монгольська, фіно-угорська мови

акомодация (пристосування артикуляції суміжних приголосного та голосного) - губний приголосний [w] огублює голосний [a], що й зумовлює перехід: what, was, quarrel, quality

субституція (підстановка в запозичених словах звуків рідної мови замість іншомовних)

дисиміляція (розподібнення артикуляції двох однакових або подібних звуків у межах слова, втрата ними спільних фонетичних ознак.) – легкий – лехкий, кто - хто

епентеза (вставляння звука для роз'єднання двох подібних) – паук – павук, Italia - Італія

дієреза (викидання звука для усунення нагромадження подібних звуків) – сердце - серце

гаплогія (випадіння внаслідок дисиміляції одного з двох сусідніх однакових або подібних складів) – трагікоко медія – трагікомедія

2) позиційні

редукція (послаблення артикуляції голосного в певній позиції)

протеза (приєднання до голосного на початку слова приголосного для полегшення вимови) – Анна – Ганна, аблуко – яблуко (див. нім. Apfel)

3) спонтанні\фонетично не зумовлені.

Із синтагматичним аспектом фонем пов'язане поняття **фонотактики**, тобто закономірності сполучування фонем.⁵¹

2. Поняття фонологічної системи

Фонемі завжди є елементами певної фонологічної системи, тобто стверджувати, що певна звукова одиниця є фонемою, можна лише стосовно

⁵¹. Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463

окремої мови. Для того щоб описати фонологічну систему, потрібно протиставити кожному фонему всім іншим. Так, якщо взяти українську мову, в якій є 38 фонем, то кожному з них можна схематично зобразити, як кульку з 37 дротяками, що відходять від неї в різні боки, які ілюструють протиставлення фонемі всім іншим. Зміст кожної фонемі визначається її положенням у системі. Не кожен звук у певній мові є фонемою. Усе залежить від того, чи перебуває звук в опозиції до інших, чи є в мові слова, які різняться семантично завдяки тому звукові.

Розгляд фонем у системі належить до їх парадигматичного аспекту. Фонологічна парадигматика є системою фонемних опозицій, серед яких виділяються два основні типи: диз'юнкція – протиставлення за декількома диференційними ознаками і кореляція – протиставлення за однією диференційною ознакою. Аналіз опозиції здійснюється за допомогою набору бінарних диференційних ознак, фізичним субстратом яких є артикуляційні й акустичні властивості звуків.

Опозиції бувають одномірні й багатомірні. В одномірних опозиціях фонем спільні ознаки в такій сукупності більше ніде в цій системі не повторюються. Так, зімкненість і задньоязиковість, що є спільними для фонем [г] і [к], в інших фонемах української мови не виявляються. У багатомірних опозиціях спільні ознаки двох фонем повторюються в якійсь третій. Наприклад, спільні для фонем [б] і [д] зімкненість, дзвінкість і твердість повторюються й у фонемі [г].

За характером (змістом) протиставлення опозиції бувають привативні, градуальні й еквіполентні.

Привативні – опозиції, в яких один член має якусь ознаку, а інший її не має.

Градуальні опозиції (їх ще називають ступінчастими) характеризуються різним ступенем (градацією) однієї й тієї самої ознаки.

Еквіполентні (рівнозначні) опозиції – опозиції, в яких обидва члени логічно рівноправні, тобто не характеризуються ні різним ступенем якоїсь однієї ознаки, ні наявністю або відсутністю ознаки.

Опозиції, члени яких різняться тільки однією ознакою, а за всіма іншими збігаються, називаються **корелятивними**.

Американські вчені Роман Якобсон, Гуннар Фант, Морріс Халле розробили універсальну систему диференційних ознак, побудовану на бінарному принципі, внаслідок чого всі фонемні опозиції зводяться до привативних.

Вони виділили 12 пар диференційних ознак, які утворюють двочленні протиставлення (9 ознак звучності і 3 ознаки тону): 1) вокальність – невокальність; 2) консонантність – неконсонантність; 3) компактність – дифузність; 4) напруженість – ненапруженість; 5) дзвінкість – глухість; 6) назальність (носовий характер) – неназальність (ротівий характер); 7) перериність – неперервність; 8) різкість (висока інтенсифікація шумів) – нерізкість (невисока інтенсифікація шумів); 9) глоталізованість –

неглоталізованість; 10) низька тональність – висока тональність; 11) бемольність – небемольність; 12) дієзність – недієзність.

Фонологічна система кожної мови є своєрідною.⁵²

3. Фонологічні школи

У сучасній світовій лінгвістиці немає єдиного погляду на природу фонемі. Більше того, існує проблема реальності фонемі.

санкт-петербурзька фонологічна школа, основоположник – Л. В. Щерба. У центрі уваги цієї школи — розрізнення звукових оболонок морфем і слів, а не їх тотожність. Принцип підходу цієї школи – прагнення пов'язати лінгвістичну природу фонемі з її роллю в мовленні. Саме тому вчені цієї школи вивчають матеріальні властивості звуків, експериментально досліджують їх. Уважають, що теорія петербурзької фонологічної школи має практичне застосування в лікуванні звукових порушень при різних захворюваннях, в автоматичному аналізі й синтезі мовлення, у створенні іспитових тестів, у техніці зв'язку, лінгводидактиці.

московська фонологічна школа (засновники Р. І. Аванесов, П. С. Кузнецов, О. О. Реформатський та інші) Фонему розглядають як сукупність диференційних ознак, через що фонологічні одиниці, які розрізняють словоформи, але забезпечують єдність слова, належать до однієї фонемі.

У 30-х роках ХХ ст. зародилася діахронічна фонологія. В Україні зародження фонології пов'язане з іменами Є. К. Тимченка («Курс історії українського язика. Вступ і фонетика», 1929), О. Н. Синявського («Спроба звукової характеристики літературної української мови», 1929) та О. Б. Курило («До поняття «фонема», 1930). Далі фонологічні ідеї стосовно української мови розвивали І. З. Петличний, П. П. Коструба, Ф. Т. Жилко, Л. І. Прокопова, В. С. Перебийніс, Н. І. Тоцька та ін.

4. Граматичні категорії

Граматична система мови – це частина організації мови, представлена в її граматичних одиницях, граматичних формах і граматичних категоріях. Граматична будова мови як система – це єдність абстрактних граматичних значень і їх формальних виражень, які становлять ту основу, без якої мова не функціонує.

Граматичні значення не існують ізольовано. Кожне з них входить до пов'язаних із ним і протиставлених йому значень. Іншими словами, граматичні значення є членами певних парадигм, які, як правило, формують граматичні категорії.

Граматична категорія – система протиставлених одна одній граматичних величин, тобто граматичних форм з однорідним значенням.

Так, граматичними категоріями можна вважати категорії числа, виду, відмінку тощо. Узагалі мови світу розрізняють за кількістю і складом граматичних категорій. Граматичні категорії не є незмінними. У процесі свого

⁵². Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463

історичного розвитку мова може втрачати чи набувати граматичні категорії або змінювати їхню структуру. Так, зокрема, великих змін зазнала ви́до-часова система слов'янських мов. Змінився в українській мові і кількісний склад категорії числа (було три числа: однина, двоїна, множина) та категорії часу.

Усі граматичні категорії поділяють на **морфологічні і синтаксичні**. До морфологічних категорій належать категорії роду, числа, відмінка, виду, часу, способу, особи.

Межі застосування поняття граматичної категорії до **синтаксису** ще не зовсім визначені. Очевидно, сюди можна віднести категорію комунікативної спрямованості (розповідні, питальні, спонукальні речення), категорію активності й пасивності, категорію стверджувальності – заперечувальності та категорії синтаксичного часу і синтаксичного способу, які формують парадигму речення.

Морфологічні категорії в свою чергу поділяються на класифікаційні і словозмінні. **Класифікаційні категорії** – це такі, в яких члени виступають як рубрики класифікації слів. Так, наприклад, категорія роду іменників і категорія виду дієслова є класифікаційними, бо іменники не відмінюються, а класифікуються за родами (кожен іменник належить до певного роду), а дієслова належать до однієї з трьох рубрик – до дієслів доконаного чи недоконаного виду або двовидових.

Словозмінні – це граматичні категорії, яких слово може набувати залежно від партнера, з яким воно поєднується в мовленнєвому ланцюжку. Наприклад, категорія роду прикметників. Прикметники не класифікуються, а відмінюються за родами

Класифікація граматичних категорій графічно має такий вигляд див малюнок 7.1

Малюнок 7.1. Класифікація граматичних категорій

Крім граматичних категорій, які обов'язково мають формальне вираження, в мові існують приховані категорії.

Приховані категорії – семантичні та синтаксичні ознаки слів, які не мають морфологічного виявлення, але важливі для побудови висловлення, оскільки впливають на їх (слів) сполучуваність.

Від граматичних категорій слід відрізнити лексико-граматичні розряди (їх ще називають лексико-граматичними категоріями). Лексико-граматичні розряди – це граматично релевантні групи слів у межах певної частини мови, яким властиві такі риси:

1) наявність спільної семантичної ознаки (збірність, речовинність, статальність, зворотність та ін.);

2) необов'язковість формального показника (збірні іменники мають формальне вираження – суфікси *ство*, *-ат* тощо, тоді як, скажімо, статальні дієслова такого формального показника не мають – *бути*, *сидіти*, *лежати*);

3) взаємодія з пов'язаними з ними граматичними категоріями. Так, зокрема, від зворотності дієслів залежить категорія стану, від перехідності/неперехідності – категорія активу/пасиву, від істоти/неістоти – категорії відмінка і роду, від особи/неособи – категорія роду, від назв власних і загальних – категорія числа;

4) необов'язковість протиставлення в межах лексико-граматичного розряду рядів форм, тобто відсутність регулярних парадигм (наприклад, речовинні іменники, збірні іменники тощо, які не мають ні внутрішніх, ні зовнішніх опозиційних рядів форм).

Отже, граматичні категорії важливі не тільки в змістовому, а й у структурному плані. Вони об'єднують слова не лише в межах певної частини мови, а й поза цими межами, тобто слова різних частин мови (категорії роду, числа, особи є спільними для іменників, займенників і дієслів, категорії роду, числа і відмінка – для іменників, прикметників тощо). Це забезпечує структурну організацію всієї системи частин мови.

5. Морфологічний рівень

Граматична система мови складається з двох рівнів – морфологічного і синтаксичного. Морфологічний рівень – це система механізмів мови, яка забезпечує побудову слів та їх розуміння. Морфологія як наука вивчає структуру значеннєвих одиниць мови, які за протяжністю не перевищують синтагматичного слова, тобто словформи. Спрямованість морфології на передачу значень саме некореневими морфемами відрізняє морфологію від лексикології, яка вивчає значення коренів і цілих слів.

Традиційне членування граматики на морфологію, тобто граматику слова, і синтаксис, або граматику речення, не є універсальним. Якщо в синтетичних морфологіях є дуже важливою, то в аналітичних мовах вона переходить на задній план, а в так званих «аморфних» мовах її вартість нульова.

Донині в науці немає єдиного погляду на основну одиницю морфологічного рівня. Одні вчені нею вважають морфему, інші – слово, ще інші – словформу.

Морфема – мінімальна двостороння одиниця мови, в якій за певною фонетичною формою закріплений певний зміст і яка не поділяється на простіші одиниці того самого роду.

«В другій половині ХХ ст. в мовознавство було введено ще поняття *морфа*. На думку окремих дослідників, морф – це «гранична значуща частина слова, тобто частина слова, далі неподільна без втрати нею свого значення»

Складність визначення морфеми викликана недостатньою вивченістю значення чи значень морфеми. Адже морфеми можуть асоціюватися в нашій свідомості із значеннями різного ступеня узагальнення. Наприклад, морфеми можуть виражати лексичні значення, граматичне значення множини тощо»⁵³.

Одним із найважливіших для морфології є поняття частин мови, які становлять її чітку підсистему. **Частини мови** – класи слів, які виділяють на основі спільності логіко-семантичних (поняттєвих), морфологічних і синтаксичних властивостей. Оскільки в частинах мови своєрідно переплелися лексичні (поняттєві), морфологічні і синтаксичні властивості, то наукове визначення частин мови виявилось важкою справою.

У системі частин мови найчіткіше оформлені іменники і дієслова. Можна стверджувати, що в частиномовній системі є ядро і периферія. Очевидно, ядро і периферія є і в кожній частині мови. Зокрема, до периферії належать слова з неповним набором словоформ. Загалом можна констатувати, що частини мови організовані за польовою моделлю.

Склад частин мови в різних мовах неоднаковий. Особливо ця різниця помітна, коли порівнювати частини мови в типологічно далеких мовах. Звичайне для слов'янських мов протиставлення дієслова і прикметника не існує в китайській, корейській і японській мовах. Те, що у слов'янських мовах розподіляється між названими двома класами, в цих мовах об'єднується в одній частині мови – предикативі. Звичайним для цих мов є виділення трьох повнозначних частин мови – імені, предикатива і прислівника. В індіанській мові йума наявні тільки дві частини мови – ім'я і дієслово.

Проблема виділення і класифікації частин мови є дискусійною. Найпоширенішими нині є дві класифікації – шкільна і В. В. Виноградова. За шкільною класифікацією виділяють десять частин мови, з них шість самостійних (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник), три службових (прийменник, сполучник та частка) і вигук. В. В. Виноградов до частин мови відносить не всі слова, а тільки ті, які можуть бути членами речення. Тому, крім семи частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів, прислівників і категорії стану), він виділяє ще частки мови (власне частки, зв'язки, прийменники та сполучники), модальні слова й вигуки. Його класифікація створена на матеріалі російської мови. Якоюсь мірою вона може бути перенесена на інші слов'янські мови. Створити одну універсальну для всіх мов класифікацію частин мови неможливо.

6. Синтаксичний рівень

Синтаксичний рівень – система механізмів мови, яка забезпечує творення мовленнєвих одиниць. У свідомості кожного мовця зберігається невелика кількість абстрактних моделей, за якими можна побудувати необмежену кількість

⁵³ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

конкретних мовленнєвих утворень – інтонаційно оформлених висловлень. Об'єктом синтаксису як науки є дослідження структури і функцій висловлення, інтерпретованих у комунікативному аспекті, тобто у відношенні до позначуваної ситуації, до мовця і слухача.

Синтаксис складається з двох розділів – синтаксису частин мови і синтаксису речення. Синтаксис частин мови вивчає сполучувальні можливості слова (їх синтаксичну валентність), способи їх реалізації (узгодження, координація, керування, прилягання, замикання, ізафет тощо) і виражені ними відношення (предикативні, атрибутивні, об'єктні, релятивні тощо). Цей розділ називають синтагматичним синтаксисом. Синтаксис речення описує внутрішню структуру, комунікативний тип речень, їхню семантику і синонімічні перетворення. Синтаксис речення протиставляється синтагматичному синтаксису як такому, що позбавлений комунікативної функції. Таким чином, синтагматичний синтаксис і синтаксис речення – це два абсолютно різних за призначенням і дією механізми мови. Саме неможливість ні звести ці два аспекти до одного, ні усунути з опису мови якийсь один із них призвела до виділення двох самостійних розділів – учення про сполучувальні властивості слова і вчення про речення. Представники різних граматичних напрямів надають цим розділам нерівноцінного значення. Прибічники загальної (логічної) граматики розглядають синтаксис як учення про речення, а прибічники формальної і структурної граматики надають перевагу словосполученню.

Отже, постає проблема визначення основної синтаксичної одиниці. У мовознавстві довго точилася суперечка, що вважати основною синтаксичною одиницею – словосполучення чи речення. Дехто значно збільшує кількість основних синтаксичних одиниць, відносячи до них словосполучення, просте речення, ускладнене й складне речення і навіть текст. Однак якщо синтаксис розглядають як окремий цілісний рівень мовної структури, то він подібно до всіх інших мовних рівнів, чи підсистем, повинен мати одну основну одиницю. У мовознавстві здавна намагалися знайти таку одиницю.

У мовознавстві здавна намагалися знайти таку одиницю. Для П. Ф. Фортунатова це – *словосполучення* (він уважав, що речення – всього лише різновид словосполучення); для Ф. де Соссюра – *синтагма*, що по суті те саме, бо під синтагмою він розумів два слова, пов'язаних підрядним зв'язком. Прийняти словосполучення за основну синтаксичну одиницю однак не можна, бо в мові досить шйроко представлені однослівні речення (Пожежа! Води! Геть! Світає та ін.). Як правильно зазначив Е. Бенвеніст, «число знаків, що входять до речення, не відіграє жодної ролі: одного знака досить, щоб виразити предикативність». Водночас саме словосполучення є недостатнім для утворення комунікативної одиниці (див. швидко бігти, уроки співів, читати книжку тощо). Г. О. Золотова як основну синтаксичну одиницю запропонувала *синтаксему*, під якою розуміється словоформа, яка бере участь в організації речення⁵⁴.

⁵⁴ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Інші вчені називають синтаксевою мінімальну, далі неподільну семантико-синтаксичну одиницю мови, що виступає водночас як носій елементарного смислу і як конструктивний компонент складніших побудов і характеризується певним набором синтаксичних потенцій. Розрізняють вільні, зумовлені та зв'язані синтаксеми.

Слід спинитися на важливому питанні про предмет синтаксису як особливого розділу мовознавчої науки. Різноманітні висловлювання щодо цієї проблеми можна звести до трьох основних поглядів: 1) предметом синтаксису є словосполучення, 2) предметом синтаксису є речення, 3) предметом синтаксису є речення і словосполучення.⁵⁵

Хоч сам термін синтаксема добре вписується в загальнолінгвістичну термінологічну парадигму (фонема для фонологічного рівня, морфема для морфологічного рівня, лексема для лексико-семантичного рівня, синтаксема для синтаксичного рівня), однак навряд чи можна словоформу, хай і наповнену синтаксичним змістом, прийняти за основну синтаксичну одиницю, оскільки синтаксис – це рівень структур. Очевидно, слід погодитися з тими мовознавцями, які вважають, що основною синтаксичною одиницею є конструкція, тим більше що її (конструкцію) можна застосувати як до синтагматичного синтаксису (словосполучень), так і до синтаксису речення. Усі конструкції є предметом синтаксису, але вихідною структурою є просте речення – єдина універсальна синтаксична одиниця, оскільки просте речення характерне для всіх мов, тоді як словосполучень у деяких мовах, а саме тих, для яких не характерна словозміна, – на думку багатьох лінгвістів, немає.⁵⁶

Питання для самоконтролю:

1. Як співвідносяться між собою фонемні в парадигматиці й синтагматиці?
2. У чому полягає своєрідність фонологічних систем різних мов?
 1. Що характеризує сегментний і суперсегментний (просодичний) рівні мови?
 2. Які функції фонем вам відомі?
 3. Чи однакові диференційні й інтегральні ознаки в різних мовах?
 4. Які диференційні ознаки фонем використовуються в лінгвістиці?
 5. Чи збігаються сильні й слабкі позиції в різних мовах?
 6. Як співвідносяться між собою фонемні в парадигматиці й синтагматиці?
 7. Індивідуальні, територіальні і позиційні видозміни фонем, які не впливають на смисл, не утруднюють розуміння (сприймання) називаються...?
 8. Які фонологічні школи існують і чим вони різняться між собою?
 9. Які граматичні категорії вам відомі?
 10. В чому полягає різниця речення і висловлення?

⁵⁵ Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

⁵⁶ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Лекція 8. Лексико-семантична система мови. Проміжні рівні мови.

ПЛАН

1. Поняття лексико-семантичної системи
2. Парадигматичні відношення
3. Синтагматичні відношення
4. Епідигматичні відношення.

Література: 2, 3, 4, 5, 6, 7

Поняття і терміни: *лексико-семантична система, поняття лексико-семантичне поле, парадигматичні відношення, темпоральні лексеми, гіпонімія, синтагматичні відношення слова, лексична синтагматика, парадигматичні та синтагматичні відношення, асоціативно-дериваційні зв'язки.*

1. Поняття лексико-семантичної системи

Лексико-семантична система – одна з найскладніших мовних систем, що зумовлено багатовимірністю її структури, неоднорідністю її одиниць, різноманітністю відображених у них відношень і відкритістю для постійного поповнення новими одиницями (словами та значеннями). Своєрідність її також в тому, що вона на відміну від інших мовних систем (фонологічної і граматичної) безпосередньо пов'язана з об'єктивною дійсністю, віддзеркаленням якої вона є. Усе це утруднює її вивчення.

Якщо системність фонологічного рівня і граматики в мовознавців після соссюрівського періоду не викликала сумнівів, то щодо системності лексики їхні погляди не збігалися. Так, скажімо, французький мовознавець А. Мартіне стверджував, що лексика несистемна, а англійський мовознавець К.-Х. Ульман допускав, що в лексиці системними є тільки деякі пласти.

У вітчизняному мовознавстві про системність лексики було заявлено ще в минулому столітті. Український мовознавець О. О. Потебня, який ґрунтовно опрацював загальну теорію слова як у плані форми, так і в аспекті змісту (теорія внутрішньої форми слова, вчення про ближче і дальше значення слова, його багатозначність та історичну змінність значень), закликав учених вивчати семантичні відношення між словами, закони і правила внутрішніх змін у групах семантично пов'язаних слів.

Істотний внесок у теорію системності лексики зробив мовознавець М. М. Покровський. На його думку, слова в своєму семантичному розвитку орієнтуються на своїх системно з ними пов'язаних партнерів (синоніми, антоніми тощо). Таких прикладів, де розвиток значень слів зумовлюється не логікою речей, а лише системними зв'язками навіть усупереч логіці, є чимало в будь-якій мові.

В українській мові слово південь спершу мало значення «полудень, 12-та година дня», а його антонім північ відповідно «12-та година ночі» (лише такі значення мають у російській літературній мові полдень і полночь). Коли ж слово південь набуло значення «південна частина світу» (для цього були реальні причини, бо опівдні сонце перебуває в південній частині неба), слово північ

стало позначати протилежну півднєві сторону світу, хоч для цього об'єктивних позамовних причин не було: опівночі на північній частині неба немає ні сонця, ні місяця. Уже за життя сучасного покоління виникло словосполучення злякїсна пухлина, яким позначають дуже шкідливу, загрозливу для життя ракову пухлину. Усі інші (не ракові) пухлини стали називати доброякісними, хоч у них жодних добрих якостей немає.

Наведені тут та інші подібні факти свідчать про те, що лексика – це не механічне нагромадження слів, а система. На системність лексики вказують такі факти:

1) вивідність одних одиниць із інших одиниць тієї самої мови, тобто можливість тлумачення будь-якого слова мови іншими словами тієї ж мови: мовознавство – наука про мову; учитися – засвоювати які-небудь знання, вивчати що-небудь;

2) можливість описати семантику слів за допомогою обмеженого числа елементів – семантично найбільш важливих слів, так званих елементарних слів (компонентний, семний аналіз): йти — переміщуватися, земля (ноги), в одному напрямку; ходити – переміщуватися, земля (ноги), в різних напрямках; бігти – переміщуватися, земля (ноги), в одному напрямку, швидко; летіти – переміщуватися, повітря (крила), в одному напрямку; плавати – переміщуватися (вода), в різних напрямках; марширувати — переміщуватися, земля (ноги);

3) системність і впорядкованість об'єктивного світу, що відображений у лексиці. Мав рацію французький письменник Анатоль Франс, коли говорив, що «словник – це всесвіт, розташований в алфавітному порядку».

На утвердження думки про системність лексики великий вплив мали дослідження німецьких лінгвістів Г. Остгофа, К. Мейера, Г. Шпербера, Й. Тріра, Г. Іпсена, В. Порціга. Так, зокрема, Г. Остгоф говорив про існування в мові системи значень. К. Мейер, аналізуючи пруську військову термінологію, дійшов висновку, що кожен термін отримує свою вартість із власної позиції в загальній номенклатурі. Г. Шпербер прийшов до думки про існування полів значень. Й. Трір висунув ідею про поняттєві поля, Г. Іпсен – про лексико-граматичні поля (етимологічно різні слова, входячи в одну смислову систему, набувають спільних граматичних ознак), а В. Порціг – про лексико-синтаксичні поля (йти – ноги, бачити – очі, чути – вуха, цілувати – губи тощо). Далі Е. Оксар і О. Духачек уводять поняття лексико-семантичне поле, В. В. Виноградов – лексико-семантична система, а О. І. Смирницький – лексико-семантичний варіант. Помітний внесок у розробку лексико-семантичної теорії зробили українські мовознавці В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.

Як будь-яка система, лексико-семантична система базується на відношеннях, найголовнішими серед яких є парадигматичні, синтагматичні та епідигматичні⁵⁷.

2. Парадигматичні відношення

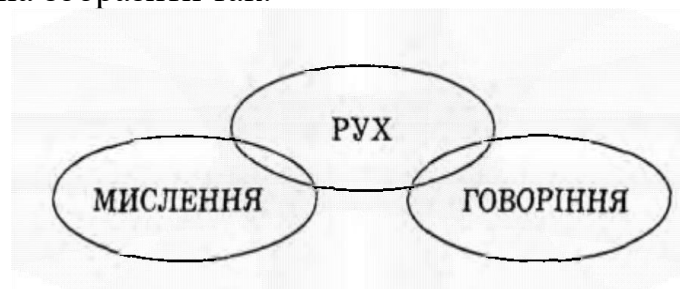
⁵⁷ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Значення слова, його цінність (значеннєвість) залежить тією чи іншою мірою від значень інших семантично пов'язаних із ним слів, від місця слова в лексико-семантичній парадигмі, тобто від його парадигматичних відношень.

Парадигматичні відношення в лексико-семантичній системі – відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їх значень.

Слова, як і фонемі, морфемі, конструкції, знаходяться між собою в різних опозиціях і об'єднуються в різноманітні парадигми. Найбільшим парадигматичним об'єднанням є лексико-семантичне поле. Лексико-семантичне поле – це сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Це слова, пов'язані з одним і тим самим фрагментом дійсності.

Так, скажімо, в лексико-семантичній системі будь-якої мови можна виділити поле руху (переміщення), поле часу (темпоральне), поле погоди (метеорологічне), поле розумової діяльності (мислення), поле почуттів тощо. Лексико-семантичні поля є відносно автономними, бо пов'язані між собою, що засвідчується багатозначними словами, які різними своїми значеннями входять до різних полів. Так, можна стверджувати про зв'язок лексико-семантичних полів руху, мислення і говоріння; часу і погоди тощо. Дієслова руху використовують для називання мисленнєвих процесів (схопити думку, дійти висновку, наблизитися до розв'язання проблеми та ін.) і процесу говоріння (повернувся язик, смикнуло за язик, рос. вертится на языке, болг. да се обърна «звернутися» тощо). Темпоральні лексеми майже в усіх мовах світу використовують для номінації погодних (метеорологічних) понять. Так, укр. і рос. погода є похідним від год, болг. време має значення «час» і «погода», укр. година означає «час», «60 хвилин» і «гарна сонячна погода», чеськ. počasí «погода» є похідним від cas «час», словацьк. chvíľa «дуже короткий час» і «гарна сонячна погода», рос. діал. время і укр. Гуцульське верем'є «час» і «погода». Час і погоду позначають також ісп. Петро, італ. tempo, алб. kohe, угор. id д. Графічно згадані тут поля можна зобразити так:

Малюнок 8.1 Графічне зображення полів

Отже, лексико-семантичні поля характеризуються зв'язком слів або їх окремих значень, системним характером цих зв'язків, що забезпечує безперервність смислового простору. Кожне поле – це своєрідна мозаїка слів, де кожне окреме слово має певне місце в лексико-семантичному просторі. Ця

мозаїка не збігається в різних мовах, бо кожна мова по-своєму членує об'єктивний світ. Національна специфіка лексико-семантичних полів виявляється в кількості наявних у полі слів і в характері опозиції між компонентами поля.

Хоч позначувані тут явища (стать дитини і послідовність народження) є універсальними, але в різних мовах вони неоднаково розподілені між словами. У малайській мові їх не розмежовують, у російській мові слова диференціюють стать дитини, а в угорській – і стать, і послідовність народження дитини. Пор. ще: рос. любить, укр. любити і кохати, болг. любя і обичам, нім. lieben і haben gern, англ. like, love. Не збігаються в українській і російській мовах назви кольорів (у німецькій мові немає назви для голубого кольору), назви спорідненості і свояцтва в українській, болгарській, німецькій і англійській мовах тощо. Отже, семантичний простір по-різному членується в мовах, кількість клітин у межах лексико-семантичного поля не збігається, а тому й не збігаються значення слів-відповідників. Лексико-семантичне поле має своє ядро і периферію. У ядрі містяться найважливіші слова, вони пов'язані між собою сильними семантичними відношеннями й утворюють синонімічні, антонімічні і родо-видові групи. На периферії містяться функціонально менш важливі слова, які, як правило, належать і до іншого лексико-семантичного поля.

У межах лексико-семантичного поля виділяють лексико-семантичні групи. Так, скажімо, в темпоральному лексико-семантичному полі виокремлюють: 1) назви неточних часових відрізків (час, пора, період, епоха, ера тощо); 2) назви точних часових відрізків (секунда, хвилина, година, доба, тиждень, місяць, рік, століття тощо); 3) назви пір року (весна, літо, осінь, зима); 4) назви частин доби (ранок, південь, вечір, ніч); 5) назви місяців (січень, лютий і т.д.); 6) назви днів тижня (понеділок, вівторок і т.д.).

У середині лексико-семантичних груп виділяють іще тісніше пов'язані семантичні об'єднання (їх називають лексико-семантичними категоріями) – синоніми, антоніми, конверсиви, гіпоніми.

Синоніми – слова однієї й тієї ж частини мови, значення яких повністю чи частково збігаються. Синонімія відображає в мові властивості об'єктивного світу, через що є лінгвістичною універсалією. У мовознавстві існує декілька підходів до вивчення синонімії. Одні дослідники акцентують на тотожності або подібності значень, інші – на їх повній чи частковій взаємозамінності в тексті, треті – на їх оцінно-стилістичній характеристиці.

За ступенем синонімічності (тотожності, близькості значень і здатності взаємозаміщуватися і нейтралізуватися в тексті) синоніми поділяються на **абсолютні, або повні** (мовознавство – лінгвістика, коцюба – кочерга), і **часткові** (вивіз – експорт, друг – товариш). Відповідно до виконуваних функцій синоніми поділяються на **ідеографічні, або семантичні** (гарний – чудовий – чарівний), **стилістичні** (говорити – глаголати – паякати) і **змішані, або семантико-стилістичні** (йти – плестися (розм.) «йти повільно, стомлено»). Ступінь синонімічності слів тим вищий, чим більше в них спільних позицій, у яких можуть нейтралізуватися їх семантичні відмінності.

Серед слів з протилежним значенням – **антонімів** – також можна виділити декілька груп, що різняться між собою характером протиставлення:

1) антоніми, які **виражають контрарну** протилежність, тобто такі, які перебувають в градуальній опозиції, через що між ними можна вставити слово, яке позначає щось середнє (молодий – старий, високий – низький', між ними можна вставити середнього віку, середньої висоти)',

2) антоніми, які виражають доповнювальні, **комплементарні відношення**. Тут заперечення одного члена дає значення іншого (живий – мертвий, істинний – хибний);

3) антоніми, які виражають **контрадикторну протилежність**; один із членів, що вживається з заперечним префіксом не-, не має точної семантичної визначеності (молодий – немолодий);

4) антоніми з **векторною протилежністю** (входити – виходити, приїжджати – виїжджати, одягатися – роздягатися, вмикати – вимикати). Як правило, в працях, присвячених антонімії, говорять про антонімічні пари, однак нерідко трапляються антонімічні тріади (минуле – сучасне – майбутнє).

Близьким до антонімії є явище **конверсії**. Лексичні конверсиви – це пари слів, які виражають зворотні відношення. Відображаючи одну й ту ж дію чи відношення, конверсиви вживаються в співвідносних конструкціях відповідно з прямою і зворотною рольовою структурою: те, що в першому слові розглядається з погляду А, у другому – з погляду В, тобто суб'єкт і об'єкт міняються в реченні ролями. Наприклад: Петро продає книжки Андрієві – Андрій купує книжки в Петра; Брат старший від сестри – Сестра молодша від брата. Див. ще такі конверсиви, як давати – брати, вручати – приймати, передувати – йти за ним, здавати (квартиру) – наймати, попередник – послідовник тощо. На відміну від синонімів і антонімів один із **конверсивів** уживається в тексті, а інший лише зберігається в пам'яті. Навмисне зіштовхування обох конверсивів у тексті використовується у випадку потреби підкреслити чи виділити якусь думку: Чесний програш достойніший від нечесного виграшу.

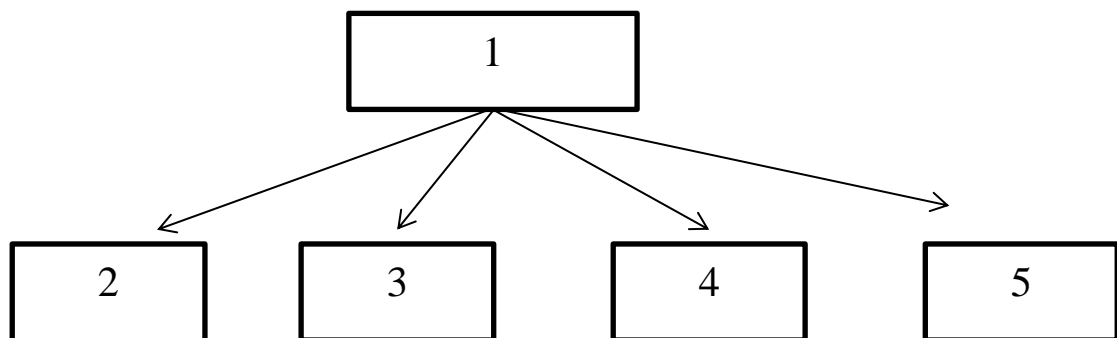
Якщо до антонімії близьким явищем є конверсія, то до синонімії – **гіпонімія** (її ще називають квазісинонімією), що охоплює родо-видові відношення в лексикосемантичній системі. Гіпонімія як родо-видове відношення – це сукупність семантично однорідних одиниць, які належать до одного класу. Так, наприклад, видові поняття яблуко, груша, апельсин, банан, ківі тощо (гіпоніми) об'єднуються одним родовим поняттям (гіперонімом) фрукти. Гіпонімія характеризується привативною опозицією: видові назви завжди є семантично багатші від родових. Саме тому на відміну від синонімії, яка допускає взаємозаміну, гіпонімія характеризується односторонньою заміною гіпоніма на гіперонім, але не навпаки: У лісі з'явилися підберезники —> У лісі з'явилися гриби; Артистці вручили троянди —» Артистці вручили квіти. Гіпонімія – це найбільш фундаментальні парадигматичні смислові відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-

семантичні групи і поля. Саме тому, що панівними в лексико-семантичній системі є родо-видові відношення, превалюючим типом опозицій тут є інклюзивні, тобто відношення слабкого (немаркованого) і сильного (ознакового, маркованого) члена. Це надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої впорядкованості (послідовне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого), що не характерно для граматичних абстракцій.

Розподіл слів за парадигматичними об'єднаннями – яскраве свідчення системної організації лексики. Підтвердженням цього є досвід укладання ідеографічних словників, серед яких одним з найдавніших (вийшов у 1852 р.) і найвідоміших є тезаурус Пітера-Марка Роже (Роджета) – «Roget's Thesaurus of English Words and Phrases», де вся лексика поділена на 6 класів, 24 підкласи, 1000 тем, а в межах кожної теми виділені лексико-семантичні групи і лексико-семантичні категорії. Очевидно, до парадигматичних слід віднести і відношення між значеннями полісемантичного слова, в іншій термінології, внутрішньослівні відношення, хоч у деяких лінгвістичних працях їх виділяють як окремі відношення на одному рівні з парадигматичними і синтагматичними.

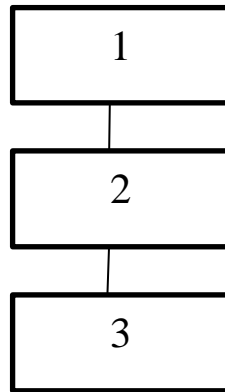
Значення полісемантичного слова утворюють певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і по-різному пов'язані між собою. Для того щоб визначити семантичну структуру слова, необхідно виявити всі значення (лексико-семантичні варіанти) слова; визначити диференційні ознаки, за якими ці значення протиставляються; простежити порядок внутрішнього зв'язку і підпорядкування лексико-семантичних варіантів та встановити, якими мовними засобами здійснюється внутрішньослівне розмежування семантики слова. За характером організації (залежності, мотивації) лексико-семантичних варіантів у багатозначному слові виділяють три основні типи (структури) полісемії: радіальну, ланцюжкову і радіально-ланцюжкову.

При *радіальній полісемії* всі похідні (непрямі) значення походять безпосередньо від одного основного (прямого). Так, слово *стіл* має п'ять значень: 1) «різновид меблів»; 2) «їжа, страви; харчі»; 3) «установа або відділ установи, що займається певними канцелярськими справами»; 4) «деталь верстата у вигляді горизонтальної дошки, що служить для закріплення заготовок під час їх обробки»; 5) «гора, височина з плоскою вершиною та стрімкими схилами». Друге, третє, четверте і п'яте значення є похідними від першого. Схематично семантичну структуру цього слова можна зобразити так:

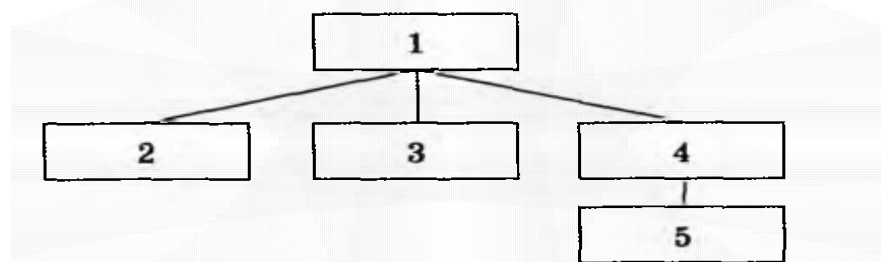
Малюнок 8.2 Семантична структура слова 1

При ланцюжковій полісемії кожне наступне значення є похідним від попереднього. Прикметник дозрілий, наприклад, має три значення: 1) «який дозрів; доспілий»; 2) «який досягнув повного розвитку»; 3) перен. «який повністю сформувався (про абстрактні поняття – гнів, розум, любов тощо)». Тут друге значення мотивоване першим, а третє – другим. Семантична структура цього слова має такий вигляд:

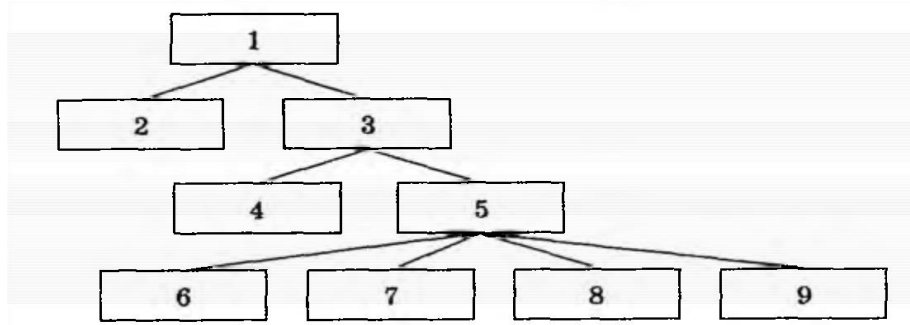
Малюнок 8.3 Семантична структура слова 2

Радіально-ланцюжкова полісемія поєднує в собі два названих вище типи, тобто паралельну підпорядкованість і послідовну залежність. Наприклад, у слові зерно виділяють п'ять значень: 1) «насіння рослин» (конопляне зерно, кава в зернах); 2) «дрібний плід хлібних злаків» (торгувати зерном, зібрати хліб до зерна); 3) перен. «зародок, початок чого-небудь» (зерно теорії, зерно поетичного дару); 4) «окрема дрібна часточка якої-небудь речовини; крупинка, краплинка» (зерно піску, зерно золота); 5) перен. «невеличка часточка, крихітка чого-небудь» (зерно правди, зерно надії). Семантична структура цієї лексеми матиме таку схему:

Малюнок 8.4 Семантична структура слова (радіально-ланцюжкова)

Змішані радіально-ланцюжкові структури мають надзвичайно широкую варіативність. Так, наприклад, семантична структура слова гострий має таку «химерну» схему:

Малюнок 8.5 Змішані радіально-ланцюжкові структури

При глибокому розгляді семантичної структури багатозначного слова виявляється, що відношення між прямим і похідним значеннями є різноманітнішими. Навіть у лексемах із двома значеннями виділяють два типи залежності – підпорядковану (одне значення є прямим, а друге похідним від нього) і паралельну, у якій два значення виникають не внаслідок перенесення назв, а внаслідок паралельного утворення від однієї твірної основи за допомогою однакового або багато значного афікса. Наприклад, слово братство має два значення: 1) «група, товариство людей, об'єднаних спільною діяльністю і метою» і 2) «братське почуття, ставлення; дружба». Тут ідеться не про мотивацію другого значення першим, а про паралельний словотвірний процес (брат + суфікс -ство зі значенням збірності і брат + суфікс -ство зі значенням ознаки, якості). Згодом дві лексичні одиниці злилися в одну, тобто стали сприйматися як одне багатозначне слово. Цей процес отримав термінологічне означення – агрегативання (термін Н. З. Котелової).

У межах радіальної полісемії можна виділити значення з однорідною і неоднорідною мотивацією. Так, у слові блиск всі його похідні значення, а саме: 1) «багатство, розкіш, пишнота»; 2) «яскравий вияв високих якостей, таланту, розуму»; 3) «складова частина назв деяких мінералів» однаково мотивовані твірним значенням «яскраве сяяння, світіння». У слові ж дорога також значення 1) «перебування в русі (їдучи або їдучи)»; 2) «місце для проходу, проїзду»; 3) «правильний напрямок руху» виводяться безпосередньо з прямого номінативного «смуга землі, по якій їздять і ходять», але мотивуються різними семами.

Інший важливий аспект, за яким описується структура багатозначного слова – це характеристика значень за їх місцем (важливістю) в семантичній структурі. Семантична структура полісемічного слова має польову будову з чітко вираженим центром і близькою та далекою периферією. Ядро поля містить головне (основне) значення. Воно завжди є прямим і найменшою мірою залежним від контексту. Навколо нього розташовуються частовживані переносні значення, а на периферії — рідковживані (застарілі, нові, що не стали ще загальновідомими, і фразеологічно пов'язані) значення. Так, наприклад, ядром семантичної структури слова золотий є його основне номінативне значення «із золота» (золотий зливоч, золотий перстень), навколо нього розташовуються такі лексико-семантичні варіанти, як «дуже цінний, вартий поваги» (золота людина,

золоті слова), «дорогий, любий» (Золота дитино!), «майстерний, умілий» (золоті руки), «прекрасний, щасливий» (золота пора, золоте дитинство), «кольору золота» (золоте колосся, золота осінь). На периферії перебувають значення «дохідний» (золота справа), «найвигідніший (спосіб поведінки)» (золота середина), «бездіяльний, гультяйський» (золота молодь), «п'ятдесятирічний» (про подружнє життя) (золоте весілля) та ін.

Отже, кожне значення займає в семантичній структурі полісемічного слова певне місце залежно від його цінності для того чи іншого синхронного зрізу мови.⁵⁸

3. Синтагматичні відношення

Семантика слова, його змістовий обсяг визначається можливостями слова поєднуватися з іншими словами, тобто його синтагматичними відношеннями.

Синтагматичні відношення слова — його лінійні, контекстні зв'язки, його сполучуваність.

Слово в парадигматиці, тобто в словнику, в системі мови, і слово в синтагматиці – неоднакові речі. У синтагматиці здійснюється комбінаторика значень, і смисл словосполучення чи речення не дорівнює сумі значень слів, на що свого часу вказував Л. В. Щерба. Пор. ще: «У кишені він знайшов лише копійчку» і «Будівництво двоповерхової дачі обійшлося йому в копійчку». Зрозуміло, що в другому реченні слово копійчка не має абсолютно нічого спільного з його словниковим значенням.

Як уже зазначалося, синтагматика слова — це його сполучуваність. Кожне слово поєднується не з будь-якими, а тільки з певними словами. Є слова з одиничною сполучуваністю, як, наприклад, укр. *згайнувати (час)*, *розтринькати (гроші)*, *скалити (зуби)*, *вудити (рибу)*, *проливний (дощ)*. Є також двовалентні, тривалентні, але є й слова з надзвичайно широкою (необмеженою) сполучуваністю, як, наприклад, гарний чи поганий (буквально все може бути гарним або поганим).

Лексична *синтагматика* (сполучуваність) специфічна у кожній мові. Українці і чехи, скажімо, з мови на іншу мову текст перекладають (перекладати текст, *prekládat*); болгари і серби переводять (переводить текст, превеждам, преводити); поляки тлумачать (*tłumaczyć*), німці пересаджують (*übersetzen*), англійці передають, транслюють (*to translate*).

Пор. ще: англ. *brown (eyes, boots, hair, horse)* й укр. коричневі черевики, але карі очі, каштанове волосся, карий, гнідий, каро-гнідий кінь; укр. високий (будинок, гора, хлопець, дівчина) й англ. *high building, high mountain*, але *tall boy, tall girl*; англ. *to wash (the face, the linen)*, укр. умивати обличчя, але прати білизну.

Сполучуваність слова можна інтерпретувати як його контекст. Уважають, що словосполучення – це мінімальний контекст слова. Взагалі розрізняють контекст лексичний, де значення слова визначається іншими словами (пізній вечір, літературний вечір), і синтаксичний, де значення слова визначається

⁵⁸ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

граматичною формою слова-поширювача (судити кого «розглядати в судовому засіданні», судити про кого «висловлювати судження», важити що «визначати вагу», важити (без додатка) «мати значення», дивитися на кого «сприймати очима, спостерігати», дивитися за ким «піклуватися», рос. вертеть сигарету «скручувати, робити цигарку», вертеть сигаретой «вертіти цигаркою», стоить чого «заслужує», стоить что «має ціну, коштує»).

Розрізняють також системний і несистемний контексти. **Системний** – це такий контекст, коли сполучуваність зумовлена індивідуальним значенням слова: писати вірші ямбом, бо серед віршованих розмірів є ямб.

Несистемним є такий контекст, коли сполучуваність слова не впливає з його семантики: писати сходинками. Подібні фрази називають невідміченими.

Крім словесного, існує ще **ситуативний** (побутовий) контекст (час, місце спілкування, учасники комунікативного акту тощо). Класичною ілюстрацією ситуативного контексту може служити сконструйований Л. А. Булаховським діалог: «Вона червона?» – «Ні, чорна». – «А чому вона жовта?» – «Тому що зелена». Його смисл стане зрозумілим, якщо вказати, що розмова відбувається біля куща смородини.

4. Епідигматичні відношення.

Парадигматичні та синтагматичні відношення пронизують усі рівні мови і є універсальними, тобто властивими всім мовам світу. Дехто вважає, що на відміну від усіх інших рівнів мови, яким притаманні тільки ці два аспекти, лексична система має ще третій вимір – епідигматику, без урахування якого неможливо ґрунтовно і вичерпно охарактеризувати семантику слова. Оскільки слово має форму і зміст, то й асоціативні його зв'язки є двосторонніми: з одного боку, існують асоціативні зв'язки з формально близькими словами, з іншого – з близькими значеннями.

Епідигматичні відношення – асоціативно-дериваційні зв'язки між словами за формою і за змістом.

Асоціативно-дериваційні зв'язки за формою можна проілюструвати таким прикладом: слово земля у значенні «грунт» асоціюється з такими словоформами, як *земелька, земляний, землистий, земельний, землекоп, землероб, землевласник, землеволодіння, землемір* тощо, тоді як земля у значенні «суша» асоціюється з такими формами, як *земний, наземний, підземний, земноводний, а земля у значенні «планета» – з формами земляни, навколоремний, приземлитися, приземлення* тощо.

Асоціативно-дериваційні зв'язки за змістом мають місце тоді, коли переносне значення слова семантично не мотивується прямим. Так, слово чорнити має значення «ганьбити, знеславлювати кого-, що-небудь», яке пов'язане з його основним значенням «робити що-небудь чорним» чисто асоціативно. Асоціативно-дериваційні відношення особливо помітні тоді, коли переносне значення «вступає в конфлікт» з прямим. Так, скажімо, слово ремісник має основне значення «особа, яка володіє певним ремеслом і виготовляє на продаж та на замовлення певні вироби» і переносне «той, хто працює шаблонно, без творчої ініціативи, натхнення». Основне і переносне

значення тут не мають спільних сем. Переносне значення в цьому разі має суто асоціативну природу (між цими двома значеннями існують стійкі асоціації), бо ремісник не обов'язково позбавлений ініціативи і не завжди працює шаблонно, без натхнення, що засвідчує хоча б така фраза, як *високе ремесло*.

Непоодинокі випадки, коли подібні асоціації можуть охопити цілі лексико-семантичні поля. Так, наприклад, уся лексика на означення температури виключно на асоціативній основі стала обслуговувати лексико-семантичне поле почуттів (*гаряче серце, холодні стосунки, полум'я кохання, жар серця, душа палає; гарячий поцілунок, холодний прийом* тощо). Завдяки стійким асоціаціям розвиваються регулярні типи змін лексичного значення слів у багатьох мовах, як то маємо у випадку метонімічних перенесень значень: вмістилище і те, що в ньому наявне (*випив одну чашку*), матеріал і виріб з нього (*ходить у шовку*), населений пункт і його населення (*все село вийшло на зустріч*), дія і її результат (зупинка трамвая), форма і зміст (цікава книжка), ціле і частина (*стадо зі ста голів*), автор і його твори (*читати Шевченка*) та ін.

Про те, що асоціативно-дериваційні зв'язки відіграють у мові суттєву роль, свідчать випадки хибної етимології та оказіонального переосмислення і «переінакшування» слів. Наприклад: укр. *кочка зору, прихватизація, домокради*; рос. *видно птицу по помёту, сослить, головокружение, губернянька, метеролухи, клеатон, вероящи, спинжак, гульвар, купиратив, копитал, опунеть, дерьмократия* тощо.

Асоціативні процеси смислового зближення можуть закріпитися в мові. Так, слово смиренный, яке колись писалось як смиренный, етимологічно пов'язане зі словом сѣмѣрити «зменшити, стримати, вгамувати, придушити», за народною етимологією зблизилося з мир, що і закріплено в його написанні. Асоціативне зближення слів може призвести до помітних зрушень у семантиці одного з них. Як засвідчує етимологія слова одержимий, воно спочатку мало значення «біснуватий; хворий, у якого вселився злий дух».

Під впливом дієслів держати, одержати воно стало вживатися в значенні «який перебуває в полоні якого-небудь почуття, ідеї, пристрасті; який до самозабуття чимось захоплений, закоханий у якусь справу».

Дослідження асоціативних зв'язків і відношень між словами важливі для характеристики розвитку лексики. Так, при творенні нових слів у сучасних слов'янських мовах із різних способів вибирається той, який забезпечує або найвищу мотивованість нового слова, або повну немотивованість, щоб не було асоціацій, які призводять до спотворення змісту. Саме цим вимогам відповідають складні найменування (*генна інженерія, рідкий кристал, маятникова міграція, трудовий семестр, масова культура*) і запозичення (*пейджер, комп'ютер, брокер, ваучер, інвестор, плеєр, шоумен, хіт, електорат, рейтинг, імпічмент, консенсус, спікер, саміт* та ін.).

Отже, лексико-семантична система специфічна порівняно з фонологічною і граматичною, що пояснюється її безпосереднім зв'язком з об'єктивною дійсністю. Вона відкрита (весь час поповнюється новими елементами) і найбільш динамічна. На противагу фонологічній системі, яку нерідко називають

диференційним рівнем мови, лексико-семантична система є синтезом основних смислових елементів та їх зв'язків і може бути названою синтезувальним, інтегральним рівнем.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає складність лексико-семантичної системи?
2. У яких співвідношеннях перебувають парадигматичний і синтагматичний аспекти лексико-семантичної системи?
3. Яким чином виявляються лексичного рівня в парадигматиці?
4. Які типи відношень в лексико-семантичній системі вам відомі?

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II. ІСТОРІЯ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ДУМКИ

Лекція 9. Розвиток лінгвістики від давніх часів до XVIII ст.

ПЛАН

1. Мовознавство в Давній Індії.
2. Давньокитайське мовознавство.
3. Мовознавство в Давній Греції та Римі.
4. Давнє арабське мовознавство.
5. Європейське мовознавство епохи середньовіччя і Відродження.
6. Українське мовознавство XI — XVIII ст.

Література: 1- 7

Поняття і терміни: *ініціаль, фіналь, китайська лінгвістична традиція, фонетичні таблиці, філософський і александрійський періоди, мовні категорії, школа стоїків, внутрішня флексія, консонантне письмо, арабська лінгвістична традиція, граматики пор-рояля, термінізм, концептуалізм, номіналізм, реалізм, модизм.*

1. Мовознавство в Давній Індії.

«Найдавнішою науковою традицією є давньоіндійська. Вона налічує 3000 років.

Виникнення давньоіндійського мовознавства зумовлене суто практичними потребами. Із покоління до покоління віками передавалися усним шляхом священні гімни (Веди). Згодом вони були зафіксовані писемно й увійшли до чотирьох збірників – Рігведа, Самаведа, Яджурведа й Атхарваведа. Давні індуси вважали, що ці священні гімни є божественними і тому їх необхідно оберігати від псування. Якщо ж не буде збережена смислова і формальна, тобто орфоепічна, точність, то це перешкоджатиме спілкуванню з Богом. Прагнучи зберегти точність Вед і забезпечити їх розуміння (не всі старі тексти Вед для індусів того часу були незрозумілими), а також намагаючись уберегти їх мову від впливу розмовних варіантів давньоіндійської мови (пракритів) і здійснюючи нормалізацію санскриту – літературної мови, яка функціонувала як жива мова до V ст. до н. е., а далі використовувалася тільки в релігійній сфері, давні індуси детально вивчали мовні явища і створили оригінальну й добре розвинуту лінгвістичну науку. Уже в самих Ведах розглядаються деякі мовознавчі питання, зокрема питання фонетики, орфографії, граматики і лексики.

Давньоіндійське мовознавство першої половини IV – другої половини III ст. до н. е. досягло такого високого рівня, що вплинуло на розвиток порівняльно-історичного мовознавства в XIX ст.

Найвідомішим давньоіндійським мовознавцем є **Паніні** (V–IV ст. до н. е.) – один із основоположників мовознавства, автор першої граматики санскриту. Вважають, що його граматика створена в усній формі й розрахована на усне передавання. Для легкого запам'ятовування вона подана у вигляді 3996 віршованих правил (сутр). Через декілька століть її було записано.

Паніні трактує мову як систему, що складається з фонетичного, морфологічного, словотвірного і синтаксичного рівнів. Саме розуміння мови як системи зумовило введення ним понять фонем та нульової морфем, до чого європейське мовознавство прийшло лише наприкінці ХІХ ст.

Вихідною (початковою) одиницею мови Паніні вважав корінь, з якого з допомогою афіксів за правилами внутрішніх сандхі (поєднання морфем) утворюються слова, а відтак за правилами зовнішніх сандхі (поєднання слів) — речення і тексти. Орієнтація на синтез зумовила розгляд мовних одиниць від нижчих до вищих. Цим, очевидно, зумовлена його зацікавленість коренями і закінченнями. З часом це було перенесено і в лексикографію (див. далі про кореневий принцип побудови словників). Отже, його граматики нагадує ідеальну формалізовану схему і є породжувальною за своїм характером (у норму входило те, що могло породжуватися на основі правил Паніні). Породжувальний характер правил також пов'язаний з уявленням про мову як систему (в Європі про це заговорили не раніше ХІХ ст.).

Паніні вважають і родоначальником індійської діалектології (у своїй граматиці він звертає увагу на діалектні особливості Східної Індії), а також першим мовознавцем, який застосував зіставний метод (у багатьох випадках зіставляє санскрит із ведичною мовою). Граматика Паніні впродовж двох тисячоліть була зразком опису класичного санскриту. Інші давньоіндійські граматисти **Яска** (V ст. до н. е.), **Вараручі** (III або II ст. до н. е.), **Катьяяна** (III ст. до н. е.), **Патанджалі** (II ст. до н. е.), **Бхартріхарі** (V–VI ст. н. е.) розвивають учення Паніні. Зокрема, вони виділяють чотири частини мови – ім'я, дієслово, прийменник і частку. Слово ділять на основу і закінчення. В іменниках визначають сім відмінків: називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і *ablativus*, але називають їх за порядком розташування: перший, другий, третій і т. д. Детально описують звуки, класифікуючи їх за фізіологічним принципом. Слова ділять на склади. Складотворчим вважають голосний звук.

Давньоіндійські вчені започаткували ідею історичного розвитку мов і їх порівняльно-історичного вивчення. Так, Вараручі вивчав пракрити й дійшов висновку, що вони постали з однієї мови – санскриту. Отже, він застосував порівняльно-історичний метод задовго до того, як його стали використовувати в Європі. Мовознавці Давньої Індії також укладали словники. Ще в V ст. до н. е. Яска склав коментарі до Вед – пояснення незрозумілих слів. Однак найвідомішим словником є словник Амари – «Амаракоша» (V ст. н. е.). Цей словник укладений за кореневим принципом, тобто в ньому наведено тільки корінь слова: *vid-* «знати», *tud-* «штовхати», *pac-* «варити», *bhar-* «нести».

Давньоіндійські вчені не тільки описували мову, а й досліджували її філософські проблеми. Бхартріхарі вивчав співвідношення речення і судження (обчислював трансформації одного судження, за яких будь-яке судження еквівалентне іншому з погляду логічного змісту), роль слова у мові (виділив слово як абстрактний інваріант, особливу духовну сутність, тобто як одиницю мови, і слово як конкретну одиницю мовлення).

Датський мовознавець Вільгельм-Людвіг Томсен зазначав, що «висота, якої досягло мовознавство індусів, цілком виняткова, і до цієї висоти наука про мову в Європі не могла піднятися аж до ХІХ ст., та й то навчившись багато чого в індійців»⁵⁹.

2. Давньокитайське мовознавство

Перші мовознавчі праці в Китаї належать до І тисячоліття до н. е. Так, у V ст. до н. е. з'явилися тлумачення незрозумілих слів у давніх текстах, а також праці про зв'язок між словом і властивостями позначуваного ним предмета чи явища. У III ст. до н. е. китайці дійшли висновку, що назва нерозривно пов'язана з позначуваним, і так виникла теорія «виправлення імен», тобто вибору імені, яке б відповідало позначуваному. Наприклад, якщо правління імператора було невдалим, девіз правління оголошували «неправильним» і змінювали. Вважалося, що людина, яка займає певне соціальне становище, повинна поводитись відповідно до назви цього становища.

У II ст. до н. е. було укладено перший ієрогліфічний словник. Далі словникова робота стала провідною в китайському мовознавстві.

У Давньому та Середньовічному Китаї існувало три відгалуження філології – *схоліастика* (сюньгу), яка тлумачила давні або невідомі слова, *структурно-етимологічне дослідження ієрогліфів і фонетика*, що досліджувала різноманітні звуковізміни та відмінності. *Граматика* як розділ мовознавчої науки почала поступово виділятися зі схоліастики лише у ХVІІІ-ХІХ ст.

Основним об'єктом вивчення китайського мовознавства був *ієрогліф*. Китайська ієрогліфіка розвинулася з елементарного піктографічного письма, прості знаки якого поступово об'єднувалися в складніші, причому за принципом: для кожного слова – окремий знак. Дотримання цього принципу зумовило появу надзвичайно великої кількості знаків. Постійна потреба трактування та коментування ієрогліфів пояснює те, що першими мовознавчими роботами були саме тлумачні словники.⁶⁰

Першим класиком китайського мовознавства вважають **Сю Шеня** (І ст. н. е.). Він здійснив класифікацію ієрогліфів і виділив їх складові частини (цим користуються до наших днів).

Специфіка китайського мовознавства в тому, що до II—III ст. н. е. китайські вчені досліджували тільки значення й написання ієрогліфів, а не вимову слів. Опрацьований Сю Шенем аналіз ієрогліфів з'явився раніше, ніж перші праці з фонетики. Це пояснюється складністю структури китайських ієрогліфів, які вимагають уміння членувати їх на частини і складати їх із частин. Створення таких словників зумовлене також великою кількістю ієрогліфів, запам'ятовування яких перевищує потенції людської пам'яті.

⁵⁹ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

⁶⁰

На китайську лінгвістичну традицію вплинув складовий характер китайської мови. Основною одиницею китайської фонетики вважають *цзи* — склад у цілому, який водночас відповідає писемному знакові та лексичній одиниці й розглядається як основна одиниця і лексики, і граматики. Спочатку *цзи* інтерпретували як неподільну одиницю, пізніше з розвитком фонетики як розділу мовознавства *цзи* почали членувати: відділили тон як особливу характеристику складу, а те, що залишилося після відрахування тону, ділили на дві частини, які в нашому мовознавстві прийнято називати ініціаллю і фіналлю. *Ініціаль* — приголосний, з якого починається склад, а *фіналь* — усе інше (голосний + приголосні). Фіналь утворює риму. З XI ст. китайські мовознавці складають таблиці, в яких склади впорядковуються за ініціалами і фіналами. Звуків (фонем) у китайському мовознавстві не виділяли аж до ознайомлення з європейською традицією та її прийняття. Такий підхід пов'язаний із жорсткою структурою китайського складу.

З III ст. н. е. з'являються перші словники омофонів і рифм. На початку XVIII ст. укладено великий словник, який містить 47 035 ієрогліфів і 1995 їх варіантів.

Граматиці в китайській лінгвістиці приділяли незначну увагу. Це зумовлено тим, що не було необхідності виділяти граматику в окрему дисципліну, бо в китайській мові немає словозміни й граматичної афіксації (правда, є службові слова, але їх описували в лексикографії). Класифікації за частинами мови також не було, за винятком виділення «повних» і «пустих» слів, що так само пов'язано з особливостями будови китайської мови (немає словозміни, а синтаксично більшість слів може виступати в найрізноманітніших позиціях). Хоча синтаксис є дуже важливим для китайської мови, він не став об'єктом вивчення. Граматична наука в Китаї почала формуватися лише наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Перша граматика китайської мови з'явилася 1898 р. і то під впливом європейської традиції.

Досліджували китайські мовознавці й питання Діалектології та етимології. Так, ще на початку нашої ери *Ян Сюн* написав працю про народні слова, що ввійшли до літературної мови, вказавши на місце, звідки кожне з цих слів походить. У II ст. Лю Си уклав словник «Шимін» («Тлумачення імен»), у якому дано етимологію китайських імен.

Китайське мовознавство аж до кінця XIX ст. розвивалося самостійно без будь-яких впливів інших лінгвістичних традицій. У XIX ст. китайці ознайомилися з європейським мовознавством, і китайська традиція, на відміну від індійської, швидко піддалася впливу європейської. Нині в чистому вигляді вона вже не існує, хоча деякі її ідеї та методи, особливо ті, що стосуються ієрогліфіки, збереглися.

Китайська лінгвістична традиція справила істотний вплив на японське мовознавство.

3. Мовознавство в Давній Греції та Римі

У Давній Греції мовознавство розвивалось дещо в іншому напрямі, ніж у Давній Індії і Китаї.

«Одним із найперших танайважливіших лінгвістичних досягнень стародавніх греків було створення алфавіту. Приблизно у VIII ст. до н. е. вони вдосконалили запозичене від фінікійців консонантне письмо, додавши графеми на позначення голосних, і отримали таким чином алфавіт, значення якого і в розвитку грецької культури, і в розвитку знань про мову неоціненне.

Консонантне письмо – графічна система, яка відображає тільки або переважно приголосні звуки, голосні ж відтворюються діакритиками.

Першим кроком до осмислення мовних явищ були спроби тлумачення імен – етимологія, які зустрічаються вже в найдавніших літературних пам'ятках грецької мови – творах *Гомера* (VIII ст. до н. е.) та *Гесіода* (VIII-VII ст. до н. е.). В основі етимологізувань стародавніх греків лежало не прагнення встановити походження слів, а бажання пізнати світ за допомогою слів. Маючи міфологічний світогляд, греки вірили в існування внутрішнього, природного зв'язку між словом та позначуваним ним об'єктом, відповідно до чого слово вважалося носієм властивостей цього об'єкта, його магічним замісником. Осмислення та тлумачення імен відбувалося протягом усієї античності, протенайперші кроки в цьому напрямку стали імпульсом до появи спеціальних досліджень мовних явищ. В V ст. до н. е. з'являється протилежна названій вищезначена зору, яка наполягала на існуванні конвенціонального зв'язку між речами та їх назвами, в результаті чого зав'язалися філософські дискусії між прихильниками теорій природного, внутрішнього зв'язку та умовного (конвенціонального) зв'язку, що стали основним джерелом формування античної концепції мови.

Теорії найменування – теорії античної філософії мови, в основі яких лежить уявлення про характер зв'язку між словом та позначуваним ним об'єктом. Найпоширенішими були дві точки зору: *теорія фюсей* про природний зв'язок між назвами та речами та *теорія тезей* про умовний зв'язок за домовленістю.⁶¹

Початок античному мовознавству поклали філософи, тому розрізняють два періоди: філософський (V–III ст. до н. е.) і александрійський (III ст. до н. е. – IV ст. н. е.).

Філософський період. У цей період предметом наукових дискусій було питання про природу слова і відношення слова до речі. Філософів цікавило, отримує кожна річ назву відповідно до своєї природи (*physei*) чи зв'язок між назвою і реччю є довільним, встановлюється людьми за умовною згодою, свідомо (*thesei*). Так, **Геракліт** (VI–V ст. до н. е.) стверджував, що кожне ім'я нерозривно пов'язане з реччю, назвою якої воно служить. В імені розкривається природа речі. Протилежну думку висловив філософ **Демокріт** (V–IV ст. до н. е.): імена речам дають люди на свій розсуд. Як доказ своєї правоти він наводив приклади невідповідності між словом і реччю: 1) одне слово може називати декілька різних речей (багатозначність); 2) одна річ може називатися різними

61

словами (синонімія); 3) різні слова можуть збігатися за формою і звучати однаково (омонімія); 4) значення слів можуть змінюватися; 5) існують поняття без однослівної назви.

Суперечки давньогрецьких учених відображені у творі філософа **Платона** (прибл. 427–347 рр. до н. е.) «Кратіл, або про правильність імен» у формі діалогу між Кратілом, який обстоює тезу про природний характер назв, і Гермогеном, який наполягає на тому, що назви встановлюються законом. Сам Платон не підтримує жодної з цих точок зору, а лише резюмує: важливим є не протиставлення, а визнання, що в мові панує глибока внутрішня цілеспрямованість, а не невмотивована, свавільна примха. Платонові ж належить і перша спроба виділення частин мови: він розрізняє ім'я і дієслово.

Повнішу й точнішу картину частин мови окреслює **Арістотель** (384–322 рр. до н. е.) у своїх творах «Поетика» і «Риторика». Він виділяє імена, дієслова і допоміжні слова (сполучники та зв'язку). Щоправда, Арістотель не розмежовує частини мови і члени речення, тому імена ототожнює з суб'єктами, а дієслова з предикатами. Це є свідченням того, що Арістотеля, як і Платона, не цікавили частини мови як мовні категорії. Він їх виділяв у зв'язку з філософськими пошуками у сфері проблем мислення, тому ототожнював ці категорії з категоріями логіки чи, правильніше, підпорядковував логічним категоріям. Його якоюсь мірою можна вважати основоположником логічного напрямку в мовознавстві.

Арістотелю мовознавство завдячує також введенням поняття початкової форми (для імен — форма називного відмінка, для дієслів — форма 1-ої особи) і граматичного роду (розрізняє чоловічий, жіночий і середній рід). Важливим є й те, що він перший наблизився до розуміння знакової природи мови.

Подальша робота з уточнення мовних категорій пов'язана з філософською школою стоїків (від назви портика Stoa в Афінах, де збиралися представники цієї школи) — однією з головних течій елліністичної й римської філософії кінця IV ст. н. е., яка розробляла основи морального життя і вбачала їх у подоланні пристрастей, в «силі духа», що виявляється в підкоренні розумові та долі. Стоїки уточнили й розширили класифікацію частин мови (встановили п'ять частин мови: дієслово, сполучник, член, власні імена й загальні назви), уперше ввели поняття відмінка в систему відмінків і виділили прямий і непрямий відмінки. Вступивши в суперечку про «природний» чи умовний характер назв і вважаючи, що слова спочатку були «правильними, істинними», вони стимулювали розвиток етимології. Однак, не маючи наукових принципів етимологізування, вони довільно тлумачили «правильні» значення слів, чим завдали шкоди етимології.

Стоїки торкнулися питання аналогії та аномалії в мові, тобто наявності чи відсутності закономірностей у самій мові. Щодо розуміння цього питання виокремились аналогісти, які інтерпретували мову як систему чітких правил, що не мають винятків, і аномалісти, які доводили, що мова допускає відхилення від закономірностей. Ця дискусія мала важливе значення для створення нормативної граматики, де поряд із граматичними правилами («аналогіями») стали наводити винятки з правила («аномалії»). Суперечка між аналогістами й аномалістами

була настільки популярною, що привернула увагу до проблеми і далеких від філософії та мовознавства людей. Є свідчення, що навіть Юлій Цезар написав працю про аналогію.

Александрійський період. Бурхливого розвитку класична традиція у мовознавстві зазнала в Александрійській державі Птолемеїв (III ст. до н. е. – V ст. н. е.) – Єгипті. Саме тут граматики відокремилися від філософії, стала самостійною наукою. Це було зумовлено виданням класичних літературних творів (Гомера, Есхіла, Софокла та ін.), необхідністю філологічної інтерпретації цих творів, нормуванням спільної єдиної літературної мови всієї Греції – так званого койне.

Найвідомішими мовознавцями александрійської школи є Арістарх Самофракійський (217–145 рр. до н. е.), Діонісій Фракійський (170–90 рр. до н. е.) і Аполлоній Діскол (II ст. н. е.). **Арістарх Самофракійський** видав і прокоментував твори Гомера, Гесіода, Архілоха, Піндара, Есхіла й Арістофана. Коментарі зводились до розбору текстів і виправлення помилок. Найбільшою заслугою Арістарха Самофракійського є створення повної класифікації частин мови. Він виділив вісім частин мови: ім'я, дієслово, дієприкметник, займенник, прислівник, сполучник, прийменник, член (артикль), і класифікація набула завершеного вигляду.

Учень Арістарха Самофракійського **Діонісій Фракійський** створив підручник граматики. У цьому підручнику він уперше трактує частини мови в суто морфологічному (не синтаксичному) аспекті й уводить поняття акциденцій, тобто граматичних категорій. Так, у дієслові він виділяє категорії часу (теперішній, минулий і майбутній), стану (активний, пасивний і середній) та особи (перша, друга і третя).

Аполлоній Діскол – основоположник грецького синтаксису, який він визначає як учення про словосполучення. У словосполученні, на його думку, головну роль відіграють дієслово та ім'я. Синтаксичну теорію Аполлонія Діскола, викладену в його основній праці «Синтаксис», взято за основу багатьох пізніших шкільних граматик.

Крім граматики александрійські мовознавці глибоко опрацювали фонетику. Вони чітко розрізняли звуки й букви. Звуки класифікували на голосні та приголосні. У букві розрізняли два елементи – зображення і назву.

«Мовознавство *Давнього Риму* не залишило оригінальних праць. У середині I ст. до н. е. відомий римський поет і філософ **Тім Лукрецій Кар** (99-55 до н.е.) створив поему «Про природу речей», в п'ятому розділі якої виклав власну теорію походження мови та письма. Кар обстоював соціальний характер мовної природи, наголошуючи, що мова виникає лише в людському колективі, а її розвиток залежить від розвитку носіїв: спочатку людина магалася порозумітися за допомогою вигуків та рухів тіла, але згодом поступово почали використовувати досконаліший засіб спілкування – мову. Відмінності у звучанні

слів різних мов філософ пояснював відмінностями у відчуттях та сприйнятті людьми позначуваних цими словами речей»⁶².

Римські мовознавці переповідали погляди давньогрецьких учених. Заслужують уваги праця «Про латинську мову» **Марка-Терекція Варрона** (116 – 27 рр. до н. е.), де описано граматичну систему латинської мови за давньогрецькими зразками, та підручник латинської мови **Квінта-Реммія Палемона** (I ст. до н. е.), де вперше подано впорядковану латинську граматичну термінологію, яка стала основою термінології сучасного мовознавства. Пізніше з'являються два варіанти (поширений і скорочений) граматики латинської мови **Елія Доната** (прибл. 350 р. н. е.) і найповніша граMATика латинської мови **Прісціана** (прибл. 526 – 527 рр. н. е.). Обидва підручники майстерно написані й служили 1000 років (аж до середньовіччя) в Європі як зразкові граматики латинської мови. За їх взірцем створювали граматики живих європейських мов.

Внесок римських мовознавців у граматичну теорію полягає в тому, що вони вивели з частин мови член (артикль), якого немає в латинській мові, ввели вигук, відкрили новий відмінок – аблятив і числівники поділили на кількісні та порядкові. Вивчаючи ораторське мистецтво, вони глибоко досліджували і стилістику на всіх мовних рівнях (фонетичному, морфологічному, лексико-семантичному, синтаксичному, а також на рівні тексту). Прикладом є підручник із красномовства «*Institutio oratoria*» («Ораторські настанови») **Марка-Фабія Квінтіліана** (прибл. 35 – 96 рр. н. е.).

4. Давнє арабське мовознавство

Арабське мовознавство досягло великих успіхів в епоху халіфату (VII–XII ст.). Халіфат був багатонаціональною державою, в якій проживали перси, сирійці, греки, євреї та інші народи. Його територія охоплювала Аравію, Передню Азію, Північну Африку та Піренейський півострів. Державна політика була спрямована на арабізацію всіх народів, що населяли країну. Цьому сприяла підтримувана державою релігія – магометанство (іслам).

Стимулом розвитку арабського мовознавства було тлумачення Корану (релігійного вчення, писаного чи укладеного Магометом у першій половині VII ст.) і боротьба проти засмічення літературної мови.

Арабські вчені були ознайомлені з багатьма досягненнями індійських і грецьких філологів. Спираючись на ті досягнення, вони досліджували арабську мову і створили детальний опис її фонетики, морфології та лексики.

В арабському мовознавстві розрізняють *п'ять шкіл*: *басрійську* з центром у м. Басра (Месопотамія), *куфійську* з центром у м. Куф (Месопотамія), *багдадську* з центром у м. Багдад, *андалузську* (в Іспанії) і *єгипетсько-сирійську*. Найвідомішими є басрійська і куфійська школи.

62

Серед мовознавчих праць виділяється трактат «Аль-Кітаб» (у перекладі – «книга») басрійського граматиста **Сібавейхі** (прибл. 753 – 796 рр.). Це повна граматики класичної арабської мови, в якій детально описано словозміну імені та дієслова, словотвір, фонетичні процеси, що відбуваються при творенні різних граматичних форм, а також проаналізовано артикуляцію звуків та їх позиційні варіанти.

Арабські мовознавці розрізняли звук і букву, виявляли факти невідповідності між звучанням і написанням. Услід за Арістотелем вони виділяли три частини мови: ім'я, дієслово, службові слова. Виявили специфічне для семіто-хамітських мов явище – внутрішню флексію. На початку X ст. в арабському мовознавстві остаточно сформувався мовознавчий поняттєвий апарат.

Термінологія і граматичне вчення були приведені в систему. Вивчали арабські мовознавці й загальнотеоретичні питання, зокрема проблему походження мови.

Однак найбільших успіхів досягли араби в лексикографії. Вони уклали чимало багатотомних словників, серед яких вирізняється двадцятитомний словник Сагані (1181–1252) і стотомний (за іншими джерелами, шістдесятитомний) словник аль Фірузабаді (1329 – 1414) «Камус», що в перекладі означає «океан». Він був настільки популярним, що словом камус стали називати словник узагалі. Аналіз арабських словників засвідчує надзвичайне захоплення їхніх творців словом, лексичним багатством арабської мови. Так, до слів на позначення лева і меча наведено п'ятсот синонімів, верблюда – тисяча. Один учений, виявивши чотириста синонімів до слова, що означає «біда», вигукнув: «Імена бід самі по собі біда!»

Арабська лінгвістична традиція вплинула на середньовічного тюрколога **Махмуда аль Кашгарі** (XI ст.), відомого в мовознавстві своєю оригінальною працею «Диван тюркських мов» (написана в 1073–1074 рр., опублікована у Стамбулі в 1912–1915 рр.), ЩО є своєрідною енциклопедією тюркських мов (тут слово диван означає «зібрання»). У цій праці вперше застосовано порівняльний метод як науковий принцип дослідження. За оцінкою російського мовознавця В. А. Звєгінцева (1910–1988), «це виняткова за точністю опису й багатством зібраного матеріалу порівняльна граматики й лексикологія тюркських мов у повному розумінні цього слова, яка супроводиться численними даними з історії, фольклору, міфології та етнографії тюркських племен» [Звєгінцев 1964: 21].

5. Європейське мовознавство епохи середньовіччя і Відродження.

Протягом VI–XII ст. у Західній Європі зусилля вчених були спрямовані переважно на засвоєння латинської спадщини. Із зародженням і становленням схоластичної логіки граматику розглядали як допоміжну дисципліну, яка служить суто практичним потребам оволодіння читанням і письмом. Вивчення граматики було цілком підпорядковане логіці, визнано логіко-граматичні ідеї Арістотеля. Граматику Доната застосовували для тлумачення явищ інших мов. Лише з XIII ст., у передренесансний період, коли європейські вчені ширше і глибше ознайомились із працями Арістотеля, граматики стає частиною

філософії, ключем до розуміння природи людського мислення. Формується концепція філософської граматики, яка протиставляється практичній граматиці. На основі логічних ідей у XIII ст. виникає логіко-граматична школа «модистів». Основою її концепції було розмежування в мові трьох компонентів – речі, поняття, слова, яким відповідали три категорії модусів – модуси існування, модуси поняття і модуси позначення. Основну увагу модистів було зосереджено на загальних способах позначення.

У XV–XVI ст., тобто в епоху Відродження з її культом Людини і Прекрасного, виникає зацікавлення культурними й науковими пошуками Давньої Греції, давньогрецькою мовою, згодом давньоєврейською, а також живими національними мовами. Канонічні тексти Біблії почали перекладати з давньоєврейської (Старий Заповіт) і давньогрецької (Новий Заповіт) на живі літературні мови. З'являються граматики європейських мов – іспанської та італійської (XV ст.), французької, англійської, німецької (XVI ст.). В Італії, Іспанії, згодом у Франції та інших країнах Європи виникають академії, які досліджують мови з метою їх нормування. Водночас формуються самостійні мовознавчі традиції.

Розвиток мореплавства й торгівлі сприяв контактам з різномовними країнами, що стимулювало укладання багатомовних словників. З'явилась ідея про множинність мов і про можливість їх зіставного вивчення (дотепер мовознавці досліджували тільки свою мову). Іншими словами, закладалися основи зіставного вивчення мов, виявлення в них спільного й відмінного, що в свою чергу призвело до появи ідеї універсальної граматики.

У XVII ст. почалися пошуки універсальних властивостей мови. Виникає ідея створення «всесвітньої мови», що вимагало виявлення властивостей реальних мов.

У царині філософії мови простежувалися три концепції: емпірична Ф. Бекона, раціоналістська Р. Декарта, науково-філософська Г.-В. Лейбніца.

Френсіс Бекон (1561–1626) за основу своєї концепції філософської граматики взяв принципи індуктивного (емпіричного) методу пізнання. Він висунув ідею створення порівняльної граматики всіх мов, у якій були б відображені достоїнства й недоліки кожної з них. Шляхом домовленості можна було б створити спільну, єдину для всього людства мову, яка б увібрала в себе переваги всіх мов.

Рене Декарт (1596–1650) запропонував ідею створення так званої філософської мови. Вона мала ввібрати таку сукупність понять, яка б дала змогу їй у результаті формальних операцій за певним алгоритмом виводити нові знання. На його думку, всі поняття можна звести до порівняно невеликої кількості елементарних одиниць, тобто далі неподільних ідей, які піддаються обчисленню. Подібно до того, як можна за один день навчитися будь-якою чужою мовою називати числа до безконечності, так можна сконструювати всі слова. Така мова повинна мати спрощену граматику (один спосіб відмінювання, дієвідмінювання, побудови слів без будь-яких винятків), щоб пересічна людина могла швидко оволодіти нею.

Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646–1716) мав на меті відшукати такий науковий метод, який дав би змогу збагнути сутність мислення і слугував би засобом наукового відкриття. Він виступив з ідеєю створення універсальної символічної мови, близької до логіко-філософських та математичних побудов. За основу цієї концепції взято тезу: всі складні ідеї є комбінаціями простих. Ця мова, як проста система символів для вираження будь-якого знання, буде, на його думку, міжнародною допоміжною мовою і служитиме знаряддям відкриття нових істин з уже відомих за певними формальними правилами. Ідеї Лейбніца дали поштовх для розвитку символічної логіки і виявились корисними в математичній логіці та кібернетиці.

Мовознавство XVII ст. розвивалось двома шляхами – дедуктивним (створення універсальної граматики) та індуктивним (спроба виявити спільні властивості наявних мов).

Найвідомішим зразком індуктивного й дедуктивного підходів була «Всезагальна раціональна граматики» (1660), відома як граматики Пор-Рояля французьких філософа й логіка **Антуана Арно** (1612–1694) і граматики й логіка **Клода Лансло** (1615–1695). Це перша спроба науково осмислити структуру й функціонування мови, показати єдність усіх мов, побудувати всеосяжну граматику систему на основі узагальнення фактів конкретних мов.

Теоретичною основою граматики Пор-Рояля є філософія Декарта. Побудована вона за двома принципами: всезагальність і раціональність. Автори виходили з ідеї існування спільної логічної основи мови, від якої конкретні мови відхиляються тією чи іншою мірою. Через те вони вважали, що положення їхньої універсальної теорії незмінні й можуть застосовуватися до будь-якої мови, тобто не залежать від місця і часу.

Звичайно, автори не могли проаналізувати всі мови, хоча назвою книжки заявили про свій намір «встановити раціональні основи, спільні для всіх мов, і головні відмінності, які в них трапляються». Ними проаналізовано тільки грецьку, латинську, давньоєврейську, французьку, італійську, іспанську, англійську й німецьку мови. Загалом ця праця – не зіставна, не порівняльна, а логіко-типологічна граматики, завдання якої зводилися до виявлення спільних мовних принципів і співвідношення між категоріями мови та мислення. Проте вже сама ідея встановлення спільних властивостей людських мов була важливим кроком у розвитку лінгвістичної думки.

У книжці багато оригінальних на той час ідей. Так, мова розглядається як знакова система, необмежена кількість знаків якої породжується з обмеженої кількості елементів – звукотипів (за сучасною термінологією, фонем). Автори стверджують, що існують єдині фундаментальні правила функціонування граматики структури. При цьому вони чітко розрізняють формальну і семантичну структуру речення (чого не розуміли лінгвісти навіть XIX і першої половини XX ст.). Більше того, вони дійшли до розуміння глибинних і поверхневих структур – положення, яке лише в наш час стали ефективно застосовувати в синтаксичних дослідженнях. Відштовхуючись від поверхневих явищ, автори перейшли до опису глибинної семантики, яка не має прямих

формальних відповідників. Так, речення *Невидимий Бог створив видимий світ* (в оригіналі це речення дане латинською мовою) складається з трьох суджень: 1) Бог невидимий; 2) Бог створив світ; 3) світ видимий. Ці судження є в нашій свідомості, але не виражені безпосередньо. Вартим уваги є положення про синонімію мовних виразів, один із яких є основним, а інші – його варіантами. Як стверджує американський мовознавець, засновник трансформаційно-породжувальної граматики Н. Хомський, ця думка є аналогом сучасної ідеї трансформаційних правил.

Отже, Арно і Лансло в XVII ст. виявили те, до чого прийшли лінгвісти лише наприкінці XX ст. їхня заслуга в тому, що вони порушили кардинальні теоретичні проблеми, важливі як для загальної теорії мови, так і для пізнання співвідношення між категоріями мислення та мови і для осягнення розумом механізмів, які керують моделями мовленнєвого акту.

З XVIII до початку XIX ст. граMATика Пор-Рояля була дуже популярною. І лише з виникненням порівняльно-історичного методу вона зазнала нищівної критики. Нове зацікавлення нею з'явилося в 60-ті роки XX ст. Н. Хомський назвав Арно і Лансло своїми попередниками (у питанні про спільні для всіх мов «структури думки»). За висловом сучасного американського мовознавця Дж. Лакоффа, «стара граMATика, яка довго мала погану репутацію серед лінгвістів, недавно поновила свій престиж, що мала у свій час» (цит. за [Алпа тов 1998: 51]). Деякі фахівці вважають, що саме з цієї граMATики бере початок наукове дослідження мови й зародження загального мовознавства. З таким твердженням можна не погодитися, однак ніхто не заперечить, що положення про мовний універсалізм і мовні універсали є одними з найсуттєвіших у сучасному мовознавстві.

6. Українське мовознавство XI – XVIII ст.

Початки українського мовознавства сягають періоду Київської Русі. У «Повісті минулих літ» ідеться про те, що наші предки цікавилися і загальнотеоретичними питаннями мовознавства (походженням мови і слов'янської мови зокрема, спорідненістю слов'янської мови з іншими, етимологією етнізмів *поляни, бужани, полочани, древляни* тощо), і прикладними (тлумачення запозичених грецьких і старослов'янських слів). Є непоодинокі пояснення незрозумілих слів в одній із найдавніших пам'яток – Ізборнику Святослава (1073).

У давньоруський період з'явилися перші азбуковники – невеличкі словнички. Серед них «О именѣхъ и г~лемыхъ жидовьскымъ ѡзыкъмъ» та «Рѣчь жидовьскаго ѡзыка, преложена на роускоую», в яких тлумачаться біблійні власні імена осіб і топоніми, незрозумілі старослов'янські слова, а також розкривається символічний зміст деяких лексем. Це заклало фундамент, на якому згодом були створені солідні граMATичні й лексикографічні праці.

Приблизно 1581-им роком датується перший церковнослов'янсько-український рукописний словник невідомого автора «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто», в якому пояснено тодішньою українською мовою 896 церковнослов'янських слів. У 1596 р. в м. Вільно опубліковано «ГраMATіку

словенску, совершеннаго искусства осми частій слова» **Лаврентія Зизанія (Тустановського)** (60-ті роки XVI ст. – 1634) – першу слов'янську граматику східних слов'ян. У цьому ж році у Вільні було видано і перший друкований словник Л. Зизанія «Лексисъ, Сирѣчь Реченїа, Вѣкратъцѣ собран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)тъ истол(ъ)кованы», який містить 1061 церковнослов'янське слово, перекладене українською мовою (*абіє – зараз, алчу – исти хочу, мєсть – помста, свѣдитель – свѣдокъ, юноша – паробокъ тощо*). За своїм типом – це диференційний словник: у ньому наведено тільки такі слова, які в церковнослов'янській і українській мовах не збігаються.

У 1619 р. у м. Ев'ї (коло Вільна) вийшла друком «Грамматіки Словенския правилноє Свнтагма» **Мелетія Смотрицького** (ймовірно, 1577–1633) – найвизначніша граматична праця українського середньовіччя, яка служила майже 200 років підручником церковнослов'янської мови і була зразком для створення подібних праць у наступний період. Складається з чотирьох частин: орфографії, просодії, етимології (морфології) і синтаксису. У ній виділено вісім частин мови: ім'я, займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник і вигук. Смотрицький уперше відокремив церковнослов'янську мову від живих слов'янських мов, виокремив вигук як частину мови, місцевий відмінок, а до української графіки ввів букву г. Він оригінальний теоретик, який не мав собі рівних у слов'янському світі аж до другої половини XVIII ст. Його грамика вплинула на розвиток граматичної думки в Росії («Российская грамматика» М. Ломоносова), Сербії, Хорватії, Болгарії, Румунії. Завдяки Смотрицькому українське мовознавство стало відомим чи не в усій Європі. Його по праву вважають основоположником української славістики.

У 1627 р. в Києві видруковано найвизначнішу лексикографічну працю українського середньовіччя – «Лексіконъ. славеноросскій и именъ тлькованіє» **Памва Беринди** (між 1555 і 1560 – 1632). У цій оригінальній, самобутній праці 6982 книжнослов'янські та іншомовні слова пояснено відповідниками української мови, часто декількома синонімами (у словнику налічується 1400 синонімів). Це одне з найбільших зібрань української лексики кінця XVI – початку XVII ст. У словнику використано всі основні засоби лексикографічного опрацювання матеріалу: паспортизація реєстрових слів, ремарки (переносне, образне, метафора), ілюстрації, фразеологізми з реєстровими словами, відсилання до інших слів, етимологічні довідки. Словник Памва Беринди відіграв істотну роль у розвитку української і зарубіжної лексикографії.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х років XVII ст. було створено латинсько-слов'янський словник «Лексикон латинській» **Єпіфанія Славинецького** (кін. XVI ст. – 1675), який дійшов до нас у багатьох списках і був опублікований у 1973 р. Це найбільша лексикографічна праця староукраїнського періоду, справжня скарбниця церковнослов'янської і староукраїнської лексики: в ній 27 000 латинських слів перекладено церковнослов'янськими словами, а за відсутності церковнослов'янських відповідників – українськими.

У середині XVII ст. з'явилися граматичні й лексикографічні праці з власне української мови. До них належать «Синоніма славеноросская» невідомого автора, що являє собою зворотну переробку «Лексікона...» Памва Беринди, «Лексикон словено-латинській» Єпіфанія Славинецького й Арсенія Корецького-Сатановського, а також «Грамматика словенська» **Івана Ужєвича**, написана латинською мовою й відома у двох рукописних варіантах (паризькому — 1643 р. й арраському — 1645 р.). У 1970 р. її було опубліковано в Києві. У ній описано систему української мови середини XVII ст. Факти української мови порівнюються з відповідними явищами польської, чеської, хорватської, латинської, грецької, старосвєрейської. Відчувається прагнення автора створити працю про абстрактну слов'янську граматичну систему (на зразок того, що пізніше здійснили А. Арно й К. Лансло). В історію мовознавства Ужєвич увійшов як учений, котрий перший науково описав українську мову.

Отже, українська лінгвістична думка XI–XVIII ст. не відставала від європейської, а українська лексикографія була однією з найрозвинутіших у Європі.

Питання для самоконтролю:

1. Чим зумовлене виникнення мовознавства в Давній Індії, Давньому Китаї, Давній Греції та Римі?
2. Назвіть спільне і відмінне в лінгвістичних традиціях Давньої Індії, Давнього Китаю і Давньої Греції.
3. Які питання мовознавства досліджували давньоіндійські, давньокитайські й давньогрецькі вчені? Які з порушених ними проблем є актуальними й нині?
4. У чому полягає специфіка давнього арабського мовознавства?
5. Охарактеризуйте стан лінгвістичної думки Західної Європи в середні віки.
6. Яка роль Ф. Бекона, Г.-В. Лейбніца і Р. Декарта в розвитку лінгвістичних ідей?
7. Розкрийте значення в історії мовознавства граматики Пор-Рояля. Чому її називають універсальною і раціональною?
8. Назвіть основні здобутки українського мовознавства XI—XVIII ст.

Лекція 10. Історія мовознавства XVIII-друга половина XIX ст

ПЛАН

1. Зародження порівняльно-історичного мовознавства.
2. Лінгвістичні погляди Вільгельма фон Гумбольдта.
3. Мовознавчі напрями другої половини XIX ст.
 - Натуралістичний (біологічний)
 - Психологічний напрям
 - Молодограматизм

Література: 1-7.

Поняття і терміни: *психологічний напрям, молодогограматизм, термін молодогограматики, натуралістичний (біологічний) напрями, психологічна концепцію Штейнталя, флексія, структуралізм, продукт психофізичної діяльності, значення слова.*

1. Зародження порівняльно-історичного мовознавства.

Поступове накопичення протягом XVI–XVIII ст. багатого фактичного матеріалу різноманітних мов створило передумови для пошуків нових методів лінгвістичних досліджень. У мовознавстві утверджуються принципи порівняння мов й історичного підходу до їх вивчення, що зумовило виникнення нової наукової парадигми – порівняльно-історичного мовознавства.

Порівняльно-історичне мовознавство – один з основних напрямів лінгвістики, головною метою якого є вивчення споріднених мов з допомогою порівняльно-історичного методу.

Ще на початку XIV ст. італійський письменник Аліг'єрі Данте (1265–1321) у трактаті «Про народне красномовство» (1307–1308) писав про спільне походження італійської, провансальської та французької мов. У XVI ст. з'являється праця французького вченого Гівельма Постеллуса (1510–1581) «Про спорідненість мов». Про подібність мов ідеться й у «Розправі про європейські мови» Юлія-Цезаря Скалігера (1484–1558). У XVII ст. уже сформувався уявлення про спорідненість семітських (Етьєн Гішар, Йов Лудольф), германських (Ламберт Кате), романських (Франсуа Ренуар), слов'янських (Юрій Крижанич) мов. Особливе значення для порівняльного вивчення мов мали видані Пилипом-Юханом фон Страленбергом у 1730 р. порівняльні таблиці мов Північної Європи і Північного Кавказу, завдяки чому було створено класифікацію уральських та алтайських мов, що також сприяло формуванню порівняльного мовознавства. Вагома роль у цьому процесі належить зібранням лексики різних мов, представленим у «Порівняльних словниках усіх мов та наріч» (1787 – 1789) Петра Палласа й «Мітрідаті» (1806–1817) Йогана Кристофа Аделунга та Йогана-Северина Фатера, що давало змогу виділити спільну лексику мов, класифікувати мови за спорідненістю і передбачало порівняння мов.

Ідея історичного вивчення мов виразно проступає у праці німецького мовознавця Йогана-Готфріда Гердера (1774–1803) «Дослідження про походження мови» (опублікована в 1772 р.), де висловлено думку, що мова пов'язана з культурою народу, постійно розвивається і в процесі свого розвитку

вдосконалюється. Вважають, що ця думка є підступом до майбутнього історичного мовознавства.

Однак справжнім поштовхом для зародження порівняльно-історичного мовознавства, яке передбачає синтез порівняльного та історичного дослідження мов, стало ознайомлення із санскритом. Перші відомості про санскрит у Європу стали надходити вже в XVI ст. (листи з Індії італійця **Філіппо Сассеті**, який прожив у Індії з 1583 до 1588 р.). Однак детальне ознайомлення із санскритом почалось наприкінці XVIII ст. завдяки працям англійця **Ульяма Джонса** (1746–1794), який багато років прожив у Індії і вивчав індійську культуру. У 1786 р. він виступив у Королівському азіатському товаристві (його нерідко називають Інститутом східних культур) у Калькутті з доповіддю, в якій звернув увагу на регулярний збіг між формами санскриту і латинської, грецької та англійської мов. На його думку, така велика кількість подібних збігів не може бути випадковістю, а, навпаки, є свідченням походження цих мов від одного спільного предка (прамови). Оскільки санскрит серед названих мов — найстаріша мова, то, за твердженням Джонса, він і є цією прамовою.

Це знамените відкриття Джонса в 1808 р. підтвердив німецький учений **Фрідріх фон Шлегель** (1772 – 1829) у розвідці «Про мову і мудрість індійців». Він довів близькість санскриту до латинської, грецької, німецької та перської мов як за лексичним складом, так і за граматичною структурою. Важливим є те, що Шлегель уперше не тільки наголошував на ролі граматичних елементів для встановлення мовної спорідненості, а й вказував на методологічну важливість порівняння форм дієвідмінювання. Як і Джонс, він уважав санскрит найдавнішою мовою, що нібито є прамовою розглянутих у його праці мов. Основною ідеєю цієї праці є думка про необхідність порівняльного дослідження мов. Уперше в мовознавстві тут вжито термін **порівняльна грамати́ка**.⁶³

Сассеті, Джонс і Шлегель є лише передвісниками порівняльно-історичного мовознавства. Основи порівняльно-історичного мовознавства було закладено в першій половині XIX ст.

Основоположниками порівняльно-історичного мовознавства вважають німецьких учених Ф. Боппа, Я. Грімма, датчанина Р. Раска і росіянина О. Востокова. 1816 р. опубліковано працю **Франца Боппа** (1791–1867) «Про систему дієвідмінювання санскритської мови у порівнянні з такою грецької, латинської, перської та германської мов», яка заклала підвалини порівняльно-історичного методу. У цій праці Бопп доводить спорідненість санскриту з переліченими мовами.

Також він уперше розробив загальну теорію порівняльно-історичного дослідження мов на основі порівняння закінчень дієслів і дійшов висновку про систему їх відповідників у різних мовах. Учений вважав, що на основі порівняння фактів живих і мертвих мов можна встановити їх первісний стан. Виводячи праформи, він пояснював явища однієї мови за допомогою фактів

⁶³ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

іншої. Це було новим у методології лінгвістичних досліджень. Свій метод Бопп апробував на матеріалі 45 залучених до дослідження мов. Він увів у лінгвістичний обіг поняття звукового закону і термін *індоєвропейські мови* (його попередники вживали термін *індогерманські мови*).

У 1818 р. вийшла праця датського мовознавця **Расмуса Раска** (1787–1832) «Дослідження в галузі давньопівнічної мови, або Походження ісландської мови». У ній Раск доводить наявність споріднених зв'язків між ісландською, грецькою, латинською і балто-слов'янськими мовами та відсутність будь-яких ознак спорідненості між ісландською і такими мовами, як гренландська, баскська, фінська. Що стосується використання матеріалу для порівняльно-історичних досліджень, то Раск указав на ненадійність лексичних відповідників, тому, на його думку, слід довіряти граматиці: у процесі взаємодії мов лексика може запозичуватися, тоді як відмінкові форми і форми дієвідмінювання не запозичуються, а втрачаються. Звукові зміни в морфемах мають закономірний характер, через що фонетичні відповідники у споріднених мовах є регулярними. Для порівняльно-історичних досліджень можна використовувати лише ту лексику, яка служить для позначення найнеобхідніших понять.

Усі індоєвропейські мови, на думку Раска, походять від мертвої і незафіксованої фракійської мови, сліди якої зберегла давньогрецька мова. Її й слід розглядати як реального предка індоєвропейських мов.

У 1819 р. з'явився перший том (із чотирьох) «Німецької граматики» **Якоба Грімма** (1785–1865). Це перша порівняльно-історична граMATика германських мов. У ній автор акцентує на історичному підході до вивчення споріднених мов і ретельно описує граMATичні форми германських мов та діалектів у їх історичному розвитку, починаючи з найдавніших писемних пам'яток. Грімм першим сформулював конкретні закони звукових змін у мові, в тому числі відкрив закон пересунення приголосних, за яким система зімкнених приголосних усіх германських мов змістилась на один ступінь: індоєвропейські [bh], [dh], [gh] змінились у германських мовах у [b], [d], [g]; індоєвропейські [b], [d], [g] – в германські [p], [t], [k], а індоєвропейські [p], [t], [k] – в германські [f], [th], [h] (пор. лат. *pater* – нім. *Vater*, лат. *cornu* – нім. *Horn*, лат. *duo* – нім. *zwei* (із *twoi*; див. англ. *two*). Це був перший зразок фонетичних законів, які є загальноновизнаними в сучасній лінгвістиці. «Німецька граMATика» Грімма мала помітний вплив на написання історії окремих індоєвропейських мов.

У 1820 р. відомий російський учений **Олександр Христофорович Востоков** (1781–1864) у «Розвідці про слов'янську мову» виявляє й доводить споріднені зв'язки між слов'янськими мовами. Це фактично перша праця з історичної фонетики слов'янської групи індоєвропейських мов. Її значення не тільки в конкретних висновках щодо слов'янських мов (історія слов'янських мов, стосунок давньоруської мови до старослов'янської, польської та сербської), а й у визначенні методів історичного дослідження споріднених мов. На основі зіставлення слов'янських мов Востокову вдалося розкрити таємницю юсів – ж і љ. Ці букви позначали відповідно носові голосні [ɛ̃] та [ɔ̃], які колись були в усіх слов'янських мовах, а згодом зникли, замінившись на [a] й [y] в усіх мовах, крім

польської (пор. старослов'янське *масо*, польськ. *mięso*, укр. м'ясо; старослов'янське *дѣбъ*, польськ. *dańb*, укр. дуб).

Так, практично одночасно в різних країнах було «відкрито» порівняльно-історичний метод дослідження мов. Бопп на матеріалі відомих йому індоєвропейських мов, Раск на матеріалі ісландської, грецької, латинської та балто-слов'янських мов, Грімм на матеріалі германських, а Востоков – слов'янських мов незалежно один від одного дійшли аналогічних, взаємодоповнювальних висновків щодо порівняльно-історичного методу. За ними пішли інші вчені, які опрацьовували принципи порівняльно-історичного дослідження різних груп індоєвропейської мовної родини.

Зокрема, німецький учений Фрідріх-Крістіан Діц (1794–1876) створив порівняльно-історичну граматику романських мов. Він реконструював низку форм народної латини, не зафіксованих у писемних пам'ятках. Згодом його реконструкції було підтверджено знайденими під час археологічних розкопок текстами, написаними народною латиною. Німецький мовознавець Йоган-Каспар Цейс (1806–1856) написав порівняльно-історичну граматику кельтських мов, словенський лінгвіст Франко Міклошич (1813 – 1891) – першу «Порівняльну граматику слов'янських мов» у трьох томах, яка вийшла німецькою мовою (перший том «Фонетика» з'явився в 1852 р., другий «Морфологія» – в 1856 р., третій «Синтаксис» – у 1874 р.).⁶⁴

2. Лінгвістичні погляди Вільгельма фон Гумбольдта

Першим теоретиком у галузі мовознавства, який глибоко, по-філософськи осмислив багатий мовний матеріал і результати зроблених до нього наукових досліджень, був **Вільгельм фон Гумбольдт** (1767–1835), німецький учений, який цікавився не тільки мовознавством, а й антропологією, етнографією, історією, філософією, естетикою і з яскраво вираженим філософським складом розуму та прагненням до теоретичних узагальнень.

Гумбольдт здобув освіту у Франкфуртському (на Одері) і Геттінгенському університетах. Вивчав право, політику, історію. Працював дипломатом. Належав до передових верств пруської чиновницької аристократії. Його близькими друзями були Гегель, Шиллер і Гете. У 1808–1810 рр. обіймав посаду міністра народної освіти Німеччини. У 1810 р. заснував Берлінський університет, який нині носить ім'я його та його брата, природознавця й мандрівника Олександра фон Гумбольдта. В. Гумбольдт зробив вагомий внесок у філософію, естетику, юриспруденцію, літературознавство. Однак найбільше він прислужився мовознавству.

Коло лінгвістичних зацікавлень Гумбольдта надзвичайно широке. Цьому сприяло знання багатьох мов – баскської, санскриту, китайської, семіто-хамітських, малайсько-полінезійських й індіанських. У своїх працях використовував також матеріали давньоєгипетської, японської та інших мов.

⁶⁴ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Найбільше його цікавили загальнотеоретичні й філософські проблеми мовознавства.

Першою лінгвістичною розвідкою Гумбольдта була доповідь «Про порівняльне вивчення мов стосовно різних епох їх розвитку», виголошена в 1820 р. в Берлінській академії. У цій доповіді викладені ідеї стадіальної концепції мови. Усі мови світу він поділяє на чотири морфологічних типи: 1) мови кореневі; 2) аглютинативні; 3) інкорпоруючі; 4) флективні (перший, другий і четвертий типи було виділено до нього А. Шлегелем, а інкорпоруючий уперше виокремив Гумбольдт). Ці типи мов учений розглядає як відображення хронологічно послідовних етапів світового мовотворчого процесу, як перехід від нижчої до вищої, досконалішої форми. За ступенем розвитку мов можна судити про ступінь інтелектуального розвитку народу: народ, «який більше від інших обдарований природою і який перебуває у сприятливіших умовах, порівняно з іншими, повинен отримати й найдосконалішу мову». І хоч нині останнє положення Гумбольдта (перехід корневих мов у аглютинативні, а далі аглютинативних у флективні як найдосконаліші) вважають помилковим, сама ідея структурного зіставлення мов стала основою нової мовознавчої дисципліни, яка успішно розвивається, – лінгвістичної типології. У ХХ ст. стадіальну теорію відродив і розвивав радянський мовознавець М. Я. Марр.

Відомими є невеликі розвідки Гумбольдта «Про буквене письмо та його зв'язок з будовою мови» (1824) і «Про двоїну» (1827). Найціннішою є його тритомна праця «Про мову каві на острові Ява», яку вчений не встиг завершити. Її було опубліковано посмертно в 1836 – 1840 рр. У теоретичному вступі до неї «Про різноманітність будови людської мови та її вплив на духовний розвиток людства» Гумбольдт виклав свою теоретичну концепцію, свою філософію мови. Ця праця стала знаменитою і справила великий вплив на розвиток мовознавства.

Філософська концепція мови Гумбольдта визначається ідеями німецької класичної філософії (І. Кант, Г.-В.-Ф. Гегель, Ф.-В. Шеллінг, Ф.-Г. Якобі). Провідною думкою концепції, її теоретико-методологічною основою є антропологічний підхід до мови, за якого вивчення мови повинно здійснюватися в тісному зв'язку зі свідомістю і мисленням людини, її культурою та духовним життям.

Услід за Кантом Гумбольдт розглядав свідомість як особливу першооснову, яка не залежить від матерії й розвивається за своїми законами. Як мова загалом нерозривно пов'язана з людською духовною силою, так кожна конкретна мова пов'язана з духом народу – носія цієї мови. Мова – це зовнішній вияв духа народу. У той же час дух народу можна пізнати тільки через мову. Мова відображає найсвоєрідніші й найтонші риси народного духа, проникає в його таємниці.

Гумбольдт констатує нерозривність понять «мова» і «народ», «мова» і «культура». За його твердженням, мова є надбанням окремого народу, а народ – це спільність людей, що розмовляє однією мовою. Мова невіддільна від культури. Вона тісно пов'язана з духовним розвитком людства, відображає

розвиток культури. Мова закладена в самій природі людини. Вона необхідна для розвитку її духовних сил і формування світогляду.

На противагу лінгвістам, які розглядали мову як технічний засіб вираження думки, Гумбольдт доводить, що мова і мислення тісно пов'язані між собою і що мова – це той орган, який творить думку. Отже, мислення не просто залежить від мови, а певною мірою зумовлюється кожною конкретною мовою; мови – органи оригінального мислення націй.

Пізнання світу залежить від мови, оскільки вона не безпосередньо відображає світ, а інтерпретує його. Отже, в кожній мові закладено своє світобачення, і вона стає посередником між людиною та зовнішнім світом. Мова ніби описує навколо людини зачароване коло, вийти з якого можливо лише вступивши в інше коло, тобто вивчивши іншу мову. «Вивчення іноземної мови, – зауважує Гумбольдт, – можна було б через те порівняти з набуттям нової точки зору в колишньому світорозумінні; до певної міри так воно і є, тому що кожна мова утворює тканину, зіткану з понять та уявлень певної частини людства». Йдеться про те, що мови по-різному членують світ: те, що в одній мові охоплено одним словом, в іншій розподіляється між двома словами, а ще в іншій не має словесного вираження й передається описово словосполученням або реченням. Для Гумбольдта далеко не одне й те саме, коли мова використовує для поняття одне слово чи описовий зворот: «те, що в понятті представлене як єдність, не виявляється таким у виразі, і вся реальна дійсність окремого слова пропадає для поняття, якому не вистачає такого вираження». Це положення Гумбольдта донині викликає бурхливі суперечки. Згодом його розвинули американські вчені Е. Сепір і Б. Уорф, які висунули гіпотезу лінгвальної відносності (її часто називають гіпотезою Сепіра – Уорфа). Про життєвість гумбольдтівського положення свідчить той факт, що в наш час надзвичайно популярною в мовознавстві є проблема мовних картин світу.

Прогресивним є положення Гумбольдта про творчий характер мови. За своєю суттю мова є щось постійне і водночас у кожний момент змінне. Формою існування мови є розвиток. Мова – організм, який вічно себе породжує. Це жива діяльність людського духа, єдина енергія народу, яка виходить із глибин людської сутності й пронизує все її буття. Мову, згідно з Гумбольдтом, слід розглядати не як мертвий продукт (*ergon*), а як творчий процес, безперервну діяльність (*energeia*), що перетворює «звук у вираження думки».

Суперечність між незмінністю і змінністю мови Гумбольдт трактує так: «У кожен момент і в будь-який період свого розвитку мова [...] уявляється людині на відміну від усього вже пізнаного й продуманого нею – невичерпною скарбницею, в якій дух завжди може відкрити щось ще невідоме, а почуття – завжди по-новому сприйняти щось ще не відчуте [...]. Мова насичена переживаннями багатьох попередніх поколінь і зберігає їх живе дихання, а покоління ті через звуки материнської мови, які й для нас стають вираженням наших почуттів, пов'язані з нами національними й родинними зв'язками. Ця почасти стійкість, почасти змінність мови створює особливе відношення між мовою і поколінням, яке нею розмовляє».

Положення про динаміку мовного розвитку та зв'язок кожного стану мови з попереднім було реакцією на антиісторичну і механістичну концепцію мови XVII–XVIII ст., а також на логічні й універсалістські концепції, в тому числі граматику Пор-Рояля.

Після виходу аналізованої праці Гумбольдта жоден із теоретичних напрямів мовознавства не міг не брати до уваги розмежування *ergon* і *energeia*, тобто синхронії і діахронії.

Із цим положенням пов'язана ідея Гумбольдта про необхідність розрізнення мови й мовлення: «мова як сукупність її продуктів відрізняється від окремих актів мовленнєвої діяльності». Учений вперше закликає вивчати живе народне мовлення.⁶⁵

Викликає зацікавленість і вчення Гумбольдта про форму в мові. Форма – це «постійне й однакове в діяльності духа, взяте в усій сукупності своїх зв'язків і систематичності, що підносить членороздільний звук до вираження думки». Форма, а не матерія є сутністю мови. Усе в мові відображає її форму (і фонетика, і граMATика, і лексика). Для виявлення форми мови необхідне її системне вивчення. Це положення Гумбольдта згодом запозичив швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр, у вченні якого воно трансформувалося в сентенцію «мова – це форма, а не субстанція».

Гумбольдт розрізняє зовнішню (звукову, граMATичну тощо) і внутрішню форми. Внутрішня форма мови – це сукупність шляхів, способів та прийомів (своєрідний механізм, інтелектуальна модель), за допомогою яких позамовний зміст передається зовнішніми звуковими засобами. Іншими словами, це спосіб, яким категорії мислення об'єктивізуються в мові. Внутрішня форма є своєрідною для кожної мови і виявляється та втілюється в зовнішній формі. Своєрідність внутрішньої форми кожної мови проступає як у членуванні лексики світу, так і в системі граMATичних категорій і в неповторних структурах усіх мовних рівнів.

Внутрішня форма є головною в мові порівняно із зовнішньою. Вона, по-перше, відрізняє одну мову від іншої (внутрішня форма кожної мови є неповторною); по-друге, фіксує особливості національного світобачення. Поняття внутрішньої форми згодом творчо використав український мовознавець О. Потебня щодо слова. Під внутрішньою формою він розумів відображені в етимології слова певні ознаки.

У зв'язку із внутрішньою формою Гумбольдт торкається проблеми значення й смислу слова. Слово не є прямою назвою предмета, а позначенням того, як той предмет був осмислений мовотворчим актом у конкретний момент винаходу слова, тобто словом позначається особливе бачення предмета, а не сам предмет. Цим і пояснюється різноманіття виразів для одного й того самого предмета. Так, у санскриті, де слона називають то таким, який двічі п'є, то двозубим, то

⁶⁵ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

одноруким, кожен раз розуміючи один і той самий предмет, трьома номенами позначені три різні поняття.

Варті уваги типологічні ідеї Гумбольдта. На його думку, форми багатьох мов у найбільш загальному можуть збігатися. Це пояснюється подібністю органів мовлення та спільними (однаковими) законами мислення, які не залежать від етнічної належності людей. Від етносів залежить те, як у їхніх мовах реалізуються загальні закони мислення. Тому Гумбольдт не сприймає дедуктивності всезагальної граматики, яка підходить до вивчення конкретних мов від готових логічних схем. Граматики конкретних мов, за його переконанням, повинні будуватися на індуктивній основі.

Мову Гумбольдт розглядає як «напружене» живе ціле, сукупність протилежних і взаємопередбачуваних першооснов, які перебувають у динамічній рівновазі. У мові він помітив такі антиномії: мови і мислення, мови і мовлення, стійкості і змінності, об'єктивного і суб'єктивного, індивідуального і колективного та ін.

Отже, учений створив струнку й цілісну лінгвістичну концепцію, теоретично обґрунтував статус порівняльно-історичного мовознавства, заклав основи загального й теоретичного мовознавства. На проголошених ним теоретичних положеннях ґрунтуються різні сучасні напрями у мовознавстві: соціолінгвістика, менталінгвістика, етнолінгвістика, антрополінгвістика та ін.

3. Мовознавчі напрями другої половини ХІХ ст

Першим напрямом, який виник у надрах порівняльно-історичного мовознавства, був натуралізм.

Натуралізм – напрям, який поширював принципи і методи природничих наук на вивчення мови і мовленнєвої діяльності.

Виникнення натуралістичної школи зумовлене бурхливим розвитком у середині ХІХ ст. природничих наук. Основоположником натуралізму став німецький мовознавець Август. Шлейхер (1821–1868) – професор Єнського університету. Основними працями Шлейхера є «Мови Європи в систематичному огляді» (1850), «Морфологія церковнослов'янської мови» (1852), «Про морфологію мови» (1859), «Підручник литовської мови» з хрестоматією і словником (1856 – 1857), «Порівняльно-історичні дослідження» (1848), «Німецька мова» (1860), «Компендіум порівняльної граматики індоєвропейських мов» (1861).

Натуралістична концепція мови найповніше і найчіткіше викладена у працях «Теорія Дарвіна і мовознавство» (1863) і «Значення мови для природної історії людини» (1865). У них у концентрованому вигляді синтезовано ідеї Боппа, Гумбольдта і Дарвіна.

Шлейхер вважає, що «встановлені Дарвіном для видів тварин і рослин закони можуть бути застосовані в головних своїх рисах до організмів мов». Цю тезу автор підкріплює окремими положеннями. Так, зокрема, він переносить запозичену з біологічної систематики класифікацію рослин і тварин (рід, вид, підвид, різновид, особина) на класифікацію мов. Роду відповідає прмова, виду

– мова певного етносу, підвиду – діалект, різновиду – говірка, особині – мовлення окремих людей.

Розвиток мови, за Шлейхером, відбувається за законами, які не мають винятків (поняття законів розвитку мови вперше ввів у мовознавство саме Шлейхер). Учений переносить на мову закон мінливості видів і закон боротьби за існування. На його думку, в мовознавстві навіть легше, ніж у природознавстві, простежити зміну мов, установити походження нових форм із колишніх, оскільки є давні пам'ятки писемності, які засвідчують факти мов, що існували більше двох тисячоліть тому (санскрит, давньолатинська та ін.). Як весь органічний світ розвивався з одноклітинних організмів, так само й мови світу беруть свій початок від найпростіших мов. Відмінності між мовами зумовлені відмінностями життєвих умов народів, які користуються тією чи іншою мовою.

Положення Дарвіна про боротьбу за існування в рослинному і тваринному світі, згідно з яким виживають найпристосованіші, найжиттєздатніші види, знаходить своє підтвердження на матеріалі історії мов: «у теперішній період життя людства переможцями у боротьбі за існування виявляються переважно мови індоєвропейського племені; поширення їх безперервно триває, тоді як багато інших мов уже витіснено».

Оскільки мова – це природний організм, то людина безсила суттєво щось змінити в ній, так само як не може змінити будову людського організму.

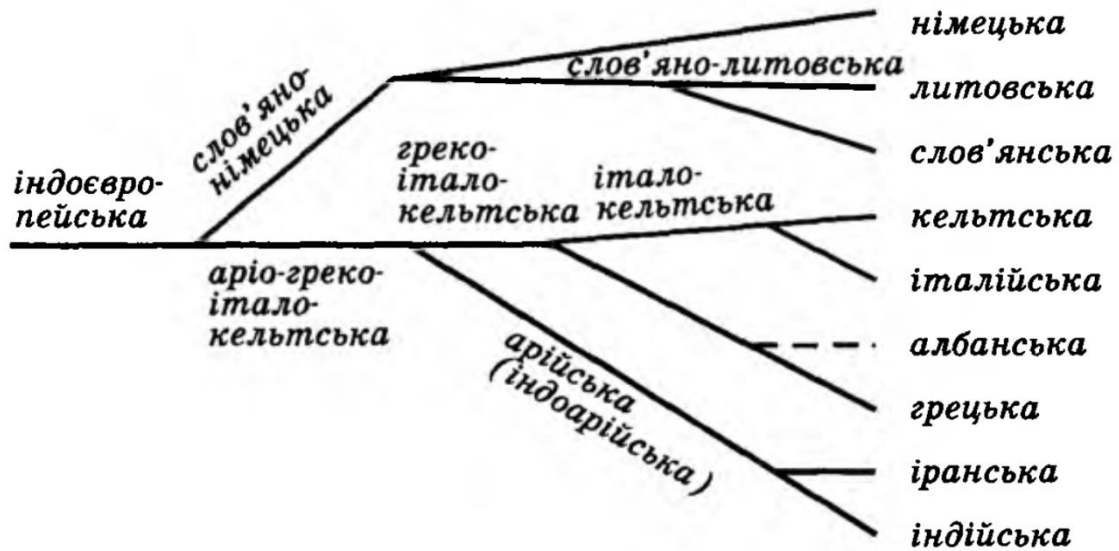
Життя мови, за переконанням Шлейхера, складається з двох періодів: доісторичного та історичного (цю тезу вчений запозичив у Гегеля). У доісторичному періоді мова розвивається від простої до складної, збагачується новими формами (тут Шлейхер іде за Гумбольдтом, який стверджував, що всі вищі форми мови виникли з простіших: аглютинативні з ізолюючих, а флективні з аглютинативних). В історичному періоді відбувається регрес, розпад мови (звуки «зношуються», зникає багатство форм, простежується тенденція до спрощення). Це період старіння і поступового вмирання мови. Цим твердженням Шлейхер заперечує Гумбольдту, який вважав, що мова постійно вдосконалюється. Він, як і романтики, стверджував, що морфологічно складні давні класичні мови (санскрит, давньогрецька, латинська) були найдосконалішими. Ця концепція ґрунтувалася на матеріалі індоєвропейських мов, які змінювалися від синтетизму до аналітизму.⁶⁶

Морфологічні типи мов, на думку Шлейхера, відповідають різним епохам у розвитку землі: кристал – кореневі (ізолюючі) мови, рослинний світ – аглютинативні мови, тваринний світ – флективні мови.

Під впливом природничих наук Шлейхер створив свою теорію родовідного дерева. Його заслугою є те, що він чітко сформував поняття індоєвропейської прамови, тобто мови, від якої походять усі індоєвропейські мови. Такою мовою він цілком резонно вважав не санскрит, як вважали до нього, а мову, яка існувала до появи писемності і зникла, але яку на основі живих мов та пам'яток

⁶⁶ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

писемності мертвих мов можна реконструювати. Санскрит, слушно доводить він, не індоєвропейська прмова, а найстаріша представниця індоєвропейської родини мов. Згідно з його теорією родовідного дерева колись єдина мова (прамова) внаслідок розселення мовців по різних територіях розпалася на частини, а ті частини в свою чергу розпадалися далі. На схемі родовідного дерева показано етапи цього розпаду.

Малюнок 10.1 Схема родовідного дерева за А. Шлейхером

Сама схема уже застаріла, але принцип генетичної класифікації використовують і нині. Тепер теорію родовідного дерева синтезували з теорією хвиль Й. Шмідта, за якою індоєвропейська мова існувала на великій території, не була єдиною, а складалася з низки діалектів. Нові мовні явища, що виникали на певній території, поширювались, як хвилі від кинутого у воду каменя.

Шлейхер вважав: що далі на схід живе народ, то більш давньою є його мова, а що далі на захід, то менше давніх рис і більше новоутворень вона має.

Для Шлейхера індоєвропейська мова була цілком реальною. Метою компаративних досліджень він вважав реконструкцію індоєвропейської прмови. Реконструюючи на основі фонетичних законів праформи, він настільки був упевнений, що відтворює реальну прмову, що навіть написав цією «мовою» байку «Вівця і коні». Компаративісти наступних поколінь, знаючи про індоєвропейську мову значно більше, ніж Шлейхер, ніколи не пробували повторити його експеримент. Сучасні вчені вважають, що поки що немає процедури синхронізації реконструйованих праформ (реконструйовані праформи можуть стосуватися різних епох існування прмови). Та й прмова не була однорідною, а складалася з діалектів і говірок. Зрештою, реконструювати можна те, що має залишки (сліди) в сучасних мовах, а те, що зникло, реконструювати неможливо.

Шлейхер, на відміну від інших лінгвістів, розрізняв мовознавство і філологію. Мовознавство відносив до природничих наук, а філологію – до

історичних. Мовознавця він порівнював із ботаніком (вивчає все, що є в мові), а філолога (літератора) – із садівником (доглядає за мовою, культивує все краще в ній).

Натуралістичну концепцію мови, крім Шлейхера, розвивали німецькі вчені Моріц-Карл Рапп (1803–1883), який написав праці «Фізіологія мови» (1840), «Порівняльна граматики як природнича наука» (1852); Макс Мюллер (1823–1900), відомий своїми «Лекціями з науки про мову» (1861), в яких дуже спрощено трактував мовну діяльність («Мозок виділяє думку, як печінка виділяє жовч»), та американський лінгвіст Вільям-Дуайт Уїтні (1827–1894), який у 1875 р. опублікував дослідження «Життя і ріст мови».

Натуралістична концепція, зокрема ідеї Шлейхера, справили вплив на компаративістів наступного покоління — молодограматиків, які сприйняли його положення про розвиток мови, в тому числі поняття мовного закону, однак відмовилися від стадіальної теорії та від ідеї «розпаду» мов.

У мовознавстві залишилися сформульовані Шлейхером принципи порівняльно-історичного дослідження, концепція родовідного дерева, робочі прийоми реконструкції праформ, зокрема позначення зірочкою (*) незасвідчених реконструйованих форм (їх стали використовувати всі компаративісти). Інші положення, зокрема пояснення причин розвитку мови тільки біологічними чинниками, характеристика індоєвропейських мов як найдосконаліших, відрив розвитку мов від історії суспільства, зазнали критики. Адже мову не можна прирівнювати до організму, який народжується, росте, розвивається, старіє і вмирає. Смерть мов має не біологічний, а соціальний та історичний характер. Як зазначив О. Потебня, «організм живе самостійно, а слово тільки в устах людини». Мова може загинути тільки разом із народом – її носієм.

Під впливом ідей Гумбольдта й у зв'язку з інтенсивним розвитком психології в середині XIX ст. у мовознавстві виник

Психологічний напрям – сукупність течій, шкіл, концепцій, які розглядають мову як феномен психологічного стану і діяльності людини чи народу.

У цьому напрямі одразу виокремилися дві концепції — індивідуального психологізму і колективного психологізму. Обидві концепції спираються на ідеї Гумбольдта, який, з одного боку, пропагував індивідуально-психологічний підхід до тлумачення мовних явищ, ратував за врахування фактора людської особистості, індивідуальної психіки, а з іншого, говорячи про загальнолюдський розум, мислення духа, стверджував, що об'єднувальна функція свідомості виробляється колективно у процесі спільної життєдіяльності, в якій мова відіграє вирішальну роль. Представники індивідуального психологізму досліджували психологію мовлення, тобто психічні процеси, пов'язані з мовленнєвими актами, а представники колективного психологізму – психологію мови, тобто психологічні закономірності, що виявляються в системі мови і в її історичному розвитку. Непоодинокими були намагання синтезувати ці дві концепції й розглядати мову і як специфічний вияв психології народу, і як особливий механізм уявлень у душі окремої людини.

Психологізм характерний для порівняльно-історичного мовознавства всієї другої половини XIX ст. Усі психологічні течії в мовознавстві об'єднані розглядом мови як феномену психологічного стану й діяльності людини або народу, різко негативним ставленням до логічної школи в мовознавстві й акцентуванням на провідній ролі психології в поясненні мовних процесів. У своїх працях психологісти наголошують на невідповідності логічних і лінгвальних категорій, що є свідченням розриву з традиціями логічної (раціональної) граматики, і на приматі ідеально-психічних категорій над матеріально-мовними. Лінгвістичний аналіз нерідко підміняли психологічним, якоюсь мірою позбавляю- чи лінгвістику власного предмета. Психологізм, таким чином, став методологічною базою мовознавства.

Психологізм характерний для праць таких учених XIX ст., як Ф. Бенеке, Г. Лотце, Г. Штейнталь, М. Лацарус, О. Потебня, В. Вундт, К. Бюлер та ін. Своєрідно розвивали психологізм і представники молодогограматичного напрямку в мовознавстві.

Основоположником психологізму в науці про мову вважають **Геймана Штейнталья** (1823–1899) – професора Берлінського університету, послідовника ідей В. Гумбольдта і психолога Й.-Ф. Гербарта. У Гербарта Штейнталь запозичив так звану асоціативну психологію, згідно з якою вся діяльність людської свідомості зводиться до саморуху уявлень, що керується законами асиміляції (поєднання і закріплення тотожних або близьких уявлень), апперцепції (залежність нового сприйняття від маси попередніх уявлень у свідомості індивіда) й асоціації (встановлення зв'язків між уявленнями за подібністю, контрастом, суміжністю тощо). Виходячи із законів руху уявлень, Штейнталь намагався пояснити утворення й розвиток мови і мислення в індивіда. Ті самі закони, на його думку, спричинили походження й розвиток мови в суспільстві.

Свою психологічну концепцію мови Штейнталь виклав у працях: «Грамматика, логіка і психологія, їх принципи і взаємовідношення» (1855), «Вступ до психології та мовознавства» (1871), «Походження мови» (1851), «Класифікація мов як розвиток мовної ідеї» (1850), «Характеристика найважливіших типів будови мов» (1860), «Філософія мови» (1858), «Філософія, історія і психологія та їх взаємовідношення» (1863).

Психологічну концепцію Штейнталья можна звести до таких найголовніших ідей:

- 1) мовознавство належить до психологічних наук, оскільки мовлення – це духовна діяльність;
- 2) предметом мовознавства є мова як об'єкт психологічного спостереження. Мова – це «вираження усвідомлених внутрішніх, психологічних і духовних рухів, станів і відношень за допомогою артикульованих звуків»;
- 3) «народний дух» знаходить своє відображення в моралі, звичаях, вчинках, традиціях, фольклорі, але найбільше у мові, тому мовознавство «є найкращим вступом до психології народу»;
- 4) проблеми сутності й походження мови є ідентичними, позаяк мова постійно й однаково способом породжується душею людини;

5) слід розрізняти предметне (логічне) і мовне мислення. Предметне мислення – це уявлення про предмети і явища об'єктивного світу. Мовне мислення – уявлення, вичленені зі сфери предметного мислення. Отримане уявлення – це внутрішня форма. Мовне мислення пов'язане з «мовною свідомістю»;

б) мова як психічне явище не виключає її залежності від суспільства. В індивіда виникають психічні утворення, комплекси уявлень, які без впливу інших людей не виникли б або виникли б дуже пізно.

Філософія мови Штейнтала є реакцією на логічну граматику ХІХ ст. і натуралізм Шлейхера. Логічна концепція мови була представлена працями німецького вченого Карла Беккера (1775–1849), особливо його розвідкою «Організм мови» (1841), де найповніше викладено авторську теорію логічної граматики. Зробивши критичний аналіз цієї праці, Штейнталь доводить, що слово і поняття, речення і судження, граматичні категорії і логічні категорії не є тотожними: «категорії мови і логіки несумісні і так само мало можуть співвідноситися між собою, як поняття кола і червоного». Не-сприйняття логічної концепції мови спричинило заміну деяких традиційних мовознавчих термінів новими, наприклад, *психологічний суб'єкт*, *психологічний предикат* тощо.

У 1860 р. Штейнталь із Лацарусом заснували «Журнал психології народів і мовознавства», в якому популяризували свої психологічні погляди на мову. Зокрема доводили, що мова – предмет психологічного спостереження. Позаяк існує два розділи психології – індивідуальна психологія і психологія народів, то можна стверджувати про психіку суспільства – народну психологію. Завдання народної психології, чи психології народів, – дослідження специфічних «способів життя і форм діяльності духа» в різних народів. Через мовні явища дослідники прагнули осягнути «закони духовного життя в націях, у політичних, соціальних і релігійних спільнотах і встановити зв'язки типів мови з типами мислення й духовної культури народів, тобто закладали основи нової науки – етнопсихології.

Вагомий внесок в етнопсихологію початку ХХ ст. зробив **Вільгельм Вундт** (1832–1920) – німецький філософ і психолог, який написав 10-томну працю «Психологія народів. Дослідження законів розвитку мови, міфів і звичаїв» (1900–1920). Це перший спеціаліст-психолог (не мовознавець!), який вивчав мову, її сутність, механізм функціонування й розвитку. Психологію він вважав основною філософською наукою. Емпірична база будь-якого наукового пізнання, на його думку, – психічний процес, який є предметом психології.

Вундт створив свою систему народної (соціальної) психології. Її об'єктом є мова, міфи, звичаї, що, за його переконанням, відповідає трьом видам психічних процесів – уявленням, почуттям і волі. Мова – першооснова поезії та науки, міфи – релігії, звичаї – моралі. Індивідуальну психологію Гербарта замінив власного волонтаристською: замість спільності уявлень, про яку говорили Штейнталь і Лацарус, використовував поняття спільності імпульсивних вольових дій.

Із психологічних позицій він пояснював походження мови, розвиток структурних типів мов, а також такі суто мовні явища, як типи речень, порядок

слів у реченні тощо. Оригінальним є його твердження, що психологічною основою утворення речення є не поєднання уявлень в одне ціле, як вважали до нього, а, навпаки, їх розщеплення (розкладення).⁶⁷

Видатним представником психологічного напрямку в слов'янському мовознавстві є **Олександр Опанасович Потебня** (1835–1891) – український мовознавець, засновник Харківської лінгвістичної школи, визначна фігура у світовій лінгвістиці, теоретик у мовознавстві, рівних якому не було в Російській імперії. Крім мовознавства він досліджував проблеми філософії, літературознавства, фольклору.

Усе життя Потебні пов'язане з Харківським університетом, де він навчався і працював. Як лінгвіст, він вивчав проблеми загального мовознавства, фонетики, морфології, синтаксису, семасіології, діалектології слов'янських мов та порівняльно-історичної граматики індоєвропейських мов. Надзвичайно багато уваги приділив дослідженню мови художніх творів і взаємозв'язків мови й мистецтва.

Істотний вплив на Потебню справили ідеї Гумбольдта, якого він вважав геніальним провісником нової теорії мови, зокрема його теорії мистецтва й науки як явищ людської свідомості, що розвиваються в мові. Багато в чому він був послідовником Штейнталя, особливо в поглядах щодо зближення порівняльно-історичного методу із психологізмом.

До найважливіших праць Потебні належать «Думка і мова» (1862), «Мова і народність» (1895), «Про націоналізм» (1905), «Із записок з руської граматики» в чотирьох томах (т. 1–2, 1874; т. 3, 1899; т. 4, 1941), «До історії звуків руської мови» (1873–1886), «Замітки про малоруське нарiччя» (1866), «З лекцій із теорії словесності» (1894), «Із записок з теорії словесності», «Слово о полку Ігоревім. Текст і примітки» (1878), «Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень» у двох томах (1883–1887), «Про деякі символи в слов'янській народній поезії» (1860).

У науковій діяльності Потебні виділяють два періоди: перший (1860–1865) – дослідження мови у зв'язку з опрацюванням філософсько-психологічної теорії мови, яка ґрунтується на ідеях Гумбольдта і Штейнталя; другий (1865–1891) – дослідження фонетики, граматики, діалектології слов'янських мов і психології словесно-художньої творчості (Потебню вважають творцем лінгвістичної поезики).

У праці «Думка і мова» Потебня досліджує питання про взаємозв'язок мови і мислення.

Услід за Гумбольдтом він доводить, що «поезія і проза, мистецтво й наука є явищами мови», що мова — це не раз назавжди сформований факт, а діяльність, яка має великі можливості розвитку: «мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її [...], вона є не відображенням сформованого світогляду, а основою його формування». Говорячи про нерозривний зв'язок мови і мислення,

⁶⁷ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Потебня водночас протестував проти підпорядкування граматики логіці, яке «[...] призводить до змішування й ототожнення таких явищ мови, які є різними, якщо приступити до спостереження з однією упередженою думкою про те, що апріорність у спостережних науках, як мовознавство, дуже небезпечна». Мовознавча концепція Потебні підкреслено психологічна.

Потебня розвинув положення Гумбольдта про те, що «всяке розуміння є нерозуміння». Почуту фразу кожен розуміє не зовсім так (у такому обсязі), як той, хто її вимовив. Це розуміння залежить від життєвого досвіду, інтелектуального розвитку, психічних особливостей індивіда тощо.

Деякі вчені в цьому твердженні Потебні вбачали «суб'єктивно-ідеалістичне розуміння слова», перебільшення розуміння по-своєму. Однак насправді мовознавець лише констатує, що різні люди, розуміючи висловлене (почуте) в основному однаково, вкладають у нього свої семантичні нюанси. Це підтверджують сучасні асоціативні експерименти.

Мова, зазначає Потебня, пов'язана з мисленням, однак сфера мови не збігається зі сферою думки. На зорі людства думка відставала від мови, на середньому етапі розвитку людства вони розвивалися паралельно, а на третьому етапі (етапі абстрактності) думка покидає мову як таку, що не задовольняє її вимог. Саме цим, вважає Потебня, можна пояснити, що думка художника, скульптора, музиканта реалізується не у слові, а думка математика втілюється в умовних знаках.

При утворенні слова наявне вже враження зазнає нових змін, ніби вдруге (повторно) сприймається. Це друге сприйняття називається апперцепцією. У кожному слові дія думки полягає у порівнянні двох мислених комплексів — пізнаваного і раніше пізаного. Спільне між пізнаваним і пізнаним є *tertium comparationis*, тобто тим третім, що служитиме основою для нової номінації. Отже, сам процес пізнання є процесом порівняння.

Потебня творчо переосмислив поняття внутрішньої форми Гумбольдта, звузивши його до конкретного, але більш визначеного поняття внутрішньої форми слова. У кожному слові, за Потебнею, можна виділити суб'єктивне й об'єктивне. Наприклад, суб'єктивним для слова *стіл* будуть форми стола, матеріал, із якого він зроблений тощо, а для слова *вікно* – різні форми, рами, різновид скла тощо. Якщо вилучити суб'єктивне, то в слові залишаться звук (зовнішня форма) і етимологічне значення (об'єктивне, внутрішня форма). Так, внутрішньою формою для слова *стіл* є постелене, а для слова *вікно* – те, через що дивляться.

Усе сказане про слово стосується й будь-якого твору мистецтва. Так, у скульптурі Феміди, яка символізує правосуддя, зовнішньою формою є матеріал, з якого вона зроблена, а внутрішньою – пов'язка на очах, терези і меч. Символізм мови – поезія, втрата внутрішньої форми – проза. У мові відбувається постійна зміна поетичного і прозаїчного мислення. Багато слів із утраченою внутрішньою формою набувають нового значення, і для цього нового значення з попереднього буде взято уявлення, образ. Учення про внутрішню форму слова глибоко вкорінилося у світовій лінгвістичній традиції.

Цікавим є вчення Потебні про «згущення думки», тобто зведення різноманітних явищ до порівняно невеликої кількості знаків чи образів, що особливо яскраво ілюструють байки і прислів'я: образ байки завжди стосується багатьох осіб і ситуацій; це саме можна сказати й про прислів'я. У слові згущення думки є його природним станом (воно майже завжди співвідноситься з багатьма денотатами).⁶⁸

Розглядаючи план змісту слова, Потебня дійшов висновку, що потрібно розрізняти ближче і даліше значення слова. *Ближче значення слова* – значення, спільне для всіх мовців, воно містить лише ту інформацію, яка потрібна для звичайного спілкування. *Даліше значення* містить енциклопедичні знання. «Очевидно, мовознавство, – зазначає автор, – не відхиляючись від досягнень своїх цілей, розглядає значення слів тільки до певної межі. Так як говориться про всілякі речі, то без згаданого обмеження мовознавство містило б у собі, крім свого незаперечного змісту, про який не міркує жодна інша наука, ще зміст усіх інших наук. Наприклад, говорячи про значення слова *дерево*, ми повинні би перейти в галузь ботаніки, а з приводу слова *причина* або причинового сполучника – трактувати про причинність у світі. Але справа в тому, що під значенням слова взагалі розуміються дві різні речі, з яких одну, що підлягає віданню мовознавства, назвемо ближчим, іншу, що становить предмет інших наук, – далішим значенням слова. Тільки одне ближче значення становить дійсний зміст думки під час вимови слова».

Виходячи з того, що слово живе тільки в мовленні, де воно відповідає одному акту думки, тобто має лише одне значення, Потебня заперечує існування полісемії. Найменша зміна у значенні слова робить його іншим словом. Тому немає полісемії, а є тільки омонімія.

Вагомий внесок Потебні в граматичну теорію. Він опрацював теорію граматичної форми і граматичної категорії, вчення про частини мови, теоретичні питання синтаксису. Заклав основи акцентології слов'янських мов. Учений не тільки закликав вивчати мовні факти в системних зв'язках і в історичній перспективі, а й довів, що мова є системою, яка перебуває у постійному розвитку.

Досліджував Потебня і питання взаємозв'язків етносу і мови, дво- і багатомовності, долю націй і мов. Засуджуючи денаціоналізацію, трактуючи її як спідлення, стверджував, що всі мови мають право на вільний розвиток і функціонування.

Підсумовуючи все сказане про психологічний напрям у мовознавстві, слід зазначити, що українська школа психологізму багато в чому розходилася з німецькою. Так, Потебня наголошував на специфічних рисах граматики, її формальних властивостях, а Штейнталь і Вундт акцентували на психологічному аспекті, намагаючись виявити скоріше мову в психології, ніж психологію в мові.

Психологічний напрям у мовознавстві справив помітний вплив на розвиток науки про мову, зокрема на появу молодогограматизму, представники

⁶⁸ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

якого сприйняли ідеї про психологічну природу мови, але відкинули етнопсихологію, як наукову фікцію, вважаючи єдиною реальністю для лінгвіста індивідуальне мовлення.

Ідеї психологізму живлять лінгвістику до нашого часу. Так, у 50-ті роки ХХ ст. виникла психолінгвістика. Психолінгвістичні ідеї пронизують теорії неогумбольдтіанців і є вагомим компонентом таких сучасних дисциплін, як етнолінгвістика (особливо в її відгалуженні – етнопсихолінгвістиці), соціолінгвістика (нині існує така стикова наука, як соціопсихолінгвістика), генеративна (породжувальна) граматики і когнітивна лінгвістика.

Молодограматизм

У становленні й розвитку порівняльно-історичного мовознавства розрізняють три етапи:

1) початковий, пов'язаний із діяльністю Боппа, Грімма, Раска та Гумбольдта, який отримав назву романтичного;

2) натуралістичний, пов'язаний з ученням Шлейхера та його послідовників;

3) молодогораматичний, що виник у 70-ті роки ХІХ ст.

На перших двох етапах досліджувалися глобальні філософські проблеми, спостерігалось прагнення до широких узагальнень. Для третього етапу, в основі якого – філософія позитивізму, характерна відмова від розгляду не підкріплених фактичним матеріалом «вічних проблем» науки. Завданням ученого стало спостереження, реєстрація і первинне узагальнення фактів. Був визнаний тільки індуктивний метод. Усе інше вважали метафізикою. Саме тому такі питання мовознавства, як мова і «дух народу», походження мови, стадіальність у розвитку мов (єдність глотогонічного процесу), мовні універсали, типологічна класифікація мов, вважали ненауковими. Залишився порівняльно-історичний метод, але його метою вже не була реконструкція прамови.

Молодограматизм – напрям у порівняльно-історичному мовознавстві, мета якого – дослідження живих мов, які нібито розвиваються за суворими, що не знають винятків, законами.

Зародження молодогораматизму пов'язане з науковою діяльністю вчених Лейпцизького університету Августа Лескіна (1840–1916), Карла Бругмана (1849–1919), Германа Остгофа (1847–1909), Германа Пауля (1846–1921), Бертольда Дельбрюка (1842–1922). Згодом до них приєднались датські дослідники Карл Вернер (1846–1896), Вільгельм Томсен (1842–1927), норвежець Софус Бугге (1833–1907), француз Мішель Бреаль (1832–1915), італієць Граціадно-Ізая Асколі (1829–1907), росіянин Пилип Фортунатов (1848–1914), американець Вільям-Дуайт Уїтні (1827–1894) та ін. Молодограматизм став світовим напрямом у мовознавстві. Сам термін *молодограматики* був спочатку іронічною назвою, яку дав представникам Лейпцизької школи німецький філолог Фрідріх Царнке (1825–1891) за їхнє завзяття, молодечий запал і навіть задерикуватість, з якими вони «нападали» на старше покоління мовознавців. Один із основоположників цього напрямку К. Бругман обернув цю іронічну назву на символ нової лінгвістичної школи, і з часом вона стала лінгвістичним терміном.

Становлення молодогограматизму зумовлене внутрішніми чинниками розвитку мовознавства, пошуком шляхів подолання кризи, в якій опинилася компаративістика 60-х років XIX ст. (йдеться насамперед про заперечення глотогонічної теорії Гумбольдта і критику ідеалізованої прамови Шлейхера та його теорії двох етапів розвитку мови). Молодограматики прагнули уточнити основні принципи та завдання науки про мову й удосконалити методіку лінгвістичного дослідження. Молодограматична течія остаточно оформилася у 80-х роках XIX ст. і була панівною протягом 50 років.

Основні ідеї молодогограматизму викладені у «Передмові» Остгофа й Бругмана до першого тому «Морфологічних досліджень у галузі індоєвропейських мов», яка вийшла 1878 р. і стала маніфестом молодогограматиків, а також у працях Пауля «Принципи історії мови» (1880) та Дельбрюка «Вступ до вивчення мови. З історії й методології порівняльного мовознавства» (1880) і «Основні питання дослідження мови» (1901).

Одним із основних теоретичних положень молодогограматиків є трактування мови як продукту психофізичної діяльності. Мовлення, на їхній погляд, має два аспекти: психічний і фізичний. Тому для дослідження ролі психічних механізмів у звукових змінах і утвореннях за аналогією необхідно залучити психологію. Лінгвістичний психологізм – важлива частина методології молодогограматиків. Слід зазначити, що молодогограматики не сприйняли етнопсихологію Лацаруса і Штейнталя, а побудували свою концепцію на так званому індивідуальному психологізмі. На думку Пауля, в дійсності існує лише індивідуальна психологія. Поняття, що виражаються мовою, виникають у надрах душі індивіда і ніде більше. Усі мовні зміни також відбуваються у звичайній мовленнєвій діяльності індивіда: «будь-яка мовна творчість завжди індивідуальна», «жодних мов, крім індивідуальних, не існує», а те, що звичайно називають загальнонародною мовою, «є просто абстракцією, яка не має відповідника в реальній дійсності», і «на світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів» (Пауль). Звідси заклик молодогограматиків вивчати «людину, яка говорить».

Другою складовою частиною методології молодогограматизму є історизм як єдино можливий науковий підхід.

Молодограматики вважали необхідним вивчення живих мов і діалектів, які, на їхню думку, легше, ніж мертві давні мови, піддаються спостереженню і, відповідно, в них легше простежити закономірності розвитку мови. Реконструкція індоєвропейської прамови, за їх оцінкою, — несерйозне заняття, оскільки, по-перше, індоєвропейська прмова не представляла тієї єдності, яка демонструється в реконструкціях Шлейхера (тобто складалася з різних діалектів), і, по-друге, вона мала тривалий історичний розвиток, через що її неможливо реконструювати у вигляді єдиного горизонтального зрізу (іншими словами, реконструйовані форми можуть належати до різних історичних епох). Виходячи з цих положень, Остгоф і Бругман роблять такий висновок: «[...] тільки той компаративіст-мовознавець, який покине душну, повну туманних гіпотез атмосферу майстерні, де куються індоєвропейські праформи, і вийде на свіже повітря реальної дійсності та сучасності [...], тільки такий учений зможе досягти

правильного розуміння характеру життя й перетворення мовних форм і виробити ті методичні принципи, без яких у дослідженнях з історії мови взагалі не можна досягти достовірних результатів і без яких проникнення в періоди дописемної історії мов подібне до плавання морем без компаса». Мовознавство, за переконанням молодогограматиків, повинно оперувати фактами, істина яких точно встановлена, і, отже, стати точною наукою. Однак всупереч своїм заявам вони нерідко займалися реконструкцією прамови.

Молодограматики, акцентуючи на історичному аспекті дослідження мови, історію мовних явищ розглядали ізольовано, несистемно. Такий підхід до вивчення мовних фактів, що отримав назву «атомізму», згодом інтерпретували як недолік концепції молодогограматизму.

Важливим аспектом у концепції молодогограматизму є питання методів історичного вивчення процесів розвитку мови, які зводилися до двох процедур: 1) встановлення новоутворень за аналогією, яка ґрунтується на психічних явищах асоціації, і 2) розкриття фонетичних законів, що зумовлені фізіологічними чинниками.

Фонетичні закони молодогограматиків — це ще одне з їхніх прагнень перетворити лінгвістику на точну, законоположну науку. Фонетичні закони, за переконанням Остгофа і Бругмана, мають певні причини і не знають винятків, тому поняття спонтанних змін є умовним (таким воно є доти, поки не встановлено причину). Однак фонетичні закони слід відрізнити від законів природи. Оскільки мова функціонує в мовленні людей, то, відповідно, фонетичні закони належать не до вчення про закономірності явищ природи, а до вчення про закономірності людських дій.

З часом молодогограматики переглянули поняття фонетичного закону. Якщо спочатку вони визначали фонетичні закони як «закони, що діють абсолютно сліпо, зі сліпою необхідністю природи», то згодом сферу їх дії було обмежено деякими чинниками, зокрема хронологічними й просторовими межами, зустрічною дією аналогії (звуковий закон і аналогія — процеси, що діють у різних напрямках), іншомовними запозиченнями, певними фонетичними умовами. У пізніших працях Дельбрюк заперечує закономірність звукових змін, оскільки «мова складається з людських дій і вчинків, які, очевидно, довільні», що засвідчує кризу молодогограматичної концепції.

Уведення молодогограматиками нових методів дослідження мови, сформульовані ними емпіричні конкретні закони на основі узагальнення багатого матеріалу численних мов відіграли значну роль у розвитку лінгвістичних знань. Порівняльно-історичний метод доведено ними до логічної досконалості. Є всі підстави стверджувати, що зміни, внесені до порівняльно-історичного методу лінгвістами ХХ ст., не порушили головних принципів, сформульованих молодогограматиками. Етимологічні дослідження було піднято до рівня точної науки, зроблено значні конкретні відкриття.

Водночас молодогограматики звузили наукову проблематику. Досліджували переважно фонетику, менше уваги приділяли вивченню морфології і майже не торкалися синтаксису. Написані молодогограматиками численні історичні

граматики індоєвропейських мов складаються переважно з історичної фонетики й меншою мірою історичної морфології. Недоліком молодогограматизму є й абсолютизація історичного аспекту на шкоду синхронічному.

Представником молодогограматизму був основоположник Московської лінгвістичної школи *Пилип Федорович Фортунатов* (1848—1914). Уся викладацька й наукова діяльність Фортунатова була пов'язана з Московським університетом, у якому навчався і працював. Після закінчення університету він продовжував вивчати порівняльно-історичну граматику індоєвропейських мов, санскрит, палі, литовські рукописи в наукових центрах Німеччини, Франції й Англії. У 1875 р. захистив магістерську працю з санскриту. З 1876 до 1902 р. викладав у Московському університеті загальне мовознавство, порівняльну граматику індоєвропейських мов, старослов'янську, литовську, давньоіндійську й готську мови. Друкувався мало. Свої ідеї розвивав переважно в лекційних курсах. Після смерті, в 1956–1957 рр., вийшов двотомник його праць. Згідно з традиціями молодогограматизму предметом мовознавства Фортунатов вважав мову в її історичному аспекті і підходив до її вивчення психологічно й історично. Однак він не заперечував корисності синхронічного підходу до вивчення мови, особливо стосовно питань загальних основ граматики. Вивчав проблеми звукових змін, у фонетичних процесах намагався виявити загальні закономірності. На противагу молодогограматикам, які перебували на індивідуально-психологічних позиціях, наголошував на суспільному характері мови і зв'язку її історії з історією суспільства.

Слово Фортунатов досліджував у двох аспектах – лексикологічному й граматичному, сформулював поняття нульової флексії, розмежував етимологію й морфологію. Встановив історичні епохи палаталізації задньоязикових [г], [к], [х] перед голосними переднього ряду, відкрив закон про рух наголосу в балтослов'янських мовах і закон про акцентні відношення в індоєвропейських мовах.

Створена Фортунатовим школа отримала назву формальної, оскільки особливу увагу він приділяв формі мовних одиниць. Учення про граматичну форму посідає провідне місце в концепції мовознавця. Граматичну форму слова він розуміє вузько морфологічно, як членування слова на основу й закінчення. Таке розуміння форми слова випереджало системний підхід до морфології в структурній лінгвістиці. До виділення частин мови у Фортунатова був суто формальний підхід. Частини мови – це розряди слів, які групуються за формальними ознаками. Так, до одного розряду він відносив слова *писал* і *зелен*, оскільки вони змінюються за родами, але не за відмінками, а слова *депо*, *писать*, *хорошо*, *ах* об'єднував в один клас як такі, що не змінюються.

Основною синтаксичною одиницею мови Фортунатов уважав словосполучення, а не речення. Предметом синтаксису в його концепції є форми словосполучень.

Отже, Фортунатов по-новому трактував лише граматичну теорію, а до загальних проблем мовознавства він підходив, як молодогограматики. Його школа відзначалась прагненням до наукової строгості та несуперечливості дослідження.

Фортунатов виховав цілу когорту відомих мовознавців. Його учнями були О. О. Шахматов, В. К. Поржезинський, М. М. Дурново, Д. М. Ушаков, О. М. Пешковський, М. М. Покровський, М. М. Петерсон, норвежець О. Брок, датчанин Х. Педерсен, німець Е. Бернекер, швед Т. Торнб'єрнсон, француз П. Буайє, серб О. Белич, румун Й. Богдан та ін. І це не випадково, бо, як зазначив Шахматов, Фортунатов «йшов попереду німецької лінгвістичної науки», яка перебувала на провідних позиціях. А славетний датський структураліст Луї Єльмслев заявив, що Фортунатова можна вважати родоначальником структуралізму, бо його школа «підійшла найближче до практичної реалізації цих (структуралістських – М. К.) ідей»⁶⁹.

Питання для самоконтролю:

1. Сформулюйте основні передумови виникнення порівняльно-історичного мовознавства.
2. Назвіть основоположників порівняльно-історичного мовознавства і розкрийте їх внесок у порівняльно-історичне мовознавство.
3. Які основні положення лінгвістичної концепції В. Гумбольдта? Чому його вважають основоположником загального мовознавства?
4. Розкрийте значення вчення Гумбольдта для сучасного мовознавства. Які положення його вчення знайшли свій розвиток у різних напрямках сучасної лінгвістики?
5. Чим зумовлене виникнення натуралістичного напрямку в мовознавстві?
6. Які основні ідеї натуралістичної теорії А. Шлейхера? Оцініть їх з позиції сучасного мовознавства.
7. Сформулюйте основні теоретичні положення психологізму. Визначте їх сильні й слабкі сторони.
8. Назвіть основні положення вчення О. Потебні. Розкрийте значення праць О. Потебні й місце очоленої ним Харківської лінгвістичної школи в історії вітчизняного й світового мовознавства.
9. У чому полягають заслуги молодогограматизму? Чим зумовлені слабкі сторони молодогограматичного напрямку?
10. Які питання мовознавства порушив П. Фортунатов? Чим відрізняється Московська лінгвістична школа від інших шкіл другої половини XIX ст.?

⁶⁹ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Лекція 11. Мовознавство кінця XIX – початку XX ст..

ПЛАН

1. Школа «слів і речей». Школа естетичного ідеалізму. Неолінгвістика.
2. Школа естетичного ідеалізму
3. Казанська лінгвістична школа. Бодуен де Куртене.
4. Неолінгвістика
5. Соціологічний напрям.
6. Лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра. Розвиток ідей Ф. де Соссюра у працях Ш. Баллі і А. Мейє.
7. Структуралізм і генеративізм. Неогумбольдтіанство.

Література: 1, 3, 6, 7

Поняття і терміни: *школа «слів і речей», історична лексична семантика, ономазіологія, школа естетичного ідеалізму, концепція Фосслера, неолінгвістика, соціологічний напрям, внутрішня лінгвістика, поняття значеннєвості, Женевська школа, структуралізм, генеративізм.*

1. Школа «слів і речей». Школа естетичного ідеалізму. Неолінгвістика.

Хоча молодограматичний напрям вніс багато нового і цінного в науку про мову, однак деякі його твердження були суперечними і навіть помилковими. Прийнявши положення про те, що реально існують лише мови окремих індивідів, молодограматика фактично утвердили індивідуальну психологію як теоретичну основу мовознавства, що унеможливило опрацювання проблеми онтології мови. Вони також недооцінювали значення позамовних чинників, взаємодію мов і діалектів, вплив писемної традиції тощо. Суто емпіричний підхід до мовного матеріалу, відмова від постановки кардинальних теоретичних проблем і яскраво виражене психологічне забарвлення мовознавчих студій заслонили власне лінгвістичний аналіз. Усе це не задовольняло багатьох мовознавців. Саме тому наприкінці XIX – початку XX ст. виникають нові лінгвістичні школи, які виступають із критикою молодограматизму.

До них передусім належать *Школа «слів і речей»*, Школа естетичного ідеалізму, неолінгвістика, Казанська лінгвістична школа І. О. Бодуена де Куртене, а також соціологічний напрям, заснований швейцарським мовознавцем Ф. де Соссюром.

Одним із перших напрямів, що намагався цілком порвати з традиціями молодограматиків, була Школа «слів і речей».

Школа «слів і речей» – мовознавчий напрям, який висунув принципи вивчення лексики у зв'язку з культурою й історією народу.

Сформувалась вона в 1909 р., коли став виходити в Гейдельберзі журнал «Слова і речі», видавцями якого були мовознавці Р. Мерінгер, В. Мейєр-Любке, Й. Міккола, Р. Мух і літературознавець М. Мурко, звідки й назва цієї школи. Правда, ще в 1904–1907 рр. Мерінгер опублікував у журналі «Індогерманські дослідження» велику розвідку «Слова і речі».

Школа поставила перед собою завдання: замість абстрактної «історії звуків» молодогограматиків вивчати історію слів, залучаючи не тільки лінгвістичний аналіз, а й історію названої словом речі. Як зазначав Г. Шухардт, «прогрес як в одній, так і в іншій галузі може бути досягнутий лише за умови, що дослідження речей і дослідження слів будуть іти разом». На противагу молодогограматикам, які вивчали фонетику й морфологію і майже не торкалися семантики, Школа «слів і речей» зосереджує увагу на семантиці слів, на розвитку та зміні їхніх значень.

Одним із засновників Школи «слів і речей» вважають мовознавця *Гуго Шухардта* (1842–1927) – професора Віденського університету. Він багато праць присвятив найрізноманітнішим мовам (слов'янським, кельтським, угорській, баскській, кавказьким, хамітським, креольським), хоча найбільше його цікавили романські мови.

Шухардт був сильним критиком (підмітив усі слабкі місця в концепції молодогограматиків), однак він не створив власної теорії, хоча закликав мовознавців не боятись, як молодогограматики, узагальнень: «До справжньої науки не можна підходити з улюбленим «*nesupra crepidam*» (не вище черевика; з лат. *Sutor, nesupra crepidam* «Шевче, [суди] не вище черевика»).

У своїх працях із лексичної семантики (програмною серед них є «Речі та слова», опублікована в 1912 р.) він намагався знайти закономірності розвитку семантичної системи мови, для чого передусім, за його переконанням, необхідно створити історію слів-речей. Під річчю розуміє і предмети, і дії, і стани; істоти й неістоти реального і нереального світу. Між річчю і словом, на його думку, перебуває уявлення, однак між історією речей та історієюслів існує повний паралелізм. Це твердження не заважає йому зробити абсолютно правильні висновки про співвідношення історії позначення і значення: 1) річ може змінюватися при незмінності позначення; 2) річ залишається незмінною, але змінюється позначення.

Примат семантики над фонетикою Шухардт переніс і на етимологічні дослідження. Якщо в молодогограматиків етимологія ґрунтувалася на аналізі звукової форми за допомогою звукових законів, то Шухардт змістив акцент на семантичну площину, вважаючи, що етимологія слова може бути встановлена семантично, навіть якщо його фонетична історія не піддається з'ясуванню.

Шухардт розвинув методику дослідження історичної лексичної семантики. Його праці вплинули на виокремлення в мовознавстві особливої галузі – *ономасіології* (науки про назви), яка, зокрема, вивчає принципи й закономірності позначення предметів і понять. Вони також сприяли обґрунтуванню завдань і методів вивчення словникового складу за предметними групами, укладанню ідеографічних словників (не без впливу ідей Шухардта Францом Дорнзайфом було створено «Німецький словниковий склад за предметними групами», виданий у 1932 р.).

Шухардт висунув і низку загальнотеоретичних положень. Зокрема, він, на відміну від мовного індивідуалізму молодогограматиків, наголошував на суспільному характері мови. З цих позицій критикує молодогограматичне вчення про звукові закони: «Фонетичні закони і соціальний характер мови несумісні

одне з одним». Крім цього, він зазначає, що фонетичні закони визначалися дедуктивно. Якщо ж підійти до цього питання індуктивно, то не можна вивести закони, які не знають винятків. Коли за фонетичними законами визнати абсолютний характер, то поняття «виняток» втрачає сенс. До чинників, які заперечують строгість законів, крім аналогії, належить явище субстрату.

Причиною мовного розвитку Шухардт уважав мовне змішування (схрещування). Поняття схрещування мов у нього стало методологічним принципом. Очевидним є вплив теорії хвиль Й. Шмідта, яка у Шухардта трансформувалася в теорію «мовної безперервності». У мовах постійно має місце процес географічного вирівнювання.

Тому немає чітких меж між діалектами і мовами, а є поступовий перехід однієї мови в іншу. Це положення згодом стало провідним у французькій школі лінгвогеографії. У зв'язку з цим Шухардт критикує теорію родовідного дерева й стверджує, що строго генеалогічна класифікація мов взагалі неможлива. Виходячи з концепції схрещування мов, можна припускати, що одна й та сама мова може мати кілька предків. Оскільки змішування зближує різні мови, то «спорідненими» є всі мови світу. Це дає підстави для порівняльних досліджень неспоріднених мов. Подібність мовних структур та однорідність розвитку різних мов зумовлені ще і спільністю психічної природи людей.

Отже, лінгвістична спадщина Шухардта і всієї Школи «слів і речей» є неоднорідною і нерівноцінною. Позитивним у ній є новий підхід до вивчення мови, опрацювання нових методик її опису, що вплинуло на зародження лінгвістичної географії та соціологічного напрямку в мовознавстві. Однак відмова від поняття закону загалом без заміни його чимсь іншим негативно впливала на методику порівняльно-історичних досліджень, оскільки позбавляла компаративіста чітких критеріїв.

2. Школа естетичного ідеалізму

На початку ХХ ст. виникла нова течія в мовознавстві, яка отримала назву «Школа естетичного ідеалізму».

Школа естетичного ідеалізму — мовознавчий напрям, представники якого виступали із критикою молодограматизму з позицій так званої естетичної філософії мови і розглядали мову як творчу діяльність індивіда.

Естетичною названа тому, що естетика в цій школі оголошена «альфою і омегою» мовознавства, а ідеалістами йменували себе самі представники цієї мовознавчої течії.

Засновником Школи естетичного ідеалізму є німецький учений *Карл Фосслер* (1872–1949) – професор Мюнхенського університету, знавець романських мов і літератур, автор досліджень творчості Жана Расіна, Жана Лафонтена, Фелікса Лопе де Веги, Аліг'єрі Данте та ін.

Найвизначнішими мовознавчими працями Фосслера є «Позитивізм й ідеалізм у мовознавстві» «Мова як творчість і як розвиток» (1905), «Дух і культура в мові» (1925).

Лінгвістична концепція Фосслера ґрунтується на філософії мови Гумбольдта, поглядах італійського філософа й естетика Бенедетто Кроче й ідеалістичній філософії Гегеля.

Фосслер виступив із різкою критикою молодогограматизму. Молодограматиків він називає позитивістами, а представників своєї школи (Е. Лерха, Л. Шпітцера, Х. Харцфельда, Х. Райнфельдера, В. Клемперера та ін.) – ідеалістами. Учений зазначає, що під цими термінами слід розуміти не різні філософські системи, а два напрями в методах пізнання. Ідеалізм як творче, на його думку, начало протиставляється механіцизму (позитивізму) як науковій задубілості й обмеженості.

Якщо позитивісти – це вчені, які найближчою метою вважають точний опис наявних фактів, то ідеалісти прагнуть до встановлення причинового зв'язку між явищами, тобто є діалектиками. Ученому, на думку Фосслера, не можна обмежуватися описом фактів. Він мусить розв'язувати важливі проблеми, порушені Гумбольдтом.

Фосслер вважає мовознавство історичною наукою. Услід за Гумбольдтом мову визначає як «вираження духа». Закони розвитку мови пропонує вивчати не автономно, а як вияв «діяльності духа», що знаходить своє вираження в мовній експресії. Тому мовознавець повинен досліджувати механізм мовної експресії. Фосслер, як і Гумбольдт, розглядає проблему причин мовного розвитку і творчого характеру мови. Однак деякі положення Гумбольдта гіпертрофуються, внаслідок чого концепція мови стає однобічною, звуженою.

Ще одним складником фосслерівської концепції стало вчення італійського естетика й філософа Бенедетто Кроче (1866–1952), який у своїй праці «Естетика як наука про вираження і як загальна лінгвістика» (1902) висловив такі думки: 1) мовленнєвий акт є творчим актом, що зближує мову з мистецтвом; 2) мовознавство й естетика мають один і той самий об'єкт дослідження, тому філософія мови і філософія мистецтва – одне й те саме; 3) лінгвістика є складовою частиною загальної естетики; 4) лінгвістика, як і естетика, не має нічого спільного з логічним пізнанням і повинна ґрунтуватися на інтуїтивному пізнанні.

Відштовхуючись від цих положень Кроче, Фосслер стверджує, що нове мовознавство повинно забезпечити суто естетичний і естетико-історичний розгляд мови. Як і Кроче, основною функцією мови він вважає естетичну і закликає саме з цього погляду вивчати мову. До того ж, на його думку, насамперед слід досліджувати творчий акт індивіда, тобто говоріння, бо «будь-яка зміна й розвиток мови в кінцевому підсумку є продуктом смаку або естетичного чуття мовця» і «сама можливість і сам факт здійснення такої зміни зумовлені глибоко прихованим, майже непомітним естетичним механізмом».

Мовні цінності, наголошує Фосслер, творять вибрані особистості. Як шедеври мистецтва створюються окремими людьми (Данте, Шекспір, Гете, Рафаель тощо), так своєю суттю будь-який мовний вираз є індивідуально-духовною творчістю, а мова загалом — виявом національного характеру через геніальну особистість». Правда, тут же Фосслер зауважує, що розвиток мови

проходить через індивідуальну мовну творчість за умови, коли інші індивіди її сприймуть. Саме в цьому розумінні мова стає «колективною творчістю». Отже, у процесі розвитку мови діють дві сили: творча особистість й інертна маса, яка наслідує й повторює створене особистістю, приймає або відхиляє новації, вживає, зберігає й поширює їх.

Згідно з Фосслером мовознавством у справжньому значенні цього слова є тільки стилістика, бо лише вона вивчає реальність у мові – індивідуальну духовну творчість. Стилістика охоплює всю лінгвістику. Фонетика, морфологія, синтаксис і лексикологія «повинні повністю розчинитися в естетичному розгляді мови». Мовознавство є складовою частиною естетики. Зважаючи на це, мову слід розглядати від більших до дрібніших одиниць (виходячи зі стилістики, через синтаксис — до морфології та фонетики). Зворотний порядок аналізупровокує «хибний причинний зв'язок». Слід зауважити, що Фосслер заперечує самотійний і узагальнювальний характер слова, вважаючи, що з кожним творчим актом людина вкладає в слово неповторний зміст, надає йому своєрідного естетичного забарвлення. Це цілком узгоджується з іншим твердженням щодо мови: узагальненої (абстрактної) мови не існує.

Як і Кроче, Фосслер різко протиставляє мовознавство і логіку: «мова не має логічної природи і не може бути піддана логічному розгляду», - «поняттями можна мислити, а не говорити»; у мові маємо справу з уявленнями (враженнями, образами), а не з поняттями.

Отже, Фосслер виступає за перетворення лінгвістики на інструмент внутрішнього світу людини, тобто на інструмент дослідження творчих аспектів людської мови. Його заслуга в тому, що він поставив перед мовознавством нові завдання: лінгвістичне вивчення стилістики, дослідження співвідношення мови письменників і загальнонародної мови та зв'язку історії культури з розвитком мови.

Істотним недоліком наукової концепції Фосслера є гіпертрофія естетичної функції мови, недооцінка суспільного чинника, ототожнення історії розвитку мови з історією мистецтва, а мовознавства зі стилістикою, відірваність мови від мислення.

Школа естетичного ідеалізму довго була популярною і сприймалась багатьма вченими як альтернатива порівняльно-історичному мовознавству. Із 30-40-х років ХХ ст. втратила популярність, хоч існувала до середини ХХ ст.⁷⁰

3. Неолінгвістика.

У 20-х роках ХХ ст. сформувався новий напрям у мовознавстві – неолінгвістика.

Неолінгвістика – опозиційний до молодограматизму напрям, який трактував мову з позицій ідеалізму й естетизму.

Представниками цього напрямку є італійські вчені Маттео Бартолі (1873–1946), Джуліо Бертоні (1878–1942), Вітторе Пізані (1899–1990) і Джуліано

⁷⁰ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Бонфанте (1904–1987). Пояснюючи назву нової школи, Бартолі протиставляє її молодограматизму: молодограматиками досліджували тільки граматику, а неолінгвісти хочуть бути лінгвістами, тобто вивчати всі мовні проблеми.

Принципи й методи неолінгвістики викладено в «Короткому нарисі неолінгвістики» Бартолі та Бертоні (1925), а також у «Вступі до неолінгвістики» Бартолі (1925) і в праці пізнішого представника цього напрямку Бонфанте «Позиція неолінгвістики» (1947).

Неолінгвістика – еkleктичний напрям. Її принципи ґрунтуються на ідеях Гумбольдта, Кроче, Фосслера і Шухардта. Услід за Гумбольдтом і Кроче неолінгвісти розглядають мову як духовну діяльність і художню творчість, вважаючи її продуктом естетичної творчості індивідів. Як і Фосслер, підкреслюють, що «будь-яка мовна зміна має індивідуальне походження; спочатку це вільна творчість людини, яка імітується й асимілюється (але не копіюється!) другою людиною, потім третьою, поки не пошириться на більш чи менш значній території. Ця творчість може бути більш чи менш сильною, мати більшу чи меншу здатність до збереження чи поширення відповідно до творчої сили індивіда, його соціального впливу, літературної репутації тощо.

Новотвори короля мають кращі шанси, ніж новотвори селянина».

По суті фосслерівським є розуміння неолінгвістами мови як «вираження естетичної творчості». Поширення новотворів у мові, на їхню думку, ґрунтується, як і в мистецтві, на естетичному відборі. Цим пояснюється то, що неолінгвісти не сприймали вивчення мови в суто лінгвістичних категоріях, яке було характерним для молодограматиків, і акцентували на зв'язку мовознавства з історією, літературознавством, культурологією.

Неолінгвісти виступили проти методики дослідження і загальнотеоретичних положень молодограматиків. Вони звинувачували молодограматиків у вузькості проблематики і догматизмі (збирали матеріал і складали довідкові посібники, не було в них живої ідеї). На думку неолінгвістів, мову слід не тільки описувати, а необхідно глибоко проникати в її суть, пояснювати її функціонування й розвиток.

У супереч молодограматикам неолінгвісти заперечували регулярність мовних змін. «Усе в мові, – твердить Бонфанте, – регулярне, як і в житті, бо існує. І водночас усе нерегулярне, тому що умови існування явища різні». Критикували молодограматиків і за те, що вони втискували в прокрустове ложе відносно простих законів і методів опису таке складне явище, як мова, яка для них існувала окремо від людини. Не погоджувалися неолінгвісти з членуванням мови молодограматиками на фонетику, морфологію й синтаксис: люди говорять реченнями, а не фонемами, морфемами, синтагмами.

Критикуючи молодограматиків за спрощення й схематизацію, за неухвагу до «людського чинника», нехтування індивідуальною творчістю, проведення дискретних меж щодо безперервних процесів, прагнення відокремити лінгвістику від інших наук, неолінгвісти натомість нічого не запропонували, крім суто індивідуального розгляду історії окремих мовних фактів.

Закликаючи мовознавців розкривати складність мовного розвитку і враховувати у вивченні мови конкретні умови її розвитку, неолінгвісти насправді обмежувалися лише географічним чинником, тобто розглядали мову передусім з погляду територіального поширення певних явищ. Бартолі навіть назвав свій напрям просторовою лінгвістикою.

Основним методом дослідження мови неолінгвісти вважали встановлення ізоглас, тобто ліній на карті, які показують межі поширення мовних явищ. Виходячи з цього, вони визначають мову як механічну сукупність ізоглас. Мовні інновації розглядають у трьох аспектах: 1) їх вік; 2) місце появи; 3) причини виникнення.

За допомогою даних просторової лінгвістики неолінгвісти роблять спроби вийти за межі Півнової сім'ї і встановити зв'язки між індоєвропейськими мовами та іншими мовними родинами. На відміну від молодогограматиків, які проповідували теорію полігенезу мов (походження мов світу від декількох прамов), неолінгвісти, особливо А. Тромбетті, підтримували теорію моногенезу, тобто походження всіх мов світу від одного предка.

Услід за Шухардтом неолінгвісти вказували на умовність меж між мовами та діалектами. Бартолі, зокрема, говорив про лінгвальну безперервність, до якої належать індоєвропейські, уральські, семітські мови. Це положення ґрунтується на теорії хвиль Шмідта й теорії змішування мов Шухардта.

За переконанням неолінгвістів, усі мови світу є змішаними. Так, французька мова є результатом змішування латинської й германської, іспанська – латинської й арабської, італійська – латинської, грецької й оскоумбрської, румунська – латинської та слов'янської, чеська – слов'янської та німецької, болгарська – слов'янської та грецької, російська – слов'янської та фінно-угорської. Таким чином, у реальності маємо справу не зі спорідненістю, а зі своєюцтвом, тобто родиною не за спільним походженням, а за результатом контактування, схрещення. Унаслідок тривалого контактування, взаємовпливу можуть виникати мовні союзи – особливі типи ареально-історичної спільності мов, які характеризуються певною кількістю спільних структурних і матеріальних ознак.

З концепцією змішування мов пов'язана неолінгвістична теорія субстрату, суперстрату й адстрату (див. тему «Мова та історія»). Отже, неолінгвісти на противагу молодогограматикам, які вивчали мову в діахронії, наголошували на синхронно-діахронній взаємодії різних мовних фактів, досліджували живі реальні діалекти, удосконалили методику лінгвістичної географії, пов'язали її з проблемами порівняльно-історичного мовознавства. Особливо цінним є їх внесок в етимологію (наприклад, праця Пізані «Етимологія»).

Недоліками неолінгвістики є захоплення екстралінгвальними фактами, недооцінка системно-структурних властивостей мови, розуміння мови як абстракції (реальністю вважали мову окремої людини, а національну мову – такою абстракцією, як, скажімо, поняття середньої людини).⁷¹

⁷¹ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

4. Казанська лінгвістична школа. Бодуен де Куртене

Казанська лінгвістична школа сформувалася в 70–80-ті роки ХІХ ст. Засновник цієї школи – І. О. Бодуен де Куртене. Ідеї Казанської лінгвістичної школи викладені в ґрунтовних програмах лекцій, прочитаних Бодуеном де Куртене в Казанському університеті.

Іван (Ян) Олександрович Бодуен де Куртене (1845–1929) – видатний польський мовознавець із старовинного французького роду, член Польської АН з 1887 р., член-кореспондент Петербурзької АН з 1897 р., дійсний член НТШ у Львові з 1914 р.

Закінчив Варшавський університет (Головну школу), після чого стажувався у Празі, Відні, Берліні, Лейпцигу, де слухав лекції відомих мовознавців, у тому числі Шлейхера і Лескіна. Листувався з Ф. де Соссюром, Г. Паулем, Г. Шухардтом, О. Єсперсенем, А. Мейє. Писав праці російською, польською, німецькою, французькою, чеською, італійською, литовською та іншими мовами. Викладав у Казанському, Юрієвському (Дерпському, Тартуському, Краківському, Варшавському університетах. Був людиною прогресивних поглядів. Виступав на захист прав малих народів Росії та їхніх мов, за що був ув'язнений у 1914 р. Захищав українську мову, доводив її окремішність і самобутність у публікаціях «Кілька слів про об'єктивну та суб'єктивну самобутність України з погляду мовного, племінного, національного й державного» (1925), «Про з'їзд славістів і про платонічний панславізм» (1903), «Українське питання з позанаціональної точки зору» (1913). Підтримував прагнення українців створити у Львові національний університет («Українські університети в Польській державі»; 1922), контактував з І. Франком та В. Гнатюком. «Не та чи інша мова мені дорога, – заявив він, – а мені дороге право людини залишатися при своїй мові, вибирати її собі, право не піддаватися відчуженню від усебічного використання власної мови, право людей вільно самовизначатися і групуватися, також на основі мови».

Лінгвістична концепція вченого була різко полемічною щодо панівної молодограматичної парадигми. Вихід із кризи мовознавства кінця ХІХ ст. він вбачав у зв'язку лінгвістики з психологією і соціологією, у послідовному синхронному підході до мови, у відмові від обов'язкового історизму. Не сприймав логіцизм і молодограматичні концепції мовних законів: «Немає жодних «звукових законів».

Бодуен де Куртене зосередив увагу на процесах, які мають місце в індивідуальному мовленні. Він вважав, що реально існує лише індивідуальне мовлення. Національна мова, на його думку, існує тільки в ідеалі, а насправді це наукова фікція, «середнє випадкове поєднання мов індивідів»: «Мова існує тільки в індивідуальних мозках, тільки в душах, тільки у психіці індивідів або осіб, що становлять певне мовне суспільство».

Учений закликає вивчати людину як носія мови (щодо цього Бодуен де Куртене солідарний з молодограматиками). Однак учений тут же наголошує на нерозривності в мові індивідуального і загального: те, що є в індивіда, є одночасно й загальним, що пояснюється однаковістю психічних особливостей у

всіх індивідів. Отже, мова є явищем колективно-індивідуальним. На відміну від молодограматиків для концепції Бодуена де Куртене характерний не індивідуальний, а колективний (соціальний) психологізм. Є підстави стверджувати, що попри психологічну забарвленість концепції їй притаманне розуміння соціальної суті мови: «Сутність людської мови виключно психічна», – пише вчений, а далі продовжує: «Оскільки мова можлива тільки в людському суспільстві, то крім психічного аспекту ми повинні бачити в ній завжди аспект соціальний. Основою мовознавства повинна служити не тільки індивідуальна психологія, а й соціологія».

Новим для мовознавства XIX ст. є намагання Бодуена де Куртене обґрунтувати необхідність і важливість статичного (описового) аналізу мови всупереч панівному на той час порівняльно-історичному. Не заперечуючи порівняльно-історичного методу, вчений доводить, що для розкриття механізму мови годиться тільки описовий метод, бо система мови являє собою стійкий стан мовних компонентів. Так Бодуен де Куртене підійшов до розрізнення двох станів мови: статичного й динамічного, що пізніше буде названо Ф. де Соссюром синхронією й діахронією. При цьому вчений зауважує, що «в мові, як і загалом у природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явища позірні; це окремий випадок динаміки за умови мінімальних змін». У мові одночасно діють закони рівноваги і закони історичного розвитку мови. Статика стосується перших, а динаміка – других.

Отже, мову Бодуен де Куртене розглядає як континуум, тобто діяльність, що розгортається в часі і просторі. Ученого цікавлять причини мовних змін. І він уперше в історії мовознавства виділяє таку причину, як прагнення до зручності, до різного роду економії затрат, чим пояснюються такі мовні зміни, як спрощення сполучень приголосних, явища асиміляції, дисиміляції, регулярність морфологічної системи тощо. Поняття економії мовних засобів отримало свій подальший розвиток у XX ст. (праці Є. Д. Поливанова, Р. О. Якобсона, А. Мартіне).

Бодуен де Куртене розуміє мову як систему. Мова, вважав він, це така сукупність, частини якої пов'язані між собою відношеннями значення і форми. Кожне мовне явище можна вичерпно описати лише за умови врахування його системних зв'язків. Так, зокрема, «фізіологічно тотожні звуки різних мов мають різне значення, згідно з усією звуковою системою, згідно з відношеннями до інших звуків». У мовній системі він виділяє три підсистеми: фонетичну, морфологічну й синтаксичну. На відміну від Ф. де Соссюра, який значно пізніше прийшов до думки про системність мови і вбачав цю системність тільки в синхронії, Бодуен де Куртене вважав, що системність характерна й для динамічного аспекту мови, а тому й вимагав урахувувати системний характер і в діахронічному аналізі.

Поняття системності мови в Бодуена де Куртене тісно пов'язане з поняттям мови як системи знаків, тобто сукупності «численних випадкових символів, які групуються в системі за «протиставленнями і відмінностями».

У вченні Бодуена де Куртене простежується чітко проведена антиномія мови і мовлення: з одного боку, він виділяє комплекс складових частин і категорій, а з іншого – безперервно повторюваний процес. Він часто говорить про національну (середню) мову й індивідуальну мову (мовлення). Першим звернув увагу на соціальну диференціацію мови.

Однією з головних заслуг Бодуена де Куртене є введення до мовознавства понять фонем і морфем. Поняття фонем в його вченні видозмінювалося, але незмінною була його психологічна інтерпретація. Кінцево фонема визначається як психічний представник (конструкт) звука, що має смислорозрізнявальну функцію. Фонема – результат мовного узагальнення, абстракція від реальних звукових реалізацій, інваріант стосовно варіантів, тобто звуків. Таке визначення фонем для того часу було прогресивним, і його зрозуміли лише в другій чверті ХХ ст. Морфему Бодуен де Куртене трактував також психологічно.

Бодуен де Куртене є творцем теорії чергувань, яку виклав у праці «Дослід теорії фонетичних альтернатив» (1895). Ця теорія стала основою морфонології – зв'язувальної ланки між фонологією і морфологією.

Оригінальні типологічні ідеї містяться в його праці «Про класифікацію мов», де запропоновано нові підходи до типологічного дослідження мов: зіставне вивчення фонетичних (довгота і короткість голосних, функції наголосу) і морфологічних структур мов, як споріднених, так і неспоріднених. Цінні зауваження вченого про типологію елементів слова (морфем) у мовах різних типів.

Бодуен де Куртене започаткував концепцію мовних союзів (далі її розвинув М. Трубецької), порушив проблему *лінгвістичного часу* (стосується темпів розвитку однієї мови порівняно з іншою), уперше звернув увагу на важливість для лінгвістики вивчення *мовленнєвих розладів (афазій)*, що згодом стало предметом наукових зацікавлень Р. Якобсона.

Свої праці Бодуен де Куртене публікував у різних виданнях і різними мовами, до того ж виклав їх фрагментарно, не створив цілісної системи, як то зробив Соссюр. Однак його розуміння мови як системи, соціальна зумовленість мовних явищ, елементи знакової теорії мови, теорія фонем і морфонологічних змін, типологія мов — це ті проблеми, які вплинули на подальший розвиток мовознавства, зокрема на формування структуралізму (особливо Празького лінгвістичного осередку) і соціологічної школи.⁷²

5. Соціологічний напрям. Лінгвістична концепція Фердинанда де Соссюра.

На початку ХХ ст. багатьох мовознавців не задовольняла не лише концепція молодогограматизму, а й уся порівняльно-історична парадигма. На їхню думку, мовознавство було відірване від життя, занурене в старовину, тому не могло вирішувати свої прикладні завдання. До цих мовознавців належить Фердинанд де Соссюр (1857–1913) – основоположник соціологічного напрямку.

⁷² Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Соціологічний напрям – сукупність течій, шкіл і окремих концепцій, які трактують мову передусім як соціальне явище.

Навчався Соссюр у Женевському (1875) і Лейпцизькому (1876–1878) університетах. Першу працю «Мемуари про початкову систему голосних» опублікував у 1879 р. (єдина серйозна праця, опублікована за його життя). Ця наукова розвідка настільки випередила час, що її зрозуміли й оцінили аж через 50 років. Її вважають символом наукового передбачення в лінгвістиці.

У ній встановлено початкову систему голосних індоєвропейської прамови у зв'язку з теорією індоєвропейського кореня. Висунена в цій праці гіпотеза про існування у праіндоєвропейській мові ларингалів-сонантів (у лінгвістиці вона отримала назву ларингальної теорії) знайшла своє підтвердження в 1927 р., коли львівський (на той час) мовознавець Є. Курилович виявив один із таких ларингалів у відкритій під час розкопок 1906—1907 рр. у Туреччині хетській мові. Однак у час виходу праці новаторську ларингальну теорію Соссюра не сприйняли навіть його вчителі Бругман і Остгоф, через що Соссюр змушений був повернутися з Німеччини до Парижа, а згодом (у 1891 р.) переїхав до Женеви, де до кінця життя працював професором університету.

Протягом 1907–1911 рр. він прочитав три курси із загального мовознавства, які не мав на меті публікувати. Після смерті Соссюра його учні А. Сеше й Ш. Баллі в 1916 р. за своїми конспектами його лекцій видали «Курс загальної лінгвістики», в якому викладено оригінальне вчення їхнього вчителя, що знаменувало переворот у мовознавстві. Дехто порівнює мовознавчу теорію Соссюра з відкриттям М. Коперника.

«Курс загальної лінгвістики» починається з визначення об'єкта мовознавства. Оскільки мова у звичайному розумінні цього слова є багатоликим явищем (фізичним, фізіологічним, психічним, соціальним, індивідуальним тощо), то Соссюр уводить три важливі для його концепції терміни *langage* «лінгвальна діяльність», *langue* «мова» і *parole* «мовлення». Лінгвальна діяльність – це все, що стосується мовного феномену. Мова – це соціальний аспект лінгвальної діяльності, зовнішній щодо індивіда. Це система взаємопов'язаних елементів, обов'язкова для всіх членів певного колективу.

Вона соціальна, нелінійна, має психічний характер. Мовлення – це лінгвальна діяльність мінус мова. Воно індивідуальне, лінійне, має фізичний характер (пов'язане з акустичним аспектом). Якщо мова є найважливішою (суттєвою) частиною лінгвальної діяльності, то мовлення є випадковим і побічним явищем. «Єдиним й істинним об'єктом лінгвістики є мова, розглянута в самій собі й для себе», – підсумовує вчений.

Новизна соссюрівського положення не в самих поняттях (поняття мови й мовлення знаходимо у працях Гумбольдта, Бодуена де Куртене та інших мовознавців), а в їх послідовному розмежуванні. Розмежування мови й мовлення ніби звузило об'єкт лінгвістики, але в той же час зробило його чіткішим і доступнішим для огляду й виявилось перспективним. Так, згодом на цьому розмежуванні було проведено демаркацію між фонологією і фонетикою.

Із названим положенням пов'язане розмежування Соссюром *внутрішньої лінгвістики*, тобто лінгвістики власне мови, і зовнішньої лінгвістики, яка вивчає все, що є чужим організму мови, її системі. До зовнішньої лінгвістики належать «усі зв'язки, які можуть існувати між історією мови й історією раси чи цивілізації», «відношення, які існують між мовою і політичною історією», історія літературних мов і «все те, що має стосунок до географічного поширення мов та їх членування на діалекти». По суті, висловлюється думка, протилежна концепції Школи «слів і речей» та лінгвістичній географії, які намагались перебороти кризу відходом до зовнішньолінгвістичної проблематики. За переконанням Соссюра, все назване вище перебуває за межами власне мови, тобто системи чистих відношень: «немає такої необхідності знати умови, в яких розвивається та чи інша мова», оскільки «мова є системою, що підпорядковується своєму власному ладу».

Чи не головною заслугою Соссюра перед мовознавством є утвердження **системного підходу** до вивчення мови, наголошення на необхідності вивчення мови як системи, тобто вивчення того внутрішнього в мові, що визначає її суть як засобу комунікації. Властивості будь-якого мовного елемента визначаються шляхом зіставлення його з іншими елементами. Отже, несуттєвою є природа мовної одиниці; важлива її протиставленість іншим одиницям. Так Соссюр уводить нове для лінгвістики поняття значеннєвості (цінності) як реляційної властивості одиниць мови. Для пояснення цього поняття він наводить приклад зі сфери шахів:

«Візьмемо коня: чи є він сам по собі елементом гри? Безумовно, ні, тому що у своїй чистій матеріальності поза займаним ним полем на дошці та іншими умовами гри він нічого для гравця не становить; він стає реальним і конкретним елементом у грі лише настільки, наскільки наділений значеннєвістю і з нею нерозривно пов'язаний [...]. Будь-який предмет, що не має з ним жодної подібності, може бути ототожнений із конем, якщо йому буде надано ту саму значеннєвість».

Отже, мовна система ґрунтується на відношеннях. Серед відношень між елементами мовної системи Соссюр виділяє два типи: відношення, основані на лінійному характері мови, коли мовні елементи вишиковуються один за одним у потоці мовлення (*синтагматичні*), і відношення *асоціативні* (мовні одиниці асоціюються з іншими мовними одиницями в пам'яті). Згодом останні стали називати парадигматичними. Відповідно до цих відношень Соссюр у науці про мову виокремлює два розділи: теорію синтагм і теорію асоціацій.

Основним принципом його теорії є вимога розглядати мову в напрямку «від відношень до одиниці».

Мова, за Соссюром, є не просто системою, а найважливішою **знаковою системою**. Під знаком він розуміє двосторонню одиницю, що має вираження і зміст.

Соссюр розмежовує два аспекти в мові і, відповідно, в мовознавстві: синхронію і діахронію. **Синхронія** – це вісь одночасовості, де розташовуються явища, які співіснують у мові, і де немає втручання часу. **Діахронія** – це вісь

послідовності, де кожне окреме явище розміщується в історичному розвитку з усіма змінами. Відповідно він розрізняє дві лінгвістики: синхронічну й діахронічну. Подібне розрізнення існувало й до нього. Так, скажімо, граматики Пор-Рояля була синхронічною. Однак Соссюр проводить це розрізнення послідовно і надає йому значення методологічного принципу.

Відштовхуючись від різних положень Соссюра, можна прийти до різних поглядів на мову і, відповідно, до різних теорій. На основі вчення Соссюра в мовознавстві виникло три течії.

Перша течія – **Женевська школа**. До неї належали мовознавці, які тією чи іншою мірою розвивали концепцію Соссюра загалом. Головними представниками цієї школи є А. Сеше і Ш. Баллі.

Друга течія представлена мовознавцями А. Мейє, Ж. Вандрієсом та ін., які сприйняли **соціологічні елементи** вчення Соссюра й розвивали соціологічний напрям у лінгвістиці, намагаючись поєднати його з принципами порівняльно-історичного мовознавства.

Третю течію сформували вчені, які скористалися положеннями Соссюра про системність мови і створили нову наукову парадигму в мовознавстві – структуралізм.

7. Структуралізм і генеративізм. Неогумбольдтіанство.

Для мовознавства, як і для будь-якої науки, характерні постійний пошук, переосмислення й переоцінка набутих знань, опрацювання нових підходів до вивчення об'єкта. Мовознавців ХХ ст. не задовольняло принципове зведення їхніми попередниками теоретичних проблем до вивчення мовних процесів і мовних змін, внаслідок чого поза увагою опинилися такі важливі питання, як вивчення самої структури мови і характеру її функціонування. Цим викликана поява в 20-ті роки ХХ ст. нового мовознавчого напрямку – структуралізму, а згодом – генеративізму.

Структуралізм – мовознавчий напрям, для якого характерне розуміння мови як чітко структурованої знакової системи і прагнення до суворого (наближеного до точних наук) формального її опису.

Появу цього напрямку зумовили успіхи в інших галузях наукового пізнання й виникнення нових філософських течій.

У всіх науках відбулася переоцінка результатів, досягнутих на основі індуктивних методів⁷³.

Основними школами структуралістичного напрямку вважаються Празький лінгвістичний гурток (функціональна лінгвістика), Американський дескриптивізм (дескриптивна, дистрибутивна лінгвістика).

Копенгагенська лінгвістична школа (гloseматика) та Лондонська структуралістична школа, чії дослідження об'єднані низкою таких спільних принципів, як: визнання основним об'єктом лінгвістичних досліджень структуру різних мовних рівнів, вивчення мови як знакової системи з зосередженням уваги

⁷³ Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

на її кодових властивостях, дослідження мови на синхронічному зрізі, пошуки формальних методів аналізу та опису мови. Глобальне захоплення мовознавців ідеями структуралізму почало зменшуватися вже на початку 70-х рр. XX ст., проте в спадок від майже півстолітнього панування цієї наукової парадигми залишилися системний підхід до аналізу мовного об'єкта та низка нових методів і методик, які й досі ефективно використовуються в різних лінгвістичних дисциплінах. До того ж не можна говорити про занепад структуралістських ідей: у сучасній лінгвістиці наукові парадигми не змінюють одна одну, а існують одночасно, накладаючись одна на одну.

Ідеї В. фон Гумбольдта щодо природи мови та її впливу на людське мислення знайшли своє продовження в роботах представників *етнолінгвістичного напрямку* (або американського *неогумбольдтіанства*). Етнолінгвістика, яка виникла в США на початку XX ст. в зв'язку з вивченням американськими лінгвістами Едвардом Сепіром (1884-1939) та Бенжаміном Лі Уорфом (1897–1941) мов і культур американських індіанців, зосередила свою увагу на дослідженні мови у її зв'язку з культурою, народною ментальністю, характером, звичаями тощо. Базу етнолінгвістики створила гіпотеза лінгвістичної відносності (гіпотеза Сепіра-Уорфа), згідно з якою, процеси сприйняття та мислення носіїв певної мови зумовлені етноспецифічними особливостями структури останньої, а також стверджується здатність мови впливати на становлення та розвиток логічних і світоглядних категорій.

Незалежно від етнолінгвістичних досліджень ідеї В. фон Гумбольдта отримали подальший розвиток також і в Європі в роботах представників напрямку неогумбольдтіанства, насамперед професора Боннського університету Йоганна Лео Вайсгербера (1899–1985) та німецького філолога Йоста Тріра (1894–1970). Мова трактується неогумбольдтіанцями як втілення духовної сили народу, яка перетворює навколишню дійсність – «речі в собі» – в ідеї, вербалізує світ.⁷⁴

Питання для самоконтролю:

1. Хто є засновником школи «слів і речей»?
2. Яка роль Школи естетичного ідеалізму в історії розвитку лінгвістичної думки?
3. Що таке «визначення ізоглос»?
4. Назвіть основні недоліки неолінгвістики.
5. Назвіть представників неолінгвістики. Дайте характеристику їх вчень.
6. Які основні два стани мови розрізняв Бодуен де Куртене?
7. Які три важливі для лінгвістичної концепції терміни ввів Фердинанд де Соссюр.

74

8. Охарактеризуйте мовознавчі напрями, які з'явилися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.
9. Функціональна лінгвістика. Празький лінгвістичний гурток (ПЛГ).

Лекція 12. Сучасне мовознавство

ПЛАН

1. Основні періоди в історії розвитку українського мовознавства ХХ – початку ХХІ ст.
2. Наукові школи українського мовознавства ХХ – початку ХХІ ст..
3. Когнітивна лінгвістика.
4. Функціональна лінгвістика.
5. Лінгвістика тексту.
6. Комунікативна лінгвістика

Література: 1, 3, 6, 7.

Поняття і терміни: *когнітивна лінгвістика, когнітивна граматики, когнітологія, експансіонізм (виходи в інші науки), антропоцентризм (вивчення мови з метою пізнання її носія), функціоналізм (вивчення всього різноманіття функцій мови), експланаторність, теорія категоризації, прототип, поняття ментальних репрезентацій, концепт-мінімум, концепт-максимум і енциклопедичний додаток, фігури і фону, функціональна лінгвістика, або функціоналізм, теорія функціонально-семантичного поля, моноцентричні і поліцентричні поля, лінгвістика тексту, принцип конгеніальності, пресупозиція, комунікативна лінгвістика, теорії мовленнєвих актів.*

1. Основні періоди в історії розвитку українського мовознавства ХХ – початку ХХІ ст.

Періодизація історії українського мовознавства зумовлена внутрішньою логікою еволюції вітчизняних лінгвістичних учень, яка, однак, не може ігнорувати періодизацію історії української мови. У зв'язку із цим в історії науки про українську мову можна виділити такі періоди:

XI–XVIII ст. – староукраїнське мовознавство (наявність азбуковників (госаріїв), поширених у Київській Русі, поява перших лексикографічних і граматичних праць, серед яких, зокрема «Буквар» І. Федорова (Львів, 1574 р.) з представленим граматичними описом старослов'янської мови, «Граматики словенска совершеного искусства осми частій слова» Л. Зизанія (Тустановського) – перша оригінальна граматики, створена на східнослов'янських землях; «Грамматіки славенскія правильное синтагма» М. Смотрицького; «Лексиконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе» П. Беринди. У середині XVII ст. з'являються перші мовознавчі праці, присвячені опису української літературної мови: «Граматики словенська» І. Ужевича, «Лексикон словенно-латинській» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського;

унікальний словник корелятив української народної й церковнослов'янської мови «Розмова» тощо);

XIX – початок XX ст. (посилення інтересу до української народної мови, засвідчене працею «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого русского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями» О. Павловського; появою словника до збірки пісень М. Максимовича; «Собрания слов малороссийского наречия» І. Войцеховича; «Словаря малороссийского, или юго-восточнорусского языка...» П. Білецького-Носенка, у якому було зібрано понад 20 000 слів тощо; поява порівняльно-історичного й зіставного мовознавства, засвідчена працями М. Максимовича «Критико-историческое исследование о русском языке», «История древней русской словесности», «Начатки русской филологии, кн.1. Об отношении русской речи к западославянской», Я. Головацького «Росправа о языці южнорускім і єго наречіях»; розвиток учення про історію мови та українську діалектологію засвідчений дослідженнями О. Потебні «О звуковых особенностях русских наречий», «Заметки о малорусском наречии», «К истории звуков русского языка», «Из записок по русской грамматике»; розвідками К. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины», П. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия», «Очерк литературной истории малорусского наречия» тощо);

20 – 30-і – 90-і рр. XX ст. (створення Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, який координував усю лінгвістично-дослідницьку діяльність у республіці; доволі продуктивний період у розвитку всіх напрямів українського мовознавства, котрий, однак, позначився не лише значною русифікацією української мови, а іноді й спотвореними концептуальними підходами до дослідження й висвітлення лінгвістичного матеріалу; значна увага до розкриття основних тенденцій розвитку мовознавства в цей період нами не приділяється, оскільки багато питань, розроблених у цей період, вивчаються студентами-філологами в курсі сучасної української літературної мови); 90-і рр. XX ст. – початок 20-х рр. XXI ст.

I. 1917 – 1934 рр.

- Формування українського мовознавства як багатогалузевої науки про мову в 20 ст.
- Робота над унормуванням української термінології.
- Найголовніші правила українського правопису від 1921 р.
- Історія укладання та видання українського правопису 1928 р.
- Основні зміни в правописі 1933 р.

II. 1935 – 1990 рр.

- Головні тенденції розвитку мовознавства 1935-1990 років на тлі політичної ситуації в Україні.
- Українські лінгвісти про походження та основні етапи розвитку української мови.
- Погляди українських мовознавців на статус давньої руської мови.

- Основні напрями розвитку термінологічної системи в 30-40-х рр. 20 ст.
- Історія укладання та видання правописів 1946-1960 рр.
- Лінгвістичні дискусії щодо літери «ч».
- Лексикографічні роботи у 70-80-х рр. 20 ст.

III. 1990 – початок XXI ст.

- Лексичні та граматичні зміни в українській мові XX – поч. XXI ст.
- Пожвавлення роботи з питань культури української мови.
- Наукові досягнення вчених незалежної України в галузі історії української мови та історії українського мовознавства.
- Роль В.В. Німчука в історії української лінгвістики.
- Мовознавча діяльність І.Р. Вихованця і К. Городенської.
- Головні зміни в українському правописі від 1990 р.
- Проект 1999 р. за ред. В.В. Німчука.
- Основні зміни у правописі від 2019 р.⁷⁵

2. Наукові школи українського мовознавства XX – початку XXI ст..

Школою традиційно називають коло науковців, які працюють в одному, географічно визначеному дослідницькому центрі або центрах — звідси назви Київська історико-філологічна школа, Харківська історико-філологічна школа, Львівська історико-філологічна школа та ін.

Харківська філологічна школа (ХФШ) своїми витокami сягає 30–40 рр. XIX ст. Однак, як зауважують мовознавці, підвалини її було закладено значно раніше – в перші роки існування Харківського університету. Перше покоління харківських професорів-філологів було представлене широко освіченими вченими, які стояли на рівні європейської науки. Академік Іван Рижський, професори Іван Срезневський, Іван Кронеберг, Василь Маслович, Євграф Філомафітський, Олександр Склабовський були філологами з глибокими і різнобічними знаннями: вони знали класичні і сучасні мови, історію, філософію, теорію мистецтва, риторику і інші науки.

ХФШ – перша наукова лінгвістична школа, що впродовж XIX ст. пройшла кілька найважливіших етапів розвитку: 10–20 рр. (започаткування студій класичної філології й риторики, напрацювання традицій викладання словесності, заснування науково-публіцистичних видань); 30–40 рр. (перші діалектологічні розвідки, вивчення фонетичних, лексичних, граматичних особливостей слов'янських мов, зокрема й у зіставному аспекті, нагромадження етнографічного матеріалу); 50–90 рр. (становлення східнослов'янської лінгвософії, психолінгвістики, семасіології, розвиток словесності у працях О. Потебні). Передумовами формування ХФШ були активізація діяльності в різних галузях науки, усвідомлення необхідності національного самовизначення в процесі опрацювання історичних джерел української культури (фольклору, етнографічних матеріалів, історичних пам'яток, фактів із діалектології),

⁷⁵ Історія українського мовознавства: матеріали до лекцій для магістрантів напрямку 8.035 – Філологія, ОП «Українська мова та література». Укладач Н.Ф. Венжинович. Ужгород: ПП Данило С.І., 2022. 115 с.

актуалізація питань походження українського народу та його мови, здійснення порівняльно-історичних славістичних досліджень; опублікування літературних творів українською мовою. Створений у Харківському університеті гурток учених-славістів, названий «харківською трійцею», який поставив за мету працювати на ниві науки й літератури задля відродження української народності, заклав підґрунтя українознавчих досліджень ХФШ. Науково-дослідницька, викладацька і просвітницька діяльність О. Потебні мала виразно національне спрямування. Вчений згуртував навколо себе мовознавців, окресливши коло наукових пошуків: системний підхід до мови, порівняльно-історичний метод дослідження мов, філософія і психологія мови, естетика мови художнього твору та внутрішня форма слова. Потебнянські національно-мовні напрями наукових пошуків продовжили його учні й послідовники, вийшовши за коло власне лінгвістичних проблем. Єдині у своїх прагненнях, підтримуючи традиції ХФШ, ці видатні особистості витворили перспективи української філології.

Численною і впливовою була етнографічна школа, основана на народній традиції. Її яскравими представниками були Є. Тимченко та О. Смеречинський (у синтаксі), А. Кримський (у словництві), О. Курило в «Увагах до сучасної української літературної мови» (до 1925 р.). І Огієнко (за кордоном). Погляди цієї школи були активно сприйняті, оскільки йшлося про чистоту мови як вияву душі нації, а її праця була як корисною, «оскільки виявляла національні питоменності української мови і виводила на світло денне чуже, позбавлене коріння й ґрунту», так і небезпечною, «коли те, що здавалося національно питомим, безоглядно накидалося літературній мові» без огляду на те, наскільки воно життєздатне і забезпечить жанрово-стилістичне розмаїття модерної української літератури.

Таким чином, висловлені думки вияскравлюють складний і суперечливий шлях розвитку української літературної мови в окреслений період, що однак за інших історичних умов міг би претендувати на безсумнівний успіх, оскільки мав під собою ґрунтовну аналітичну основу в усіх сферах мови. Таку основу було закладено багатогранною діяльністю двох напрямів, підходів і, зрештою, шкіл, народжених у наукових дискусіях, покликаних до життя нагальною потребою реалізувати завдання, не до кінця виконане попередніми поколіннями мовознавців. Це завдання полягало у створенні стандарту української мови.

Важливим є й те, що в процесі нормування української літературної мови переважила ініціатива Харківської школи, орієнтованої на європейську перспективу.⁷⁶

3. Когнітивна лінгвістика.

На зміну системно-структурній парадигмі (структуралізму), де мова інтерпретувалася як своєрідна суворо організована система, в якій кожне явище має свою цінність залежно від місця в цій системі, і де було проведено чіткі межі

⁷⁶ Історія українського мовознавства: матеріали до лекцій для магістрантів напрямку 8.035 – Філологія, ОП «Українська мова та література». Укладач Н.Ф. Венжинович. Ужгород: ПП Данило С.І., 2022. 115 с.

між мовною синхронією і діахронією, мовою і мовленням, звуком і фонемою, морфом і морфемою, словом і лексемою, значенням і смислом, висловленням і реченням тощо, прийшла когнітивна лінгвістика, котра розглядає мову не як «систему в самій собі і для самої себе», а у зв'язку з людиною, без якої виникнення й функціонування цієї системи було б неможливим.

Когнітивна лінгвістика виникла в 70-ті роки ХХ ст. (у 1975 р. в назві статті американських мовознавців Дж. Лакоффа та Х. Томпсона з 'явився термін когнітивна граматики). Деякі вчені часом виникнення когнітивної лінгвістики вважають організований у 1989 р. І. Дірвеном у Луйсбурзькому університеті (Німеччина) симпозиум, на якому було засновано журнал «Когнітивна лінгвістика».

Когнітивна лінгвістика (від англ. cognition «знання, пізнання», «пізнавальна здатність») – мовознавчий напрям, який функціонування мови розглядає як різновид когнітивної, тобто пізнавальної, діяльності, а когнітивні механізми та структури людської свідомості досліджує через мовні явища.

Когнітивна лінгвістика є складовою частиною **когнітології** – інтегральної науки про когнітивні процеси у свідомості людини, що забезпечують оперативне мислення та пізнання світу. Когнітологія досліджує моделі свідомості, пов'язані з процесами пізнання, з набуттям, виробленням, зберіганням, використанням, передаванням людиною знань, з репрезентацією знань і обробленням інформації, яка надходить до людини різними каналами, з переробленням знань, з прийняттям рішень, розумінням людської мови, логічним виведенням, аргументацією та з іншими видами пізнавальної діяльності. Досліджуючи розум і розумові системи, когнітивна наука розумну поведінку розглядає як певне обчислення. Існує навіть думка, що когнітивна парадигма може перерости в креативну, тобто творчу парадигму, яка використовуватиме когнітивні структури для вироблення нових знань.

Кожен новий напрям у мовознавстві пов'язаний із новим методом дослідження мови. Щодо методу когнітивної лінгвістики однозначної думки немає. Більше того, невизначеність методу дослідження стала причиною заперечення когнітивної лінгвістики як окремої парадигми в мовознавстві.

Когнітивна лінгвістика є поліпарадигмальною наукою. Вона успадкувала набутки всіх попередніх мовознавчих парадигм і розвиває успадковані від лінгвістики, а також від філософії, психології класичні проблеми зв'язків між мовою та мисленням, однак розглядає їх у дещо іншому плані, а саме в таких категоріях: знання, його мовні різновиди, мовні способи репрезентації знань, мовні процедури оперування знаннями, ментальні структури та процеси у свідомості (пам'ять, сприйняття, розуміння, пізнання, аргументація, прийняття рішення тощо). Головна ідея когнітивної лінгвістики як нового напрямку: мовна здатність людини є частиною її когнітивної здатності.

Для когнітивної лінгвістики характерні такі загальні принципові настанови, як *експансіонізм* (виходи в інші науки), *антропоцентризм* (вивчення мови з метою пізнання її носія), *функціоналізм* (вивчення всього різноманіття функцій мови), *експланаторність* (пояснення мовних явищ). Якщо лінгвістику ХХ ст.

можна представити як «як-лінгвістику» (як побудована мова), то когнітивну лінгвістику як «для чого/чомулінгвістику», в основі якої буде примат пояснення.

Не всі структури репрезентації знань мають лінгвальний характер. Диференціація різних структур знань, визначення загальних принципів їх формування, виявлення ролі мови в їх репрезентації, розумінні та інтерпретації становить предмет когнітивної семантики – найбільш важливого і найбільш опрацьованого розділу когнітивної лінгвістики.

Представниками когнітивного підходу в семантиці є переважно американські вчені Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Р. Джекендофф, Ч. Філлмор, Л. Талмі, А. Гольдберг, Дж. Тейлор.

Представники когнітивної семантики вважають, що їх головне завдання – виявити і пояснити, як організоване знання про світ у свідомості людини і як формуються та фіксуються поняття про світ. Тому вони розглядають семантику і мовні проблеми загалом через призму пов'язаних із лінгвістикою наук – **герменевтикою** (мистецтво тлумачення текстів, учення про принципи їх інтерпретації); **гештальтпсихологією** (одна з основних шкіл зарубіжної, переважно німецької, психології першої половини ХХ ст., яка висунула принцип цілісності (гештальт) як основу в дослідженні складних психічних явищ), **когнітивною психологією** (один із напрямів переважно американської психології, що розглядає всі психічні процеси як опосередковані пізнавальними (когнітивними) чинниками) та ін. Такий симбіоз різних наук у дослідженні мовних явищ, з одного боку, сприяє всебічному їх вивченню, а з іншого – призводить до втрати автономності лінгвістики як науки.

Когнітивісти висунули кілька теорій і ввели в науковий обіг нові поняття і, відповідно, терміни.

Новою є когнітивна теорія **категоризації** – теорія систематизації значень слів у мовній свідомості людини, яка здійснюється у межах сформованої в її свідомості наївної картини світу. *Метою* категоризації є пояснення нового через уже відоме та структурування картин світу за допомогою узагальнень. **Категорія** – когнітивна структура, концептуальний клас, що складається з елементів – членів категорії, об'єднаних «родинною подібністю». Об'єкти – члени категорії не є рівноправними: всередині кожної категорії одні об'єкти є психологічно більш значущими, ніж інші. Людина сприймає будь-яку семантичну категорію як таку, що має центр і периферію і, відповідно, «більш прототипічних» і «менш прототипічних» представників. *Наприклад*, прототипічним птахом для європейців є горобець, а страус і курка є периферією.

Із теорією категоризації пов'язане поняття **ментальних репрезентацій**, під якими розуміють умовні функціонально визначені структури свідомості та мислення людини, що відтворюють реальний світ у свідомості, втілюють знання про нього і почуття, які він викликає, відображають стани свідомості та процеси мислення.

Основним семантичним поняттям у когнітивній лінгвістиці є «**концепт**», і саме цим когнітивна лінгвістика найбільшою мірою відрізняється від інших напрямів дослідження семантики (логічного, структурного тощо). Поняття

концепту поки що не має однозначного визначення. Під ним розуміють ментальний прообраз (нерозчленоване уявлення про об'єкт), ідею поняття і навіть саме поняття. Він має двоїсту сутність – психічну та мовну. З одного боку, це ідеальний образ, чи, точніше, прообраз, що уособлює культурно зумовлені уявлення мовця про світ, з іншого – він має певне ім'я у мові. Кожен концепт має ідеалізовану когнітивну модель, під якою розуміють усі наші уявлення про об'єкт зразу, в цілому, якийсь «нерозчленований образ», що зумовлює певну поведінку мовного знака (рольову структуру).

Дослідження концептів у мові стало предметом багатьох студій когнітивістів. Можна констатувати, що нині існує декілька різновидів *концептуального аналізу* (словосполучення концептуальний аналіз набуває функції терміна, і концептуальний аналіз можна якоюсь мірою трактувати як метод когнітивної лінгвістики).

Кожен концепт пов'язаний з деякими іншими концептами, і разом вони утворюють домени, тобто фони, із яких вичленовується концепт. Упорядковане поєднання концептів у свідомості людини становить її *концептуальну систему*. Ці концепти можуть бути картиноподібні й мовоподібні. Концептосистему, таким чином, не можна зводити до ментального лексикону, тобто системи вербалізованих (ословлених) знань, яку ще називають внутрішнім лексиконом, тезаурусом, мовною пам'яттю. Концептосистема і ментальний лексикон перебувають у відношенні «ціле – частина», оскільки концептосистема – це єдиний рівень представлення знань, що поєднує мовну, сенсорну й моторну інформацію

Компонентами концептосистеми є фрейми. **Фрейм** – це структура, що репрезентує стереотипні, типізовані ситуації У свідомості (пам'яті) людини і призначена для ідентифікації нової ситуації, яка ґрунтується на такому ж ситуативному шаблоні. Ідея фреймів знайшла своє застосування в дослідженні механізмів розуміння природної мови.

У багатьох працях когнітивістів використовуються поняття фігури і фону, запозичені з гештальтпсихології. Поняття фону і фігури знайшли застосування в описі семантики прийменників і в аспектології (розділі граматики, який вивчає дієслівний вид і суміжні з ним видо-часові категорії та способи дії).

Особливу увагу когнітивісти приділяють вивченню метафори, вважаючи, що вона займає в когнітивній моделі мови центральне місце. У когнітивній семантиці метафора стала робочим інструментом, методом опису полісемії, її типів, способів переходу від одного значення до іншого.

Крім когнітивної семантики в когнітивній лінгвістиці існує низка когнітивно-граматичних теорій та концепцій.

Безумовно, не все в когнітивістиці витримає перевірку часом. Когнітивістів нині критикують за відхід від проблеми значення, підміну значення значно ширшим поняттям інформації, а також за звуження (вужьке розуміння) поняття антропоцентричності, що теж зводиться до чистої інформації, тоді як насправді найважливішою рисою людського інтелекту є воля, яку когнітивісти ігнорують.

Синтактика символів, якою когнітивісти найчастіше обмежуються, не може адекватно відобразити ментальність людини

4. Функціональна лінгвістика.

Поряд із когнітивною лінгвістикою в сучасному мовознавстві родовжують розвиватися інші напрями, що виникли ще до появи когнітивної парадигми. Серед них — функціональна лінгвістика.

Функціональна лінгвістика, або функціоналізм, – сукупність шкіл і напрямів, які характеризуються переважною увагою до вивчення функціонування мови як засобу спілкування.

Виникнення функціональної лінгвістики датують червнем 1976 р., коли було створено Міжнародне товариство функціональної лінгвістики у Франції, куди ввійшли такі вчені, як А. Мартіне, М. Мамудян, Ж. Мунен, Е. Бюйсанс, Дж. Харві та ін. Функціоналізм сформувався як альтернатива дескриптивізму Л. Блумфільда і глосематиці Л. Єльмслева. Великий вплив на появу цього напрямку мав осередок Празької функціональної лінгвістики.

Основний принцип функціональної лінгвістики – розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження (цільове призначення мови), який уперше був проголошений у «Тезах Празького лінгвістичного осередку» в 1929 р. Функціональний підхід передбачає аналіз функціональної природи мовних одиниць та й мови загалом, за якого акцентується на призначенні мовної одиниці. Саме цим названий підхід різниться від інших, наприклад, формального.

У функціональній граматиці об'єктом дослідження є функції морфологічних і синтаксичних, рідше лексичних, одиниць. Таке дослідження може проводитися у двох напрямках – від функцій до засобів їх реалізації і від засобів до їх функцій. Перший підхід є основним, бо практично людина під час комунікації відшукує, як саме виразити певну думку, та й у навчанні іноземної мови головним є питання, яким чином нею можна передати певний зміст. Проте й другий підхід має вагомe значення, особливо коли застосовується сукупно з першим. Двосторонній підхід у функціональній лінгвістиці виправданий тим, що певна функція може реалізуватися різними мовними засобами, а один і той самий засіб може виконувати різні функції.

Помітним набутком функціональної лінгвістики є введена в науковий обіг О. В. Вондарком **теорія функціонально-семантичного поля** як системи різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на спільності категоріального змісту (аспектуальність, модальність, стан, персональність, посесивність, міра, локативність, темпоральність тощо). Так, наприклад, модальність може виражатися синтаксично, морфологічно і лексично.

Функціонально-семантичне поле має **центр і периферію**. Центром є одиниця, яка найбільшою мірою спеціалізується на вираженні певної семантичної категорії. Є моноцентричні і поліцентричні поля. **Моноцентричні поля** ґрунтуються на граматичній категорії (поля аспектуальності, темпоральності, модальності, персональності), а **поліцентричні поля** – на сукупності різних мовних засобів, які не створюють єдиної гомогенної системи

форм, вони є слабоцентровані (поля локальності, посесивності, якості, кількості, суб'єктності, причини, умови та ін.).

Функціонально-семантичні поля різних мов, в основі яких лежить одна й та сама семантична категорія, можуть мати неоднакову структуру. Так, у слов'янських мовах центром поля аспектуальності є категорія виду, а в німецькій мові, де виду немає, центральну роль відіграють різні лексико-граматичні засоби вираження граничності. Різноструктурними є в германських і слов'янських мовах поля означеності/неозначеності. Якщо в германських мовах їх центром є граматична категорія означеності/неозначеності, то у слов'янських мовах, за винятком болгарської та македонської, головними її репрезентантами є лексичні та синтаксичні засоби. Бондарко вважає, що дослідження функціонально-семантичних полів різних мов є одним із найважливіших завдань функціональної лінгвістики.

Останнім часом функціональна лінгвістика використовує деякі ідеї когнітивної лінгвістики. Так, зокрема, Бондарко став досліджувати концептуальну структуру польових моделей та співвідношення універсальних й ідіоетнічних явищ у функціонально-семантичних полях.⁷⁷

5. Лінгвістика тексту.

Особливого розвитку в останні десятиліття набула лінгвістика тексту.

Лінгвістика тексту – галузь мовознавчих досліджень, об'єктом яких є правила побудови зв'язного тексту та його змістові категорії.

Якщо в 60-ті роки ХХ ст., коли було започатковано лінгвістичне вивчення текстів, досліджували структуру і граматику тексту та засоби когезії (зв'язності) в тексті (повтори, синоніми, тематичні групи лексики, дейктичні й анафоричні слова, сполучники, вставні слова, порядок слів, співвідношення часових форм дієслова тощо), то нині текст аналізують як складну комунікативну структуру, враховуючи особистість автора з його психологічними, ментальними, соціальними, культурними, етнічними та іншими властивостями, адресата (читача) з його рівнем сприймання і ситуацію (хронотоп, тобто художній простір і час). Інформація диференціюється на фактуальну, концептуальну (авторське розуміння) та підтекстову. Під час аналізу тексту враховується **принцип конгеніальності**, тобто гармонізації творчих можливостей автора і читача, при цьому звертається увага на **пресупозицію** – фонові знання, якими послуговується автор при творенні тексту, а читач при його сприйнятті. Сприймання тексту розглядається як проникнення у свідомість автора, його концептуальну систему. Як і в когнітивній лінгвістиці, в лінгвістиці тексту широко використовують антропоцентричний підхід і дані інших наук – когнітології, герменевтики, літературознавства, філософії, психології, соціології, етнології, а також таких стикових дисциплін, як психолінгвістика, етнолінгвістика, соціолінгвістика.

Під впливом когнітивної лінгвістики текст стали розглядати як форму репрезентації знань у мові, як концептуальне модельне відображення дійсності,

⁷⁷. Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.

як модифікат сфери свідомості автора, його художніх, естетичних, етичних, наукових, аксіологічних, прагматичних поглядів та уподобань та як моделі впливу на свідомість, інтелект, погляди і поведінку читачів.

З лінгвістикою тексту пов'язане вчення про **дискурс** у сукупності прагматичних, соціокультурних, психологічних та інших чинників; мовлення як цілеспрямована соціальна дія, як ме-ханізм, що бере участь у когнітивних процесах. Образно кажучи, дискурс – це текст, занурений у життя. До дискурсу належать не тільки власне мовні засоби, а й міміка, жести, за допомогою яких виражається референція, емоційно-оцінний вплив на співрозмовника. Дискурс вивчається разом із відповідними «формами життя»: репортаж, інтерв'ю, судові засідання, інструктаж, товариська бесіда, офіційний прийом тощо. Тому його можна моделювати у формі фреймів (типових ситуацій) або сценаріїв (ситуацій у розвитку). Всебічне вивчення дискурсу передбачає звернення до психологічних стратегій породження й розуміння мовлення в певних умовах.

До початку 80-х років ХХ ст. термін дискурс уживався як синонімічний терміну текст. Нині ці терміни стали диференціювати: під текстом розуміють об'єднану смисловим зв'язком послідовність знакових одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність, а під дискурсом – різні види актуалізації тексту, розглянуті з погляду ментальних процесів і у зв'язку з екстралінгвальними чинниками.

Отже, «дискурс існує перш за все і головним чином у текстах, але таких, за якими стоїть особлива грамати́ка, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, – в кінцевому підсумку – особливий світ. У світі будь-якого дискурсу діють свої правила синонімічних замі́н, свої правила істинності, свій етикет. Кожен дискурс – це один із можливих світів».⁷⁸

6. Комунікативна лінгвістика

Комунікативна лінгвістика інтегрує різні галузі лінгвістики, як-от: теорію мовленнєвих актів, лінгвопрагматику, паралінгвістику, лінгво-генристику, теорію мовленнєвої діяльності, дискурсологію. Дотичними є різні аспекти лінгвістики тексту, психолінгвістики, лінгвістичної семантики, стилістики, соціолінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, когнітивної й комп'ютерної лінгвістики, теорії інформації тощо. Комунікативна лінгвістика спрямована на дослідження закономірностей, складників, чинників комунікативної діяльності, яка здійснюється на базі природної мови. Об'єктом комунікативної лінгвістики є мова, представлена в реальних процесах комунікації (дискурсивна практика), а предметом – організація комунікативної ситуації у взаємодії її функціональних взаємно детермінованих модулів, одним із яких є вербальне повідомлення (текст).

Головними **завданнями** комунікативної лінгвістики є: 1) вивчення природи, типів і форм мовної комунікації; 2) виокремлення й опис мінімальних одиниць

⁷⁸. Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

мовленнєвого спілкування (мовленнєвих актів, комунікативних актів, мовленнєвих подій, інтеракцій тощо), визначення їхньої ролі й ваги в комунікативному процесі; 3) характеристика типів комунікативної взаємодії і засобів комунікативного впливу; 4) обґрунтування зразків мовленнєвого спілкування: мовленнєвих жанрів і типів дискурсу; 5) аналіз тексту як знакової форми мовленнєвого спілкування й обґрунтування законів організації мовного коду в комунікації; 6) дослідження паравербальних і невербальних засобів мовної комунікації, їхніх функцій у комунікативній ситуації; 7) характеристика сфер мовної комунікації, їхньої взаємодії зі стилями спілкування; 8) вивчення психолінгвістичного аспекту породження, сприйняття й розуміння повідомлення й аналіз комунікативної компетенції у філогенезі й онтогенезі, її зв'язків із мовною компетенцією; 9) опис організації комунікативної ситуації, її складників і їхніх типів; 10) пошук оптимальних моделей комунікативної ситуації; 11) упорядкування методів аналізу мовної комунікації; 12) розробка рекомендацій щодо успішності, ефективності проведення комунікації, щодо її планування й контролю; 13) дослідження особливостей міжкультурної комунікації, її головних аспектів і понять; 14) розроблення методик формування міжкультурної комунікативної компетенції тощо.

Комунікативна лінгвістика, подібно до когнітивної лінгвістики, стає «парасольковою» дисципліною, що об'єднує доробок вивчення комунікації різних галузей мовознавства.

Комунікація - цілеспрямований процес інформаційного обміну між двома й більше сутностями за допомогою певної семіотичної системи.

Проблема одиниці мовної комунікації

1) репліка, або комунікативний (репліковий) крок чи хід або мовленнєвий акт

2) діалогічна єдність як поєднання реплік «стимул-реакція», названа інтерактивним

3) мікродіалог, або трансакцію, топик, абзац, епізод, параграф тощо.

4) найбільшими одиницями комунікації вважаються мовленнєвий жанр, комунікативна (мовленнєва) подія, дискурсивний жанр, дискурс як зразок інтеракції, дискурсивний комплекс тощо. М. Макаров наголошує на тому, що далеко не завжди критерії, за якими виділяють рівні й одиниці, дотримуються, зберігають логіку і стрункість системних відношень; задана одноманітність часто-густо поступається місцем інтуїтивним, суб'єктивним позиціям.

Комунікативна ситуація є онтологічною формою організації комунікативного процесу, яка характеризується замкненістю, цілісністю, динамічністю.

У кожному **комунікативному акті** виокремлюється: 1) екстралінгвістичний аспект; конситуацію – умови спілкування та його учасники; 2) семантичний аспект; контекст -імпліцитно чи експліцитно виражені смисли, реальні, що є частиною ситуації, відображені в дискурсі й актуальні для даного комунікативного акту; 3) когнітивний аспект; пресупозицію – зону перетину індивідуальних когнітивних просторів комунікантів, разом з уявленнями про

конситуацію; 4) власне лінгвістичний аспект; мовлення – результат безпосереднього продукування мовлення комунікантами.

Популярним є вчення Остіна про три рівні мовленнєвого акту: іллокуція (відношення мовлення до мети, мотивів і умов здійснення комунікації), перлокуція (пилив на свідомість та поведінку адресата, виникнення нової ситуації), локуція (використання мовних засобів для досягнення мети). Остін визначав як *іллокуцію* наказ, інформування, попередження, а як *перлокуцію* – переконання, досягнення мети, реакцію подиву, страху, обман. Так, наприклад, речення *Я зайду до Вас* може мати різну іллокуцію (повідомлення, обіцянка, погроза тощо). На цьому ґрунті виникло вчення про *непрямі мовні акти*. *Наприклад: Я хотів би побути сам* (прохання до присутніх вийти); *У кімнаті душно* (прохання відчинити вікно) тощо.

З комунікативною лінгвістикою тісно пов'язана **прагматика**, яка вивчає комплекс проблем, що стосуються мовця, адресата, їхньої взаємодії в комунікації, а також ситуації спілкування. Інтенсивний розвиток прагматики, який припадає на другу половину ХХ ст., пов'язаний з розвитком теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна, Дж. Серля, З. Вендлера. З'явилося чимало наукових праць, присвячених явним і прихованим цілям висловлювання, мовленнєвій тактиці, принципам співробітництва, ставленню мовця до висловлюваного, інтерпретації мовлення, впливу висловлення на адресата, на його зміни емоційного стану, поглядів, оцінок, на його вчинки, впливу мовленнєвої ситуації на тематику і форми комунікації та ін.

Прагматика охопила багато проблем, які раніше вивчалися в риториці та стилістиці, комунікативному синтаксисі, теорії мовленнєвої діяльності, теорії комунікації й функціональних стилів, соціолінгвістиці, теорії дискурсу та ін.

З проблемою комунікації пов'язана низка нових тем, що привернули увагу дослідників в останні роки. Серед них можна назвати такі: лінгвістика брехні (особливо популярна в Німеччині), особистість комуніканта (досліджується типологія мовних особистостей, де виділяють, з одного боку, поняттєво-логічний тип, асоціативний тип і тип «хамелеон», який здатний набувати ознак як першого, так і другого типів, а з іншого боку – авторитарний і демократичний типи, а також такі мовні типи, як типовий учитель, типовий професор, типовий лікар, типовий дипломат, типовий студент, типовий телеведучий, типовий українець, грузин, італієць тощо).

Предметом сучасної лінгвістики стали й перешкоди ефективності спілкування, так званий комунікативний шум, комунікативні збої, тобто різноманітні помилки, надто велика метафоричність, неточність вираження думки, паузи, алогізми, непослідовність, обман, незнання особливостей, головно мовної компетентності адресата, розбіжність обсягу внутрішнього словника в кому нікантів, розбіжність їхніх концептуальних систем, різні психічні особливості комунікантів (емоційність, характер, темперамент, спосіб мислення), розбіжність їхніх стратегій мовленнєвої тактики, поведінки, нарешті, зовнішні перешкоди.

Пошуки нових теорій, здатних повніше і точніше описати мову, тривають і нині. Робляться спроби створення цілісної інтегральної концепції мови. Такою теорією, дехто вважає, стане синергетична парадигма мови, в основі якої лежить філософська концепція синергетики. **Синергетика** – сучасна філософська теорія самоорганізації, новий світогляд, що пов'язується з дослідженням феноменів самоорганізації, нелінійності, глобальної еволюції, з вивченням процесів становлення «порядку через хаос».

На думку В. М. Базилева, синергетика стає джерелом нового – еволюційного і холистичного бачення світу. З огляду на це він вважає, що проблема синергетики мови і мовлення стане однією з центральних проблем мовознавства XXI ст.

Стає очевидним, що мовотворчі тенденції буквально пронизують інтелектуальну творчість, в основі якої – виявлення і використання функціонування мовної системи, когнітивних можливостей мовного моделювання реальності.⁷⁹

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте здобутки найвидатніших постатей в українському мовознавстві 20–80-х років.
2. Чим займається когнітивна лінгвістика? Які її перспективи?
3. Що принципово нового з'явилося у дослідженнях сучасного мовознавства?
4. Які напрями розвиваються в лінгвістиці за останні 50-70 років?
5. Які праці з функціональної лінгвістики, лінгвістики тексту і комунікативної лінгвістики з'явилися останнім часом? Які оригінальні ідеї вони містять?
6. Розкрийте суть синергетичної теорії мови.

⁷⁹. Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с

Список рекомендованих джерел

Основна

1. Загальне мовознавство. Навчально-методичний посібник для студентів факультету іноземних мов / Лелека Т.О. Кропивницький, 2021. 120 с.
2. Загальне мовознавство: навч. посібник / уклад. Н. Демченко, Т.Крехно, А. Чала; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради Харків : ФОП Петров В. В., 2020. 192 с.
3. Кириченко, Г. С. Нариси загального мовознавства : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. : у 2 ч. / Г. С. Кириченко, С. В. Кириченко, А. П. Супрун ; за ред. А. П. Супрун. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008.
4. Кочерган М. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.
5. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.
6. Ревуцька С.К. Удовиченко Г. М. Курс лекцій з дисципліни «Загальне мовознавство»: для студ. спец. 035 «Філологія», ступінь магістр Кривий Ріг : ДонНУЕТ, 2023. 152 с.
7. Удовиченко Г. М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень : навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів. Київ: Вища шк., 1980. 214 с.

Допоміжна

1. Білецький А. О. Про мову і мовознавство / А. О. Білецький. К.: «АртЕК», 1997. 223 с.
2. Історія українського мовознавства: матеріали до лекцій для магістрантів напряму 8.035 – Філологія, ОП «Українська мова та література». Укладач Н.Ф. Венжинович. Ужгород: ПП Данило С.І., 2022. 115 с.
3. Лінгвістичний аналіз: Практикум. Навчальний посібник / За ред. Г. Р. Передрій. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. 212 с.
4. Онуфрієнко О. П. Наукова діяльність українських вчених забутих або викреслених з історії українського мовознавства. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика.* URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2022/6_2022/part_1/32.pd
5. Семчинський С.В. Загальне мовознавство. Видання друге, перероблене і доповнене / С.В. Семчинський. К. : АТ «Око», 1996. 416с.
6. Ющук І.П. Вступ до мовознавства : навч. посібник. К. : Рута, 2000. 128 с.

Список використаних джерел

1. Гайдаєнко І.В. Загальне мовознавство: навчально-методичний комплекс. Херсон: Айлант. 2018. 100 с.
2. Загальне мовознавство : Підруч. для студ. філол. спец. ВНЗ. 2.вид., випр. і доп. К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 463 с.
3. Загальне мовознавство: навч. посібник / уклад. Н. Демченко, Т.Крехно, А. Чала; Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради. Харків : ФОП Петров В. В., 2020. 192 с.
4. Історія українського мовознавства: матеріали до лекцій для магістрантів напряму 8.035 – Філологія, ОП «Українська мова та література». Укладач Н.Ф. Венжинович. Ужгород: ПП Данило С.І., 2022. 115 с.
5. Кириченко, Г. С. Нариси загального мовознавства : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. : у 2 ч. / Г. С. Кириченко, С. В. Кириченко, А. П. Супрун ; за ред. А. П. Супрун. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008 Ч. I : Мова, її будова та функції в суспільстві. 2008. 168 с.
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство: Підручник. Видання 2-ге, виправлене і доповнене: К.: Видавничий центр «Академія», 2006. 464 с.
7. Основи мовознавства. Київ - 2016 URL: <https://www.scribd.com/document/481798676/%D0%9E%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8-%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0-doc>
8. Семчинський С. В. Загальне мовознавство. К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. 328 с.

Навчальне видання

Ревуцька Світлана Казимирівна

Удовіченко Ганна Михайлівна

Зінченко Вікторія Миколаївна

Кафедра іноземної філології, українознавства та соціально-правових дисциплін

КУРС ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Формат 60×84/8. Ум. др. арк. 9,5.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
50042, Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг, вул. Курчатова, 13.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4929 від 07.07.2015 р.